Archeologie en burgerparticipatie binnen de gemeente Terschelling

Erfgoedparticipatie bij de vervaardiging van archeologische inventarisatiekaarten

M.F. Honshorst

Archeologie en burgerparticipatie binnen de gemeente Terschelling

Erfgoedparticipatie bij de vervaardiging van archeologische inventarisatiekaarten

M.F. Honshorst

Colofon

Titel: Archeologie en burgerparticipatie binnen de gemeente Terschelling: Erfgoedparticipatie bij de vervaardiging van archeologische inventarisatiekaarten

Auteur: M.F. Honshorst
Studentennummer: 10176128
Foto: M.F. Honshorst
Vormgeving: M.F. Honshorst'
Voorpagina foto: Het Stryper Kerkhof
gemaakt op 9 mei 2022 door Maaike Honshorst.

Onder begeleiding van: Dr. A.A.A. Verhoeven
Tweede lezer: Dr. H. van Londen

Versie: Definitief, 2022

Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Geesteswetenschappen
Research Master: ***Archaeology, Heritage & Memory***
Spui 21
1012 WX Amsterdam

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Auteursrechten © 2022, M.F. Honshorst
maaikehonshorst@gmail.com

De auteur aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

De scriptie wordt door de Universiteit van Amsterdam digitaal beschikbaar gesteld.

Woord vooraf en dankbetuiging

Deze scriptie is tot stand gekomen als afstudeerproject voor de research master *Archaeology, Heritage & Memory* aan de Universiteit van Amsterdam. Dankzij de hulp van mijn collega's van archeologisch adviesbureau Buro de Brug ben ik tot het onderwerp van deze scriptie gekomen: *Archeologie en burgerparticipatie binnen de gemeente Terschelling*. Met deze scriptie heb ik onderzocht welke lessen kunnen worden getrokken uit het opstellen van een gemeentelijke archeologische inventarisatiekaart, waarbij de uitgangspunten van het Verdrag van Faro in de praktijk zijn gebracht. Om dit te bestuderen heb ik allereerst een archeologische inventarisatiekaart opgesteld van zowel de land- als de waterbodems van Terschelling. Vervolgens heb ik middels erfgoedparticipatie een archeologische belevingskaart oftewel deep-map gecreëerd. Door de archeologische inventarisatiekaart van Terschelling te vergelijken met de belevingskaart van Terschelling, heb ik de meerwaarde van het incorporeren van de Faro-uitgangspunten bij het opstellen van een archeologische inventarisatiekaart onderzocht. Met andere woorden, op basis van deze vergelijkingen ben ik nagegaan welke lessen geleerd kunnen worden bij het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro bij het opstellen van archeologische inventarisatiekaarten.

Deze scriptie is geschreven met de gedachte dat iedereen die interesse heeft in de archeologie van Terschelling deze scriptie kan lezen en begrijpen. Hierom is een leeswijzer opgesteld in hoofdstuk 4 en een bronnenlijst in hoofdstuk 12. Eveneens is een overzicht van alle archeologische en geologische perioden opgenomen die in deze scriptie worden benoemd (zie afb. 2 op p. 12). Ik hoop dat de resultaten van deze studie als opstap kunnen worden gebruikt voor een archeologische beleidskaart voor de gemeente Terschelling. Daarnaast is het schrijven van deze scriptie zeer leerzaam geweest. Door de analyses die ik heb uitgevoerd voor het maken van de inventarisatiekaart heb ik kennis opgedaan over zowel de landschapsontwikkeling en de historie van het eiland. Ook heb ik kennis tot mij genomen over archeologische onderzoeken die op het eiland zijn uitgevoerd en wat deze hebben opgeleverd. Bovendien heb ik vele enthousiaste mensen ontmoet op Terschelling en een indruk gekregen over wat zij belangrijke archeologie vinden. Het schrijven van deze scriptie was dus een kans om de archeologie van Terschelling, waar ik tot 15 februari 2022 nog nooit was geweest, goed te leren kennen. Daarnaast heb ik belangrijke contacten gelegd binnen het werkveld van de archeologie, die in de toekomst mogelijk nog van pas kunnen komen. Nu mijn onderzoek en masteropleiding voltooid zijn, is mijn volgende stap om fulltime te werken als junior archeologisch adviseur bij Buro de Brug.

Een aantal mensen hebben mij geholpen dit onderzoek mogelijk te maken en/of mij geholpen bij het schrijven van deze scriptie. Graag zou ik deze personen speciaal willen bedanken:

Dhr. Dr. Arno Verhoeven
Dhr. Jos Stöver
Dhr. Johan Opdebeeck
Mw. Liselore Muis
Dhr. Jan Willem Oudhof
Mw. Josje van Leeuwen
Dhr. Seger van den Brenk
Dhr. Hessel van der Kooij
Mw. Ada Kersbergen
Mw. Claudia Honshorst
Dhr. Martyn Freeman

Maaike Honshorst

Inhoudsopgave

1. Inleiding 8
1.1 Aanleiding 8
1.2 Terschelling 9
1.3 Doelstelling 10
1.4 Onderzoeksvragen 10
1.5 Relevantie 12
2. Projectkader 15
2.1 Huidig erfgoedbeleid 15
2.1.1 Europees kader 15
2.1.2 Rijkskader 15
2.1.3 Provinciaal kader 16
2.1.4 Gemeentelijk kader 18
2.2 Inventarisatiekaarten, maatregelenkaarten en beleidskaarten 19
2.3 Archeologische inventarisatiekaarten in de praktijk 20
2.4 Archeologiebeleid: Landbodems versus waterbodems 21
3. Theoretisch kader 23
3.1 Voorspellingsmodellen 23
3.2 Erfgoedparticipatie 26
3.2.1 Uitgangspunten van het Faro-verdrag 26
3.2.2 Erfgoed en sociale waarden 28
3.2.3 Democratisch model, gemeenschapsarcheologie en participatie 30
3.2.4 Faro in de praktijk 32
3.3 Deep-mapping 37
3.3.1 Deep-maps 37
3.3.2 Fenomenologisch onderzoek en deep-maps 39
4. Afbakening en verduidelijking onderzoek 41
4.1 Afbakening en verduidelijking 41
4.2 Leeswijzer 42
5. Onderzoeksmethodiek 43
5.1 Archeologische inventarisatiekaart 43
5.1.1 Inleiding 43
5.1.2 Methodiek landbodems 43
5.1.3 Methodiek waterbodems 46
5.2 Participatieonderzoek 46
5.2.1 Inleiding 46
5.2.2 Bouwstenen voor het plan van aanpak 49
5.2.3 Deep-mapping als methodologie 52
6. Toelichting op archeologische inventarisatiekaart 54
6.1 De archeologische inventarisatiekaarten van Terschelling 54
6.2 Opzet van de waarden en verwachtingen 56
6.3 Archeologische waarden 56
6.3.1 Bekende archeologische waarden 56
6.3.2. Scheepswrakken 57
6.4 Archeologische verwachtingen in de landbodems 57

6.4.1 Verwachting Steentijd – Bronstijd: bewoning en begravingen. 57
6.4.2 Verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: overstoven dorpen 57
6.4.3 Hoge verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: bewoning 58
6.4.4 Middelhoge verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd 58
6.4.5 Lage archeologische verwachting 58
6.4.6 Geen verwachting 58
6.4.7 Verwachting WO2: verdedigingswerken (bunkers en stellingen) 58
6.4.8 Onderzochte zones 58
6.5 Archeologische verwachtingen in de waterbodems 59
6.5.1 Verwachting Steentijd- Bronstijd: bewoning/ begravingen 59
6.5.2 Verwachting Middeleeuwen/ Nieuwe Tijd: verdronken dorpen 59
6.5.3 Verwachting Middeleeuwen: Scheepswrakken 59
6.5.4 Verwachting Nieuwe Tijd: Scheepswrakken 59
6.4.5 Geen verwachting 59
6.4.6 Onderzochte zones 60
6.4.7 Verstoringen 60
6.6 Kwaliteit 60
6.7 Betrouwbaarheid 62
6.8 Voorspellingsproblematiek 62
7. Toelichting op het participatieonderzoek 64
7.1 Inleiding 64
7.2 Gevolgtrekkingen 64
7.3 De belevingskaarten 68
7.3 Opzet van de belevingskaarten 71
7.4 Toelichting op de archeologische locaties 71
7.5 Toelichting op de belevingswaarden over de archeologie 71
7.6 Kwaliteit en betrouwbaarheid onderzoek 74
8. De belevingskaart in vergelijking 75
8.1 Belevingskaart vs. inventarisatiekaart van Terschelling 75
8.2 De belevingskaart vs. het concept van de deep-map 76
9. Conclusies 79
10. Discussie en aanbevelingen 82
10.1 Archeologiebeleid en inventarisatiekaarten 82
10.2 Participatieonderzoeken in de archeologie en deep-mapping 83
12 Bronnenlijst 86
12.1 Boeken en artikelen 86
12.1.1 Archeologische inventarisatiekaarten 86
12.1.2 Terschelling en Griend in het Waddengebied 86
12.1.3 Kaarten en toelichtingen 89
12.1.4 Participatieonderzoek 90
12.1.5 Deep-map 91
12.2 Websites 92
13. Appendix 95
Bijlage 1: Vragenlijst voor volwassenen 95
Bijlage 2: Archeologische inventarisatie 98
2.1 Landschappelijke kenmerken van de landbodems 98
2.2 Bekende waarden in de landbodems 108
2.3 Schriftelijke gegevens over de landbodems 114

2.4 Archeologische verwachting van de landbodems 122
2.5 Verstoringen in de landbodems 124
2.6 Landschappelijke kenmerken van de waterbodems 125
2.7 Bekende waarden in de waterbodems 129
2.8 Schriftelijke gegevens over de waterbodems 131
2.9 Archeologische verwachting van de waterbodems 133
2.10 Verstoringen in waterbodems 135
Bijlage 3: Inventarisatie van de belevingswaarden 139
3.1 Doelgroepen 139
3.2 *Resultaten over demografie* 139
3.3 Resultaten over de cultuurhistorie 140
3.4 Resultaten over het erfgoed 147
3.5 Resultaten over de archeologie 151
3.6 Cijfer gerelateerde resultaten 159

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Naar aanleiding van de afstudeerscriptie van mijn research master heb ik mijn begeleider Arno Verhoeven van de universiteit en collega's Jan-Willem Oudhof en Josje van Leeuwen van archeologisch adviesbureau Buro de Brug benaderd om te brainstormen over onderwerpen voor mijn scriptie. Daaropvolgend wees mevr. Van Leeuwen (senior-adviseur bij het Steunpunt Monumentenzorg Friesland) mij op het feit dat de archeologie van het Waddeneiland Terschelling (behorende tot de provincie Friesland) nog nooit goed is geïnventariseerd en systematisch overzichtelijk is gemaakt. Zij vertelde dat Terschelling geen gemeentelijke archeologische beleidskaart heeft, maar dat nog de verouderde provinciale archeologische beleidskaart genaamd de 'Friese Archeologische Monumentenkaart Extra' (FAMKE) wordt gebruikt, waarin de perioden van de Nieuwe Tijd en de Tweede Wereldoorlog niet zijn opgenomen. Op de FAMKE zijn daarnaast geen archeologische waarden in de waterbodems gekarteerd.[1] Dat een provinciale kaart wordt gebruikt is opvallend aangezien de verantwoordelijkheid voor de archeologische monumentenzorg bij gemeenten is komen te liggen door de decentralisatie.[2] Wel is in 2010 een verdiepingsslag van de FAMKE opgesteld door archeologische bedrijven RAAP en De Steekproef voor de landbodems van Terschelling. De resultaten van de archeologische onderzoeken die hiervoor hebben plaatsgevonden zijn in de FAMKE opgenomen.[3] Gezien de vele archeologische waarden die ontbreken op de FAMKE is een gemeentelijke archeologische geactualiseerde beleidskaart van Terschelling een goed hulpmiddel om een juiste afweging te maken bij het behoud van de archeologie van Terschelling voor toekomstige generaties. Om deze reden, wil ik met dit onderzoek een gemeentelijke archeologische inventarisatiekaart (zie 2.2 voor een nadere uitleg van het begrip 'inventarisatiekaart') van Terschelling opstellen, die de gemeente kan gebruiken als opstap naar een archeologische beleidskaart.

Het zwaartepunt van dit onderzoek ligt echter niet bij het opstellen van een inventarisatiekaart, want gezien de recente ontwikkelingen in de Nederlandse erfgoedsector omtrent het Verdrag van Faro, wil ik de uitgangspunten van Faro implementeren bij het opstellen van een archeologische inventarisatiekaart. In 2005 werd het kaderverdrag van de Raad van Europa opgesteld over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving.[4] Het Verdrag van Faro benadrukt de maatschappelijke en verbindende waarde van cultureel erfgoed en het belang van deelname door de samenleving. Het Verdrag van Faro is echter (nog) niet geratificeerd in Nederland.[5] Toch wil ik de uitgangspunten van het Verdrag van Faro betrekken in de archeologische inventarisatiekaart van Terschelling aan de hand van burgerparticipatie en het concept van de zogeheten 'deep-map'. In januari 2021 heb ik stagegelopen bij ADC ArcheoProjecten in Amersfoort en mij beziggehouden met het creëren van een 'deep-map' van een locatie in Hoogkarspel (West-Friesland). Voor deze stage ben ik in gesprek gegaan met de buurtbewoners om een verbinding te maken tussen mondelinge verhalen uit het verleden en het landschap door middel van 'deep-mapping' (zie 3.3 voor een nadere uitleg van de begrippen 'deep-map' en 'deep-mapping').[6] Met dit onderzoek wil ik door erfgoedparticipatie en aan de hand van het concept van de deep-map de bevolking van Terschelling, seizoenswerkers en toeristen/ daggasten laten deelnemen aan het productieproces van de inventarisatiekaart. Middels 'deep-mapping' zal ik de mensen vragen stellen

[1] Zie voor de FAMKE: www.fryslan.frl/archeologische-kaart-famke.
[2] www.raadvanstate.nl/@57790/w05-01-0702-iii/.
[3] Veenstra 2010; Exaltus 2010.
[4] Council of Europe 2005, 1-9.
[5] Zie voor FARO in Nederland: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro.
[6] Honshorst 2021.

over welke archeologische objecten en plaatsen op het eiland belangrijk voor ze zijn. Daarnaast wil ik informatie inwinnen over welke betekenissen en gebruiken men hecht aan deze archeologische objecten en plaatsen op het eiland. Met andere woorden, met dit onderzoek wil ik geen standaard archeologische inventarisatiekaart vervaardigen, maar ben ik opzoek naar de belevingswaarden van de burger over de archeologie van Terschelling. Door burgers op Terschelling te laten participeren, analyseer ik hoe deze kaart verschilt ten opzichte van de inventarisatiekaart van Terschelling. Op basis van deze vergelijking kan ik nagaan wat de mogelijke voor- en nadelen zijn van het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro bij het opstellen van inventarisatiekaarten. Met andere woorden, met dit onderzoek bestudeer ik welke lessen getrokken kunnen worden uit het produceren van een gemeentelijke archeologische inventarisatiekaart waarbij de uitgangspunten van het Verdrag van Faro zijn geïmplementeerd.

Kortom, naar aanleiding van het gebrek aan geïnventariseerde archeologische gegevens van Terschelling, het ontbreken van een gemeentelijke beleidskaart op Terschelling, de decentralisatie van de archeologische monumentenzorg in Nederland, mijn stage uit 2021 en met name het Verdrag van Faro staat deze scriptie in het teken van onderzoeken van de toegevoegde waarde van het implementeren van de Faro-uitgangspunten bij het opstellen van een archeologische inventarisatiekaart.

1.2 Terschelling

Afbeelding 1. De gemeente Terschelling (bron: www.google.com/maps).

Terschelling is één van de vijf bewoonde eilanden in het Nederlandse Waddengebied behorende tot de provincie Friesland (afb. 1). Terschelling is in de Middeleeuwen ontstaan en de eerste bewoning vond plaats vanaf de 9e eeuw na Chr.[7] Het eiland Terschelling bevindt zich in het midden van die vijf met aan westelijke kant Texel en Vlieland en aan de oostelijke kant Ameland en Schiermonnikoog. Aan de noordkant wordt het eiland begrensd door de Noordzee en aan de zuidkant door de Waddenzee. Harlingen is de dichtstbijzijnde haven op het vasteland van Nederland. De gemeente Terschelling heeft een oppervlakte van 674 km², waarvan slechts 89,35 km² land is.[8] Ook het vogeleiland Griend behoort tot de gemeente Terschelling. De totale lengte van Terschelling is ca. 30 km en de breedte ca. 5 km. Dit betekent dat Terschelling het op één na grootste Waddeneiland van Nederland is en tevens één van de grootste gemeenten van Nederland is.[9]

Terschelling telt achttien dorpen: West-Terschelling, West aan Zee, Horp, Midsland, Midsland Noord, Midsland aan Zee, Hoorn, Formerum, Formerum Noord, Formerum aan Zee, Lies,

[7] Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2014, 23-25.
[8] www.terschelling.nl/t-actueel/het-eiland-terschelling_43187/item/algemene-informatie-terschelling_30131.html.
[9] www.terschelling-info.eu.

Oosterend, Baaiduinen, Landerum, Kinnum, Hee, Seeryp en Kaard. Deze dorpen worden door de Hoofdweg verbonden.[10] Terschelling heeft vijf musea: Museum 't Behouden Huys (met archeologisch meldpunt[11]), Centrum voor Natuur en Landschap, Bunker Museum Terschelling, Wrakkenmuseum en het Landbouwmuseum Het Hooivak.[12]

Daarnaast kent het eiland honderdelf rijksmonumenten, vijf archeologische rijksmonumenten en een cultuurhistorische vereniging genaamd *Schylge myn lantse*.[13] Momenteel is het eiland vooral populair als vakantieoord vanwege het zonnige klimaat, het unieke landschap en de vele activiteiten op het strand en in de zee.[14] Op dit moment wonen ongeveer 4900 mensen permanent op het eiland.[15] Dit betekent dat Terschelling één van de kleine gemeenten van Nederland is qua inwoners, maar één van de grootste in oppervlakte.

1.3 Doelstelling

Het hoofddoel: Het onderzoeken van de meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro in een archeologische inventarisatiekaart.

De nevendoelen:

1. Het opstellen van een gemeentelijke archeologische inventarisatiekaart van de gemeente Terschelling.
2. Een handvat bieden aan de gemeente Terschelling voor het opstellen van een gemeentelijke beleidskaart.
3. Het stimuleren van het goed beheren van archeologie binnen de gemeente Terschelling door middel van het creëren van een gemeentelijke beleidskaart. Dit geldt eveneens voor gemeenten rondom de Waddenzee die nog geen gemeentelijke archeologische beleidskaart hebben.
4. Meer kennis genereren over de mens op Terschelling in het verleden.
5. Middels deep-mapping informatie inwinnen over archeologie en cultureel erfgoed op Terschelling vanuit burgerperspectief.
6. Een methodologisch handvat bieden voor erfgoedparticipatie bij het opstellen van een archeologische inventarisatiekaart in Nederland.
7. Archeologisch en cultuurhistorisch besef van de bewoners van Terschelling stimuleren.

1.4 Onderzoeksvragen

De hoofdvraag is opgedeeld in een aantal deelvragen. Aan de hand van de deelvragen wordt de hoofdvraag beantwoord. De beantwoording van de hoofdvraag is te vinden in hoofdstuk 9.

De hoofdvraag: Wat is de meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro bij de vervaardiging van een archeologische inventarisatiekaart?

Deelvragen van hoofdstuk 1

- Wat is het doel van dit onderzoek?
- Waarom is dit onderzoek relevant?

[10] www.terschelling.nl/t-actueel/het-eiland-terschelling_43187/item/algemene-informatie-terschelling_30131.html.
[11] Zie voor archeologisch meldpunt: www.behouden-huys.nl/archeologisch-meldpunt.
[12] www.vvvterschelling.nl/bedrijven?culture=Museums.
[13] www.rijksmonumenten.nl/plaatsen/terschelling; www.schylgemynlantse.nl.
[14] www.terschelling.nl/t-actueel/het-eiland-terschelling_43187/item/algemene-informatie-terschelling_30131.html.
[15] www.allecijfers.nl/gemeente/terschelling/.

Deelvragen van hoofdstuk 2

- Welk erfgoedbeleid is van toepassing op de archeologie binnen de gemeente Terschelling en voldoet deze?
- Wat zijn archeologische inventarisatiekaarten?
- Welke richtlijnen zijn van toepassing op inventarisatiekaarten?

Deelvragen van hoofdstuk 3

- Welke voorspellingstheorieën en -methoden liggen ten grondslag aan inventarisatiekaarten?
- Wat is problematisch aan inventarisatiekaarten?
- Welke ontwikkeling heeft burgerparticipatie/ -initiatief en gemeenschapsarcheologie in de Nederlandse archeologie doorgemaakt?
- Wat is de sociale meerwaarde van burgerparticipatie/ -initiatief en gemeenschapsarcheologie in de Nederlandse archeologie?
- Hoe kunnen burgerparticipatie/ - initiatief en gemeenschapsarcheologie een grotere rol spelen in de archeologiepraktijk in Nederland?
- Wat zijn deep-maps en waarin verschillen ze met zogeheten 'thin maps'?
- Wat is deep-mapping?

Deelvraag van hoofdstuk 4

- Wat zijn de beperkingen van dit onderzoek?

Deelvragen van hoofdstuk 5

- Welke onderzoeksmethoden worden gebruikt om tot de beantwoording van de vragen te komen?
- Hoe kan deep-mapping een rol spelen bij burgerparticipatie/ - initiatief en gemeenschapsarcheologie in de archeologiepraktijk Nederland?

Deelvragen van hoofdstuk 6

- Waar bevinden zich binnen de gemeente Terschelling bekende en te verwachte archeologische waarden op basis van een landschappelijke en archeologische analyse, die behouden moeten worden voor toekomstige generaties en waarom?
- Wat is de kwaliteit en betrouwbaarheid van de archeologische inventarisatiekaart?

Deelvragen van hoofdstuk 7

- Waar bevinden zich binnen de gemeente Terschelling bekende en te verwachte archeologische waarden op basis van de belevingswaarden van burgers, die behouden moeten worden voor toekomstige generaties en waarom?
- Wat betekenen de waarden van de belevingscategorieën?
- Wat is de kwaliteit en betrouwbaarheid van de belevingskaart?

Deelvragen van hoofdstuk 8

- Waarin verschilt de archeologische inventarisatie-/ belevingskaart van Terschelling met de archeologische beleidskaart van de gemeente Texel uit 2013?

Deelvraag van hoofdstuk 9

- Zie hoofdvraag.

Deelvragen van hoofdstuk 10

- Wat zijn de positieve en negatieve punten van het implementeren van de Faro-uitgangspunten bij het produceren van een archeologische inventarisatiekaart?
- Welke problemen ben ik tegengekomen tijdens het implementeren van de uitgangspunten van de Faro-uitgangspunten?
- Welke oplossingen heb ik gevonden voor de problemen tijdens het implementeren van de uitgangspunten van de Faro-uitgangspunten?
- Wat had ik beter kunnen doen tijdens het implementeren van de uitgangspunten van de Faro-uitgangspunten?

Deelvraag van hoofdstuk 11

- Wat zijn relevante aanbevelingen tot vervolgonderzoek met betrekking tot het onderwerp van deze studie?

1.5 Relevantie

Sinds de inwerkingtreding van de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz) in 2007, zijn gemeenten bevoegd gezag geworden over het archeologisch erfgoed binnen hun gemeentelijke grenzen. Het uitgangspunt voor gemeenten is hierdoor om op een verantwoorde manier om te gaan met het archeologisch erfgoed op gemeentelijk niveau. Om deze reden moet Terschelling een eigen archeologiebeleid ontwikkelen.[16] Echter ontbreekt een gemeentelijk beleid in Terschelling, waardoor nog wordt teruggegrepen op de verouderde provinciale beleidskaart de FAMKE. De FAMKE bestaat uit twee verschillende kaarten van de landbodems: 'Steentijd-Bronstijd' (300.000 - 800 voor Chr.) en 'IJzertijd-Middeleeuwen' (800 voor Chr. - 1500 na Chr.). [17] Dat juist de Nieuwe Tijd en de Tweede Wereldoorlog en de waterbodems niet zijn gekarteerd is opmerkelijk, omdat Friesland een dynamisch Waddengebied kent waar juist archeologie uit deze perioden wordt verwacht, denk bijvoorbeeld aan verdronken landschappen en scheepswrakken. [18] Om deze reden is een verdiepingsslag van de FAMKE in de vorm van een gemeentelijke archeologische geactualiseerde beleidskaart van de archeologische waarden van Terschelling een noodzakelijk hulpmiddel om een goede afweging te maken voor het behoud van de archeologie en het erfgoed van Terschelling voor toekomstige generaties. Hierin is het maken van een archeologische inventarisatiekaart de eerste stap, omdat deze kaart een indicatie geeft van de bekende en de te verwachten archeologische waarden binnen een gemeente. Met dit onderzoek wil ik de eerste stap zetten en een archeologische inventarisatiekaart van Terschelling opstellen, waarin zowel de archeologische waarden in landbodems als waterbodems zijn opgenomen daterende van de Oude-Steentijd (Paleolithicum) tot en met de periode van de Tweede Wereldoorlog (zie afb. 2). Met deze studie hoop ik de gemeente een handvat te bieden bij het opstellen van een archeologische beleidskaart en ze eveneens aan te sporen het archeologiebeheer hiermee verantwoord te regelen.

Daarnaast zijn tot op heden nauwelijks archeologische opgravingen uitgevoerd op Terschelling. Wel hebben archeologische opgravingen plaatsgevonden in de jaren '60, '70 en in 1984 van de vorige eeuw, maar deze resultaten zijn nooit gepubliceerd.[19] Hierdoor is archeologische kennis van Terschelling niet toegankelijk gemaakt voor burgers, evenals voor verder onderzoek. Een archeologische inventarisatiekaart kan uitkomst bieden om de archeologie beter *in situ* te behouden en wanneer nodig te onderzoeken door middel van een opgraving. Dit laatste kan nieuwe kennis

[16] www.monumentenzorgfryslan.nl/informatie/archeologie.
[17] www.fryslan.frl/archeologische-kaart-famke.
[18] Doedens & Houter 2015, 9-18, 40-43.
[19] Stichting Ons Schellingerland 1974; Onderzoeksmeldingen binnen de gemeente Terschelling op ARCHIS: www.archis.cultureelerfgoed.nl.

genereren over de bewoningsgeschiedenis van Terschelling, die toegankelijk kan worden gemaakt voor het brede publiek middels opgravingspublicaties, publieksboeken en tentoonstellingen. Deze nieuwe kennis kan het archeologisch en cultuurhistorisch besef van de eilanders behartigen en de historische identiteit van de gemeente verder ontwikkelen. [20] Met dit onderzoek zal ik de burgers op Terschelling direct laten participeren (in het productieproces van de kaart in navolging van het Verdrag van Faro) en ze laten nadenken over de archeologie van Terschelling, waardoor men mogelijk al meer bewust wordt van het cultureel erfgoed op het eiland.

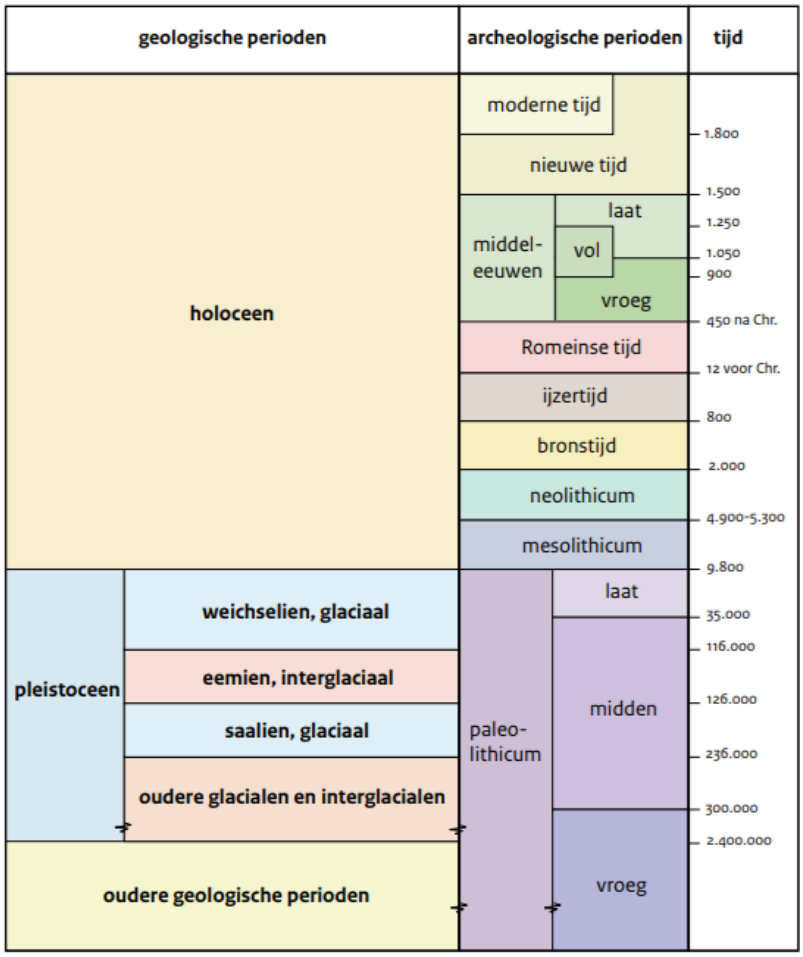

Afbeelding 2. Overzicht van de geologische en archeologische perioden (bron: Schroor 2018, 9).

Bovendien is volgens het Verdrag van Faro de implementatie van erfgoedparticipatie en burgerinitiatief relevant gezien de maatschappelijke en verbindende waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving. Ook zorgt de uitvoering van Faro op den duur voor meer interactie en samenwerking bij erfgoedpraktijken tussen gemeenschappen, erfgoedinstellingen, gemeenten en andere private partijen. Daarnaast stelt Faro dat door burgerparticipatie een volledige en inclusieve kijk zal ontstaan op erfgoed, waarbij ruimte is voor herinterpretatie en multiperspectiviteit.[21] Deze studie zet in navolging van het Verdrag van Faro de mens en de menselijke waarde centraal en participatie wordt gezien als een cruciaal onderdeel van de erfgoedpraktijk. Erfgoed wordt hierdoor gezien als een maatschappelijk proces dat voortduurt, ontwikkelt en kan veranderen. [22] Door deze kijk zal de archeologische inventarisatiekaart van Terschelling vermoedelijk afwijken van de bestaande Nederlandse inventarisatiekaarten, omdat deze zijn opgesteld zonder dat erfgoedparticipatie daar een onderdeel van is geweest. Zodoende is dit een nieuw en innovatief onderzoek, omdat ik de meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro onderzoek bij het opstellen van een archeologische inventarisatiekaarten. Met andere woorden, ik bestudeer hoe Faro in (een deel van) de Nederlandse archeologie in praktijk kan worden gebracht en ik onderzoek of er daadwerkelijk sprake zal zijn van de (hierboven genoemde) geopperde meerwaarde en positieve gevolgen voor de samenleving door

[20] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro.
[21] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro.
[22] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/erfgoed-als-middel#:~:text=Erfgoed%20is%20een%20bron%20voor,als%20middel%20in%20te%20zetten.

erfgoedparticipatie te implementeren in een deel van de archeologiepraktijk in Nederland, namelijk in het opstellen van een inventarisatiekaart.

Kortom, ik zal onderzoeken en achterhalen welke leringen kunnen worden getrokken uit het opstellen van een belevingskaart van Terschelling door deze te vergelijken met de door mij opgestelde archeologische inventarisatiekaart van Terschelling. Deze studie is relevant omdat wordt onderzocht hoe Faro kan worden geïmplementeerd in de Nederlandse archeologiepraktijk middels erfgoedparticipatie. Tot slot, is dit onderzoek relevant omdat ik onderzoek doe naar of de gesuggereerde toegevoegde waarden en positieve gevolgen voor de samenleving door erfgoedparticipatie en burgerinitiatief volgens het Verdrag van Faro inderdaad tot uiting komen wanneer erfgoedparticipatie wordt geïmplementeerd bij het opstellen van archeologische inventarisatiekaarten.

2. Projectkader

2.1 Huidig erfgoedbeleid

2.1.1 Europees kader

Het huidige archeologiebeleid vindt zijn oorsprong in enkele Europese verdragen.[23] Eén van die verdragen is het Verdrag van Valletta (beter bekend als de Conventie van Malta) van 1992. Dit verdrag streeft naar het behoud van archeologische waarden *in situ*, omdat de bodem de archeologische waarden het beste waarborgt wegens de goede conservering. Een ander uitgangspunt betreft het rekening houden met de mogelijkheid en/of aanwezigheid van archeologische waarden in de leefomgeving, waardoor meer ruimte ontstaat voor archeologievriendelijke alternatieven. Het laatste uitgangspunt omvat het gegeven dat wanneer behoud *in situ* niet mogelijk is, de verstoorder betaalt voor de uitvoering van archeologisch onderzoek. Dit verdrag is in Nederland geratificeerd in 1998.[24]

Een volgend verdrag (en hiervoor al genoemd) is het Verdrag van Faro van 2005. Dit verdrag legt nadruk op de sociale waarde van erfgoed voor de bevolking en de relevantie van erfgoedparticipatie. Dit verdrag benadrukt dat erfgoed niet zozeer verbonden is aan enkel objecten, maar juist aan de betekenissen en waarden die de mensen hechten aan erfgoed. Dit verdrag stelt de mens voorop, waarbij democratie, de rechten van de mens, vrede en culturele diversiteit in acht wordt genomen. Tot op heden is dit verdrag wel ondertekend, maar niet geratificeerd in Nederland.[25]

2.1.2 Rijkskader

De uitgangspunten van het Verdrag van Valletta zijn in werking getreden in Nederland met de Wet op Archeologische Monumentenzorg (Wamz) uit 2007.[26] Hierdoor is onder andere het streven van het behoud *in situ* en het gebruik van de verstoorder betaalt van kracht gegaan in Nederland. Daarnaast streeft de Wamz naar minimaal veldonderzoek (bijvoorbeeld door boringen), waarbij kan worden vastgesteld of er sprake is van archeologie in de bodem en of het door de ingreep bedreigd wordt. Dit betekent dat door deze wet rekening moet worden gehouden met de archeologie in de ruimtelijke ordening. [27]

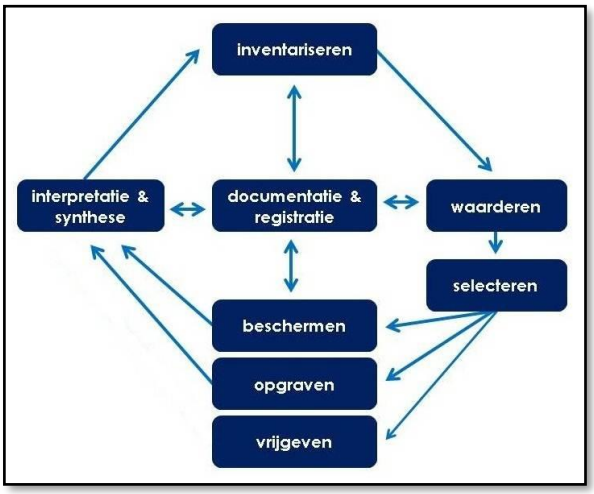

Afbeelding 3. De zeven stappen die de cyclus van de archeologische monumentenzorg (AMZ) weergeven (bron: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/archeologische-monumentenzorg/cyclus-van-zeven-stappen).

De archeologische onderzoeken worden vervolgens uitgevoerd volgens een vaste procedure binnen de archeologische monumentenzorg (AMZ), namelijk via de AMZ-cyclus.[28] Dit proces is verankerd in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie[29] als een verplicht werkproces

[23] www.wetten.overheid.nl/BWBV0002031/2007-12-12.
[24] www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/valetta-convention; www.sam-limburg.nl/europees-kader/verdrag-van-malta.html.
[25] www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=199; www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro.
[26] www.monumentenzorgfryslan.nl/informatie/archeologie.
[27] www.wetten.overheid.nl/BWBR0021162/2008-01-01.
[28] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/archeologische-monumentenzorg/cyclus-van-zeven-stappen.
[29] Zie voor Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie: www.sikb.nl.

voor archeologen. Met andere woorden, deze cyclus houdt in dat archeologie stapsgewijs wordt opgespoord, gewaardeerd en veiliggesteld (afb. 3).[30]

In 2016 is een wet aangenomen met betrekking tot museale objecten, musea, monumenten en archeologie op zowel land als onder water, namelijk de Erfgoedwet. Deze wet is een bundeling van een aantal wetten en een aanpassing op enkele regels over het cultureel erfgoed.[31] De wetten rondom erfgoed worden naar verwachting in 2023 gebundeld in de Omgevingswet om een goede balans tussen het benutten en het beschermen van onze (fysieke) leefomgeving te waarborgen, waarbij rekening wordt gehouden met het cultureel erfgoed.[32]

Verder wordt, in navolging van het Verdrag van Faro, het cultureel erfgoed in Nederland steeds meer als middel gezien om maatschappelijke doelen te realiseren, omdat erfgoed kan zorgen voor sociale cohesie en dus verschillende groepen mensen bij elkaar kan brengen.[33] Op dit moment is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) bezig met het ontwikkelen van methoden en instrumenten om de uitgangspunten van het Verdrag van Faro in de praktijk te kunnen verwezenlijken voor iedereen die met erfgoed te maken heeft, zoals overheden, erfgoedorganisaties en gemeenschappen. De RCE voert dit uit om onderzoek te doen naar hoe erfgoedparticipatie en burgerinitiatief in de toekomst als onlosmakende onderdelen van de erfgoedpraktijk kunnen worden gezien.[34] Uiteindelijk moet dit project een advies opleveren over de onderschrijving van het verdrag gericht aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap begeleid door een uitvoeringsplan waardoor het beleid rond burgerinitiatief en erfgoedparticipatie kan worden geïmplementeerd in Nederland.[35]

2.1.3 Provinciaal kader

Door de Wamz is de verantwoordelijkheid voor de archeologie bij de gemeenten komen te liggen. Toch kent de provincie Friesland (met achttien gemeenten) slechts drie gemeenten met een eigen archeologische beleidskaart.[36] Een rede voor het ontbreken van gemeentelijke kaarten in Friesland kan worden gevonden in de provinciale beleidskaart van Friesland, de FAMKE. Deze kaart is in 2007 opgesteld aan de hand van twee landelijke kaarten: de Archeologische Monumentenkaart (AMK)[37] en de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW)[38]. Bij het creëren van de FAMKE is rekening gehouden met mogelijke bodemverstoringen en met de omvang van bodemingrepen. Hierdoor geeft de kaart aan hoe men met het bodemarchief moet omgaan.[39] De kaart laat zien op welke locaties wordt gestreefd naar behoud en wanneer bijvoorbeeld geen nader onderzoek nodig is. De adviezen van de FAMKE verwijzen op zijn beurt weer naar welke gevolgstappen nodig zijn om op de juiste manier om te gaan met de archeologie. Echter beperkt de kaart zich tot landbodems en tot specifieke perioden. FAMKE wordt regelmatig geactualiseerd naar de laatste inzichten, maar op de website is niet te lezen wanneer dit voor het laatst gedaan is en voor welke locaties. [40]

Wanneer naar Terschelling wordt gekeken op de 'Steentijd-Bronstijd kaart' van de FAMKE is te zien dat het eiland geheel groen is weergegeven, wat betekent dat geen archeologisch onderzoek

[30] www.sikb.nl/archeologie/werkproces-archeologie?term=amz&p=1.
[31] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet.
[32] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/omgevingswet.
[33] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro.
[34] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro.
[35] Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2022, 3-59.
[36] www.rce.webgispublisher.nl/viewer.aspx?map=waardekaartveelvoud.
[37] De AMK-kaart bevat informatie over archeologische terreinen (monumenten) in vier categorieën zo ook over beschermde monumenten.
[38] De IKAW-kaart bevat informatie een vlakdekkende en landsdekkende classificatie van de trefkans op archeologische resten. Zie voor AMK- en IKAW-kaart: www.rce-webpublisher.nl/viewer.aspx?map=archeologie-in-nederland.
[39] www.fryslan.frl/archeologische-kaart-famke.nl
[40] www.fryslan.frl/archeologische-kaart-famke.nl

noodzakelijk is wanneer de bodem verstoord wordt.[41] Daarentegen is Terschelling op de 'IJzertijd-Middeleeuwen-kaart' van de FAMKE wel meerkleurig (afb. 4). Zo betreffen de locaties die donkerrood zijn gekleurd beschermde monumenten oftewel terreinen met 'waardevolle archeologische resten', waarbij gestreefd wordt naar behoud. Enkele dorpskernen zijn rood gekleurd, wat eveneens betekent dat wordt gestreefd naar behoud van de archeologie. Ook hebben andere terreinen op het eiland deze kleur, wat betekent dat ze 'archeologisch waardevol' zijn, waarbij wordt gestreefd de archeologie te behouden. Rondom Midsland is een roze kleur te zien, wat duidt op de aanwezigheid van een archeologische vindplaats in de vorm van terpen (of terpzolen) die vondsten en sporen bevatten. Bij bodemverstoring in deze gebieden geldt dat bij ingrepen groter dan 50 m² een waarderend onderzoek noodzakelijk is. Dit houdt in dat de waarde van de vindplaats duidelijk moet worden, waardoor de vindplaats mogelijk als 'archeologisch waardevol' gezien kan worden. Daarnaast kunnen zich binnen de oranje terreinen op de kaart archeologische resten bevinden. Bij bodemverstoring in deze gebieden geldt dat bij ingrepen groter dan 500 m² een karterend onderzoek moet plaatsvinden. Bij een karterend onderzoek wordt bestudeerd of archeologische resten aanwezig zijn.[42] Deze maatregel geldt tevens voor gele gebieden bij ingrepen groter dan 2500 m² en voor licht oranje gebieden bij ingrepen groter dan 5000 m². Tot slot, verwijst de kleur blauw naar waterbodems, die niet archeologisch gekarteerd zijn.[43]

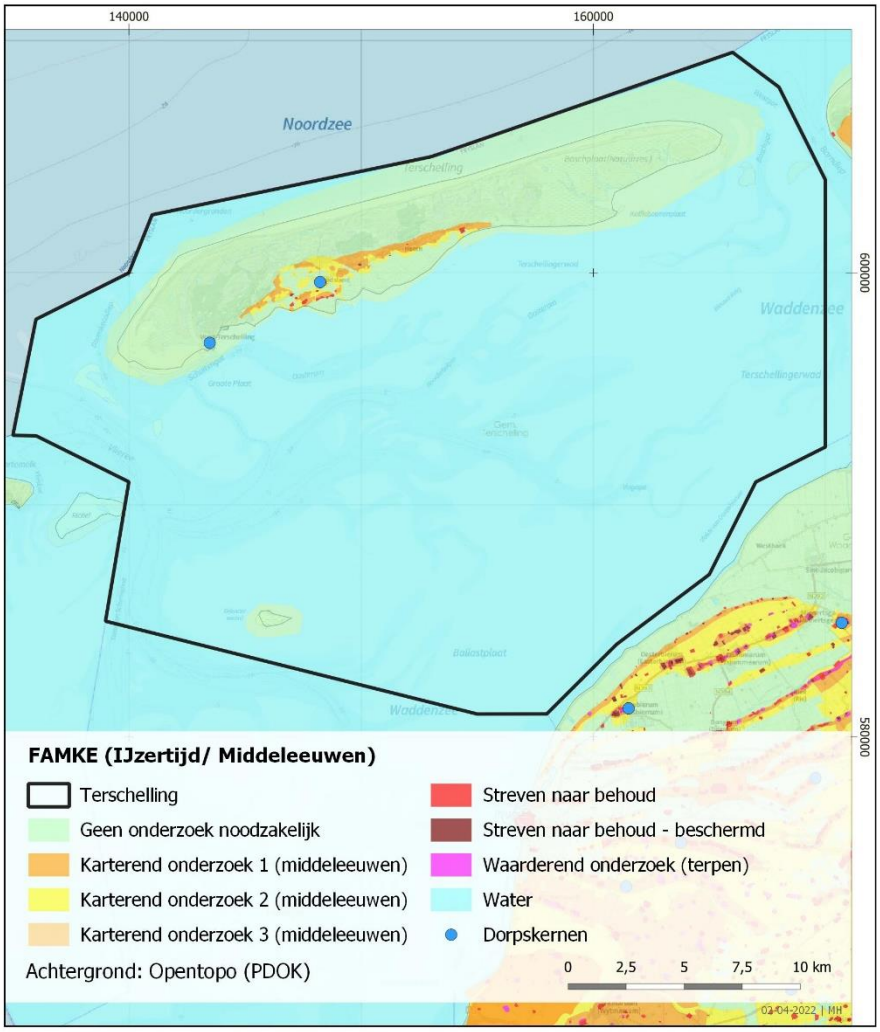

Afbeelding 4. Uitsnede van de 'IJzertijd - Middeleeuwen- kaart' van de FAMKE met de bijbehorende legenda (Kaart opgesteld door MH; bron: www.fryslan.frl/archeologische-kaart-famke).

Om het behoud van de archeologie in goede banen te leiden binnen de provincie Friesland, biedt het Steunpunt Monumentenzorg Friesland ondersteuning aan gemeenten die geen archeoloog in dienst hebben. Deze onafhankelijke organisatie helpt gemeenten bij de uitvoering van de

[41] www.fryslan.maps.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=7f58d2eebb92489ead7d1513fee64ad6&extent=120990,533762,221778,617075,28992.
[42] www.baac.nl/archeologie/booronderzoek.
[43] www.fryslan.maps.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=3e86d25ba86448fc811143a2699494cb&extent=120990,533762,221778,617075,28992.

gebouwde en archeologische monumentenzorg.[44] Mijn collega Van Leeuwen is adviseur bij dit steunpunt. Haar werk bestaat vooral uit het beantwoorden van vragen omtrent het archeologiebeleid en het beoordelen van onderzoeksrapporten opgesteld in opdracht van initiatiefnemers om te bepalen in hoeverre geplande bouwplannen het bodemarchief zullen verstoren. Op basis van deze beoordeling komt zij nadien tot een definitief advies: behouden *in situ* (beschermen), opgraven (behouden *ex situ*) of vrijgeven.[45]

2.1.4 Gemeentelijk kader

Gemeenten bepalen momenteel zelf hoe zij hun beleid omtrent archeologie laten ontwikkelen. Echter heeft de gemeente Terschelling geen eigen beleid opgesteld, evenals geen gemeentelijke monumenten aangewezen die van plaatselijk belang zijn.[46] Wel is de archeologie opgenomen in enkele bestemmingsplannen doordat een 'dubbelbestemming archeologie' is toegekend, zoals te zien is op de uitsnede van de kaart met enkele bestemmingsplannen van West-Terschelling (afb. 5). De vlakken gekenmerkt door de zwarte plusjes op de kaart geven de locaties weer waar een archeologische dubbelbestemming wordt gehanteerd en waar bouwrichtlijnen van kracht zijn. In het geval van de dorpskern van West-Terschelling geldt de regel dat wanneer een bouwoppervlak groter is dan 50 m² archeologisch onderzoek moet plaatsvinden.[47] De gemeente Terschelling is daarnaast verantwoordelijk voor het verstrekken van omgevingsvergunningen waaraan archeologische eisen verbonden zitten. Ook regelt de gemeente Terschelling de handhaving bij het uitvoeren van het archeologisch onderzoek. Echter heeft de gemeente heeft geen archeoloog in dienst of ingehuurd, waardoor vaak het Steunpunt wordt ingeschakeld om programma's van eisen en onderzoeksrapporten te beoordelen en te accorderen.[48]

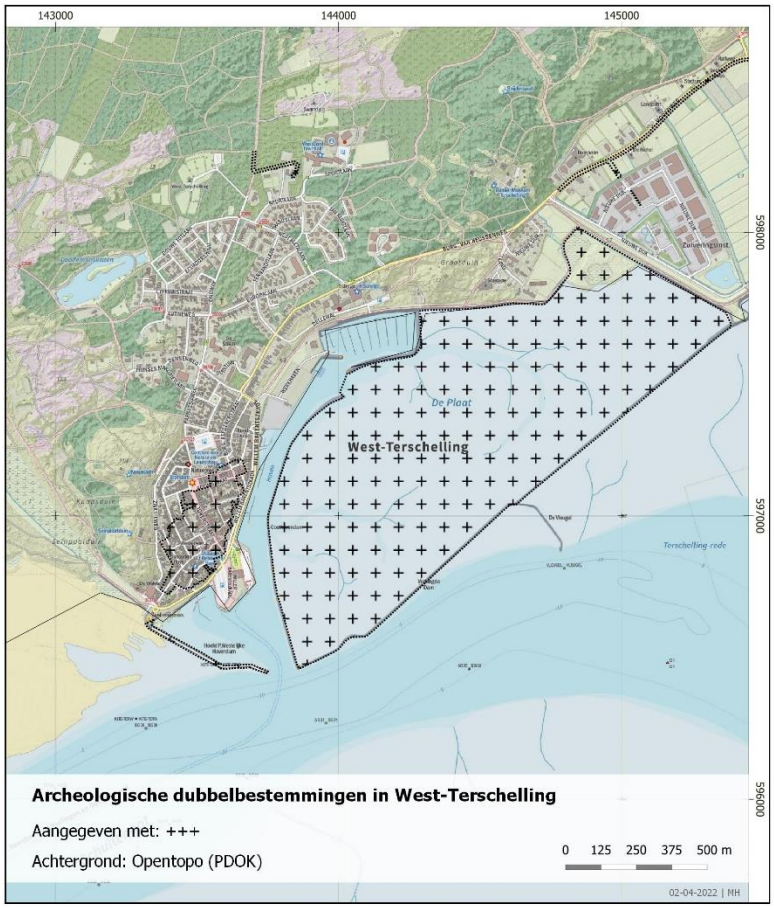

Afbeelding 5. Archeologische dubbelbestemmingen in en rondom West-Terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: www.ruimtelijkeplannen.nl/viewer/view).

Kortom, door het uiteenzetten van het beleid worden de regels met betrekking tot de archeologie duidelijk en wie verantwoordelijk is voor welke taken. De gemeente Terschelling is verantwoordelijk, alhoewel zij

[44] www.monumentenzorgfryslan.nl/informatie/monumenten-en-beschermde-gebieden.
[45] www.monumentenzorgfryslan.nl/informatie/archeologie.
[46] www.monumenten.nl/gemeente/terschelling.
[47] www.ruimtelijkeplannen.nl/viewer/view.
[48] www.monumentenzorgfryslan.nl/informatie/archeologie; Persoonlijk gesprek met Josje van Leeuwen (Buro de Brug) op 16 februari 2022 op Terschelling.

geen beleid en archeologisch expertise in huis hebben. Hierdoor treedt het Steunpunt doorgaans op als adviseur van het bevoegd gezag (de gemeente) bij plannen in de ruimtelijke ordening, waarbij rekening moet worden gehouden met de archeologie sinds het Verdrag van Valletta en de invoering van de Wamz. Met andere woorden, een huidig gemeentelijk archeologiebeleid ontbreekt, waardoor het opstellen van een inventarisatiekaart essentieel is.

2.2 Inventarisatiekaarten, maatregelenkaarten en beleidskaarten

Archeologische kaarten bestaan in verschillende soorten: inventarisatiekaarten oftewel waarde/ verwachtingskaarten, maatregelenkaarten en beleidskaarten.[49] Een archeologische inventarisatiekaart geeft een gebied weer waar archeologische waarden aanwezig zijn en/of worden verwacht. Deze archeologische waarden kunnen verwijzen naar bekende behoudenswaardige archeologische terreinen, maar ook naar de trefkans op nog niet ontdekte archeologische resten. De archeologische waarden kunnen bijvoorbeeld bestaan uit grondsporen en vondsten. Daarnaast staan de locaties van archeologische monumenten, zowel op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau op deze kaarten afgebeeld. Inventarisatiekaarten bevatten vaak ook informatie over de precieze of de te verwachten ligging, omvang en aard van de archeologische resten in de bodem. De gebieden op de inventarisatiekaart worden doorgaans in verschillende verwachtingscategorieën ingedeeld, meestal in een hoge, middelhoge of lage verwachtingscategorie. Deze categorieën zeggen iets over iets over de trefkans op archeologische waarden.[50] Inventarisatiekaarten worden normaliter opgesteld op basis van archeologische gegevens, maar ook aan de hand van bodemsoort en historische informatie. Door deze gegevens te combineren wordt de trefkans op archeologische waarden per gebied vastgesteld.[51] Dit betekent dat het weergeven van de aanwezige en de te verwachten archeologische waarden de functie van inventarisatiekaarten is.

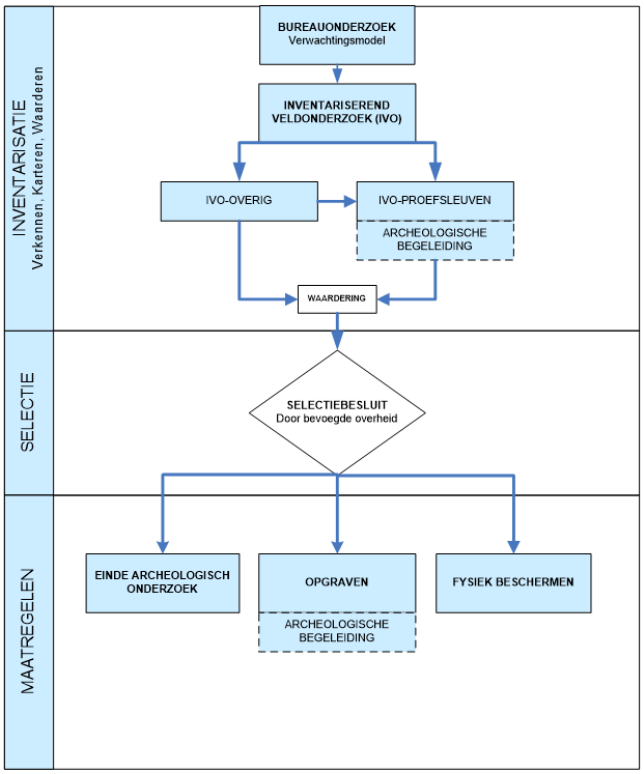

Afbeelding 6. KNA (Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie)-processen in relatie tot het proces van de archeologische monumentenzorg (AMZ) bij landbodems (bron: www://lokaleregelgeving.overheid.nl/CVDR325135/1)

Echter geven de inventarisatiekaarten geen complete garantie over de presentie en absentie van de archeologie. Wel kan op basis van een inventarisatiekaart een vertaling worden gemaakt naar het gemeentelijk beleid.[52] Deze vertaling kan worden gerealiseerd door de drie categorieën (laag, middelhoog en hoog) te verbinden aan archeologische maatregelen opgesteld volgens de AMZ-cyclus, zodat een maatregelenkaart ontstaan. Bij een maatregelenkaart worden de verschillende verwachtingszones verbonden aan bestaande maatregelen die in de AMZ-cyclus staan opgesteld, zoals het inventariseren om te kijken

[49] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/overzicht-gemeentelijke-archeologische-kaarten.
[50] www.sikb.nl/archeologie/archeologie-en-ruimte/archeologische-waardenkaart.
[51] www.sikb.nl/archeologie/archeologie-en-ruimte/archeologische-waardenkaart.
[52] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/overzicht-gemeentelijke-archeologische-kaarten.

of archeologische resten aanwezig zijn en het waarderen wanneer archeologie aanwezig is (zie werkprocessen in afb. 6).[53] Op een beleidskaart zijn daarentegen de drie verschillende verwachtingscategorieën gekoppeld aan beleidscategorieën, waaraan maatregelen en/of procedures verbonden zitten.[54] Kortom, door middel van een beleidskaart kan het archeologisch erfgoed behouden en gewaarborgd worden in een ruimtelijk plan.

2.3 Archeologische inventarisatiekaarten in de praktijk

De archeologische verwachtingskaart is één van de belangrijkste beleidsinstrumenten binnen de archeologische monumentenzorg in Nederland. De afgelopen dertig jaar zijn vele diverse soorten kaarten opgesteld en gebruikt binnen de ruimtelijke ordening. Momenteel worden veelal gemeentelijke kaarten gemaakt, terwijl vóór de decentralisatie van de archeologische monumentenzorg in 2007 de RCE vooral verantwoordelijk was voor deze taak. In de periode rond het Verdrag van Malta verschenen de eerste provinciale kaarten, waarvan de FAMKE een voorbeeld is. Kaarten op gemeentelijk niveau worden voor het eerst in de jaren '90 ontworpen, maar vanaf 2007 is een toename in gemeentelijke kaarten waar te nemen, als gevolg van de Wamz en een subsidieregel, die de productie van veel kaarten heeft bekostigd.[55] Sinds 2007 is het gebruikelijk dat gemeenten verwachtingskaarten laten maken door archeologische adviesbureaus te benaderen met die opdracht. Het produceren van zo'n gemeentelijke kaart neemt normaliter drie tot zes maanden in beslag.[56]

Sinds de jaren '90 is de beschikbare informatie voor het vervaardigen van de kaarten sterk gestegen, hoewel het basisprincipe, het voorspellen van de archeologische waarden aan de hand van verschillende categorieën, vrijwel hetzelfde is gebleven. Wel hebben academici hun kritiek geuit op het onderbouwen van de voorspellingen met behulp van de drie klassen (lage, middelhoge of hoge verwachtingen) die doorgaans worden gebruikt. Sinds 2008 is daarnaast meer aandacht gekomen voor het beargumenteren van de prospectiemethoden in de archeologie in het kader van de KNA (SIKB leidraad inventariserend veldonderzoek). Zo is het verplicht een 'gespecificeerde verwachting' op te nemen in een bureauonderzoek middels het inschatten van soorten vindplaatsen die voor zouden kunnen komen in het onderzoeksgebied op basis van hun prospectiekenmerken. Toch is de manier waarop verwachtingskaarten worden vervaardigd niet gekoppeld aan de methode van de 'gespecificeerde verwachting', want nationale richtlijnen en KNA-verplichtingen betreffende de inhoud en vorm van de kaarten ontbreken, waardoor archeologische kaarten sterk variëren.[57] Vanwege de diversiteit in inhoud en vorm kunnen de kaarten lastig worden vergeleken, vaak wegens de verschillen in gebruikte methodieken, legenda's en digitale datasets. Hierdoor is het gebruik van een combinatie aan kaarten dikwijls ingewikkeld.[58] Als reactie op deze problematiek is in 2020 een handleiding voor gemeentelijke archeologische inventarisatiekaarten opgesteld door een samenwerking tussen verschillende archeologische adviesbureaus, de Vrije Universiteit en de RCE. Dit document betreft een pilot die (nog) geen officiële status kent, omdat de meningen binnen de discipline zijn verdeeld over de vraag of de handleiding moet dienen als leidraad of als vastgesteld

[53] www.sikb.nl/archeologie/werkproces-archeologie.
[54] www.sikb.nl/archeologie/archeologie-en-ruimte/archeologische-beleidskaart.
[55] Breimer, *et al.* 2020, 40-46.
[56] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/overzicht-gemeentelijke-archeologische-kaarten; Persoonlijk mailverkeer met Wilfried Hessing (Directeur van Vestigia BV) tussen 12-15 maart 2022).
[57] Breimer, *et al.* 2020, 40-46; www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/overzicht-gemeentelijke-archeologische-kaarten.
[58] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/overzicht-gemeentelijke-archeologische-kaarten; www.sikb.nl/archeologie/kna-leidraden.

document als onderdeel van de KNA.[59] Kortom, dit betekent dat verwachtingskaarten geen landelijke eisen en/of richtlijnen kennen, waardoor de inhoud en vorm sterk uiteen kunnen lopen.

2.4 Archeologiebeleid: Landbodems versus waterbodems

De verschillende archeologische kaarten genoemd in de vorige paragraaf kunnen betrekking hebben op landbodems, waterbodems of beide. Een rapport van de RCE uit 2020 concludeert dat de positie van erfgoed in waterbodems is achtergebleven ten opzichte van de archeologie in landbodems. Daarnaast is uit dit rapport af te leiden dat archeologische inventarisatiekaarten in Nederland te weinig rekening houden met het maritiem erfgoed. Ook wordt betoogd dat wanneer maritieme waarden wel zijn gekarteerd, ze niet voldoende doorvertaald zijn in beleid.[60] Zo hebben slechts twee gemeenten aangrenzend aan de Waddenzee archeologische waarden in waterbodems opgenomen in een gemeentelijke archeologische beleidskaart, namelijk Texel en Den Helder.[61] Wel is archeologisch bedrijf Vestigia op dit moment bezig met het opstellen van de archeologische beleidskaart van de gemeente Vlieland, waarin zij eveneens de waarden in waterbodems karteren.

Binnen de gemeente Terschelling zijn de archeologische waarden en verwachting dus niet gekarteerd, wat betekent dat Terschelling voor 86% nog nooit in kaart is gebracht.[62] Hierdoor is de archeologie in de waterbodems nauwelijks opgenomen in de bestemmingsplannen van Terschelling.[63] Dit is opmerkelijk omdat het eiland in de loop van de tijd is verplaatst, waarbij complete dorpen zijn opgeslokt door de zee.[64] Bovendien is het zeegat tussen Vlieland en Terschelling ('t Vlie) een belangrijke vaargeul geweest gedurende de 15e tot en met 17e eeuw wegens de bloeiende Oostzeehandel vanuit handelscentrum Amsterdam.[65] Met het aantal aangetroffen scheepswrakken tijdens de drooglegging van de Flevopolders in het achterhoofd, kunnen eveneens vele scheepswrakken worden verwacht in de Waddenzee en met name aan de westkant van Terschelling bij 't Vlie. Voor het onderzoek binnen het kader van de onderhavige scriptie, worden daarom ook archeologische waarden in de waterbodems gekarteerd en opgenomen in de inventarisatiekaart van Terschelling. Dit betekent dat ik mij eveneens zal bezighouden met het inventariseren van maritieme overblijfselen onder water oftewel de onderwaterarcheologie.[66] De onderwaterarcheologie maakt deel uit van de maritieme archeologie. Deze tak van de archeologie bestaat uit de scheepsarcheologie, die is gericht op de scheepvaart (vaartuigen). Scheepswrakken nemen echter slechts een klein deel in van het maritiem erfgoed, want ook resten van kades, havens, bruggen en complete Middeleeuwse dorpen

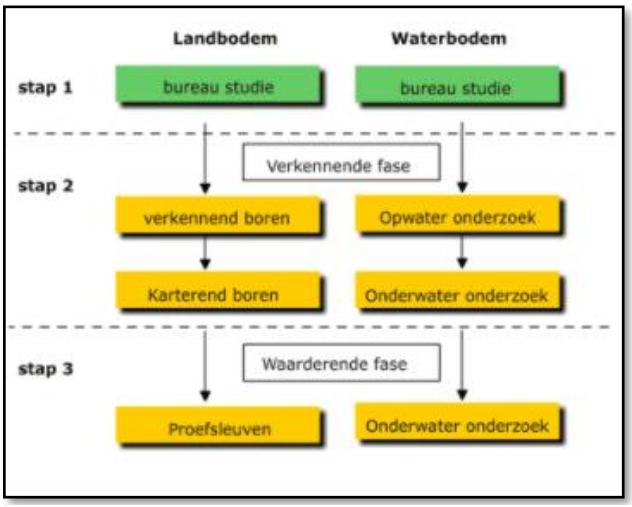

Afbeelding 7. De verschillen in archeologische onderzoeksfasen (bron: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/maritiem-erfgoed/archeologisch-onderzoek-onder-water).

[59] Breimer, *et al.* 2020.
[60] Houkes, 2020.
[61] www.rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=WaardekaartVeelvoud.
[62] www.kadastralekaart.com/gemeenten/terschelling-GM0093
[63] www.ruimtelijkeplannen.nl/viewer/view.
[64] Doedens & Houter 2015, 9-18, 40-43.
[65] Doedens & Houter 2015, 16-69.
[66] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/maritiem-erfgoed/archeologische-resten-onder-water.

behoren hiertoe.[67] Het beleid van waterbodemarcheologie werkt hetzelfde als voor archeologie op het land, want ook hier hebben gemeenten de belangrijkste rol in het behoud ervan. Zo zijn de onderzoeksfasen hetzelfde als op het land, alleen verschillen de methoden en technieken van het archeologisch onderzoek (afb. 7).[68] Kortom, het beleid en de onderzoeksfasen omtrent archeologie in waterbodems komen overeen met landbodems.

[67] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/maritiem-erfgoed/archeologische-resten-onder-water.
[68] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/maritiem-erfgoed/beleid-en-ruimtelijke-ordening.

3. Theoretisch kader

3.1 Voorspellingsmodellen

Ten grondslag aan de verwachtingskaarten liggen verschillende voorspellingsmodellen.[69] De definitie van een voorspellingsmodel kan worden omschreven als een techniek die de locatie van archeologische vindplaatsen in een regio probeert te voorspellen gebaseerd op een steekproef uit de regio of op opvattingen over menselijk gedrag.[70] Over *voorspellings*modellen wordt gesproken wanneer een kwantitatieve schatting wordt gemaakt van de kans op het aantreffen van archeologische resten.[71] De oorsprong van voorspellingsmodellen ligt in de Processuele archeologie (New Archaeology), die in de jaren '60 van de vorige eeuw ontstond. Deze stroming stond positief tegenover de toepassing van geografische en kwantitatieve methodes in de archeologie, waarbij computers werden ingezet. De realisatie dat bewoningslocaties gekoppeld kunnen worden aan specifieke kenmerken van de natuurlijke omgeving maakte het mogelijk statistische modellen te ontwikkelen met als doel nederzettingslocaties te voorspellen.[72]

De eerste voorspellingsmodellen werden voor het eerst aan het einde van de jaren '70 ontwikkeld in Amerika nog voor de eerste betaalbare versie van GIS op de markt kwam in het midden van de jaren '80. In de jaren '80 ontwikkelden de voorspellingsmodellen zich verder en worden ze omschreven als inductief, correlatief en datagedreven. Deze modellen combineren de locaties van vindplaatsen met gegevens over de afstand tot water, verschillende bodemtypen en reliëfs. Vervolgens worden de correlaties geëxtrapoleerd naar gebieden waarover informatie ontbreekt. Deze inductieve methode is dus gebaseerd op beschikbare archeologische gegevens waaruit empirische generalisaties worden opgesteld, die ten grondslag liggen aan de voorspelling. Deze modellen kunnen dus iets zeggen over de locatiekeuze voor bewoning, maar daarentegen weinig over hoe de plek is gebruikt en hoe men het landschap heeft waargenomen in het verleden.[73]

Een ander voorspellingsmodel wordt omschreven als deductief, verklarend en theoriegedreven. Dit model gebruikt geen informatie over archeologische sites om correlaties te vinden, maar juist voor testdoeleinden. Dit model is gebaseerd op hypotheses over locatiekeuzes voor bewoningsplekken en enkele eenvoudige GIS-technieken. Bij deze deductieve methode wordt op basis van kennis van geïdentificeerde vindplaatsen en karakteristieken van een landschap een voorspelling geformuleerd met betrekking tot het bestaan van andere nog niet geïdentificeerde vindplaatsen. Hierbij is de voornaamste aanname dat de mens zijn locatiekeuze voor bewoning in het verleden liet afhangen van landschappelijke kenmerken, zoals de afstand tot water, bepaalde bodemtypen en bijvoorbeeld reliëfverschillen. Bovendien kunnen beide methoden, zoals inductief als deductief, worden gecombineerd in een hybride-model.[74]

In de huidige archeologiepraktijk in Nederland worden voorspellingsmodellen vooral gebruikt wanneer de archeologie in een bepaald gebied onder directe dreiging staat van herontwikkelingen in de ruimtelijke ordening. Een probleem is echter dat geen algemene consensus bestaat over welk theorieën en methoden ten grondslag moeten liggen aan de modellen, wat resulteert in het gebruik van verschillende voorspellingsmodellen.[75] In Nederland zijn de modellen vooral beïnvloed door de Amerikaanse traditie. Rond 1990 zijn voorspellingsmodellen geïntroduceerd in Nederland en sindsdien zijn de modellen grootschalig ingezet voor het

[69] Verhagen & Whitley 2011 49, 50.
[70] Kohler & Parker 1986, 400.
[71] Verhagen 2007a, 14.
[72] Verhagen & Whitley 2011, 49-52.
[73] Verhagen & Whitley 2011, 50-52.
[74] Verhagen & Whitley 2011, 51-54.
[75] Kamermans 2004, 175-177.

archeologisch erfgoedbeheer. Gedurende de jaren ’90 ontstond kritiek op de doorgaans gebruikte inductieve modellen in Nederland. Als een reactie hierop werd een project gestart in 1997 door een groep Nederlandse onderzoekers (onderzoekers van de toenmalige RCE (de ROB), RAAP en de Universiteiten van Groningen en Leiden), die de problemen van de voorspellingsmodellen in de Nederlandse archeologiepraktijk probeerde te verbeteren.[76] Door deze groep werd in 1997 de eerste versie van de IKAW kaart voltooid, die een vlakdekkende en landsdekkende classificatie van de trefkans op archeologie bevat. De eerste IKAW kaart is opgesteld aan de hand van een analyse per archeoregio van de digitale bodemkaart en de archeologische waarnemingen in ARCHIS.[77] De veronderstelling die ten grondslag aan deze kaart ligt, is dat een relatie bestaat tussen de locatie van archeologische resten en specifieke aspecten van het moderne landschap. Het doel van de kaart is om deze relaties te specificeren en te visualiseren in kaartvorm met behulp van vier klassen (lage, middelhoge, hoge of geen archeologische verwachting), die uitsluitend verwijzen naar de relatieve kans op het tegenkomen van archeologische artefacten tijdens de uitvoering van bouwplannen. De IKAW zegt daarentegen niets over de absolute dichtheid, datering of type nederzettingen.[78] De IKAW 1 is vooral gegrond op geologische en bodemkundige informatie. Voor gebieden waar deze informatie ontbrak (bijvoorbeeld de dorpskernen), is geen indicatie aangegeven op de kaart. Daarnaast zijn de waterbodems niet gekarteerd op de IKAW 1. Bij latere fasen van de IKAW werden de gebieden zonder indicatie verder onderzocht. In de tweede fase van de kaart is bijvoorbeeld een verwachtingskaart van scheepswrakken gemaakt in de Nederlandse waterbodems (waaronder ook de Waddenzee). Deze kaart is tot stand gekomen op basis van een geologische, geomorfologische en hydrografische analyse en aan de hand van archeologische observaties onder water. Daarnaast werd de archeologische verwachting op de IKAW 2 in het Holocene deel van Nederland verder uitgewerkt door naar paleogeografische gegevens te kijken in plaats van naar alleen bodemgegevens.[79] Ook bij de derde en laatste fase van de IKAW werden de beperkingen van de vorige twee generaties verder bestudeerd, bijvoorbeeld door historisch-geografische gegevens te analyseren (afb. 9). Bovendien is per regio (Pleistoceen en Holoceen Nederland en de waterbodems) gebruik gemaakt van verschillende methoden, namelijk zowel correlatief als deductief. Zo zijn voor Holoceen Nederland de hooggelegen delen in het landschap zoals de dekzandruggen aan de rand van Holocene afzettingen onderzocht, terwijl voor gebieden met waterbodems is gekeken naar de verwachte dichtheid van scheepsvondsten of verdronken landschappen die door sediment zijn bedekt om de archeologische waarden te voorspellen.[80] Daarnaast zijn voor de IKAW 2 en 3 bodemverstoringen onderzocht om de verwachting van de archeologie daarop aan te passen.[81] Verschillen in methoden tussen land- en waterbodems van de IKAW zijn eveneens op te merken met betrekking tot de kwaliteit van de archeologische waarden. Zo

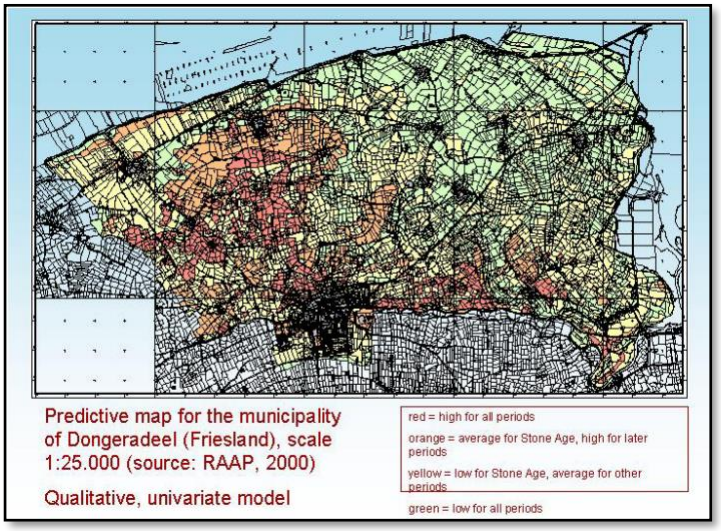

Afbeelding 8. Een voorbeeld van een voorspellende kaart van Friesland gemaakt door RAAP in 2000 (bron: Kamermans et al. 2003, 191).

[76] Kamermans 2004, 179-185.
[77] Deeben *et al.* 2008, 7, 8.
[78] Kamermans 2004, 185-189.
[79] Deeben *et al.* 2008, 8, 9.
[80] Deeben *et al.* 2008, 62-64.
[81] Deeben *et al.* 2008, 8, 9.

zegt de IKAW niets over de kwaliteit van de waarden in landbodems, waardoor de trefkans in gebieden hoog kan zijn maar de kwaliteit juist laag en andersom. Daarentegen zijn de trefkansen voor archeologische waarden onder water op de huidige IKAW (3) wel onderzocht op kwaliteit.[82] Met andere woorden, bij de vervaardiging van de verschillende fasen van de IKAW is geprobeerd om per regio de archeologische onzichtbare waarden te voorspellen op basis van gegevens die bekend zijn en vanuit daar informatie af te leiden, wat duidt op de deductieve methode. Daarnaast is de indicatieve waarde eveneens bepaald voor specifieke regio's op basis van de statistische correlatie tussen archeologische vindplaatsen en fysisch-geografische eenheden, wat duidt op de correlatieve of inductieve methode.[83] In de Nederlandse is daarom een ontwikkeling waar te nemen van de 'American-style'-inductieve modellen en een combinatie van inductief en deductief modellen op nationaal niveau tot deductieve modellen in combinatie met een deskundig oordeel van experts op lokaal en regionaal niveau.[84]

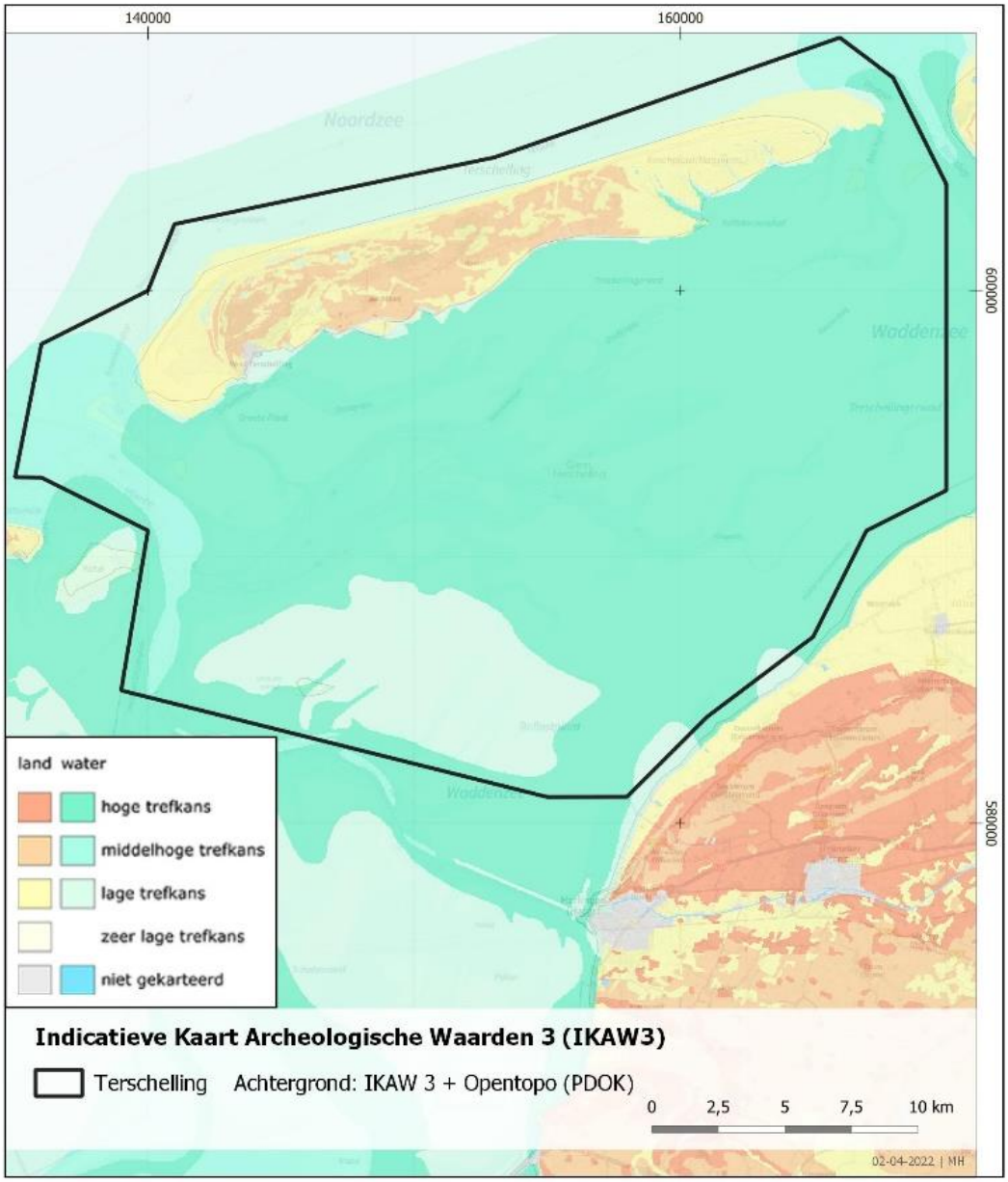

Afbeelding 9. Uitsnede van de IKAW 3 met bijbehorende legenda (Kaart opgesteld door MH; bron: www.rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Archeologie%2Din%2DNederland).

[82] Deeben *et al.* 2008, 62-64.
[83] Deeben *et al.* 2008, 7-11.
[84] Kamermans 2004, 189-192.

Kritiek op de modellen bestaat onder andere uit de realisatie dat niet *alle* locaties van archeologische sites kunnen worden voorspeld, met name in de gebieden die bestempeld zijn met een 'lage archeologische verwachting'. Toch worden de modellen ingezet om minder intensieve onderzoeksstrategieën aan te bevelen, waardoor mogelijke nederzettingen in die gebieden over het hoofd kunnen worden gezien en dus voor altijd verloren gaan. Een ander kritiekpunt op de voorspellingsmodellen heeft betrekking op de aanname dat men in het verleden hun bewoningslocaties *altijd* liet afhangen van specifieke kenmerken van de natuurlijke omgeving. Dit hoeft namelijk helemaal niet het geval te zijn aangezien de mens bewoningslocaties kunnen hebben gekozen gebaseerd op religieuze en/of culturele factoren.[85]

Bovendien is het gehele idee van een 'nederzetting' problematisch, omdat dit veronderstelt dat delen van het landschap helemaal niet belangrijk zijn voor onderzoek of behoud (vermoedelijk dus de gebieden zonder materiële overblijfselen). Maar het is de vraag of men in het verleden hun landschap op dezelfde manier zou hebben ingedeeld. Mogelijk waren grote delen van het landschap belangrijk voor de mens vanwege grondstoffen die ze onder andere verschaften. Echter kunnen veel mogelijk belangrijke plekken voor de mens in het verleden nooit worden geclassificeerd als archeologische vindplaatsen of beschermd worden, omdat er zich geen (resten van) artefacten hebben opgehoopt, de materiële resten allemaal vergankelijk waren of ze tegenwoordig niet detecteerbaar zijn.[86] Wanneer de focus wordt gelegd op het begrijpen hoe mensen hun omgeving bewonen en gebruiken vanuit cognitief perspectief en niet aan de hand van waar men materiaal heeft nagelaten, dan wordt een 'nederzetting' slechts een gebied waar een bepaald soort gedrag heeft geleid tot een opeenhoping van archeologische resten, wat dus niet het volledige onderzoekspotentieel is. Daarentegen leert de praktijk dat wanneer voorspellende modellen niet worden gebruikt, archeologen minder de gelegenheid hebben om de ruimtelijke planning in een vroeg stadia te beïnvloeden. Vandaar dat, ondanks de kritiek, een voorspellende kaart een nuttig en krachtig instrument is voor de bescherming van het archeologisch erfgoed in Nederland.[87] In de volgende paragraaf (3.2) behandel ik de uitgangspunten van het Faro-verdrag en theorieën die betrekking hebben op deze uitgangspunten en relevant zijn voor deze studie.

3.2 Erfgoedparticipatie

3.2.1 Uitgangspunten van het Faro-verdrag

Het Verdrag van Faro is een multilateraal verdrag van de Raad van Europa over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving. Het verdrag stelt dat erfgoed beschermd moet worden en dat burgers het recht hebben op toegang tot en deelname aan dat erfgoed (door bijvoorbeeld een goede digitale informatievoorziening). Daarnaast benadrukt het verdrag de belangrijke aspecten van erfgoed met betrekking tot mensenrechten en democratie. Faro ondersteunt een breder begrip van erfgoed en zijn relatie tot gemeenschappen. Het verdrag legt eveneens nadruk op de maatschappelijke en verbindende waarde van erfgoed en de waarde van participatie door gemeenschappen. De conventie moedigt ons aan te erkennen dat objecten en plaatsen *an sich* niet belangrijk zijn voor cultureel erfgoed, maar dat ze belangrijk zijn vanwege de betekenissen en gebruiken die mensen eraan hechten en de waarden die ze representeren. Dit betekent dat de mens en de menselijke waarden ten grondslag liggen aan het verdrag en niet primair het behoud van

[85] Verhagen & Whitley 2011, 50-54.
[86] Verhagen & Whitley 2011, 50-54.
[87] Verhagen & Whitley 2011, 54, 55.

cultureel erfgoed.[88] Met andere woorden, de waarde van erfgoed voor de samenleving staat centraal en niet de materiële kant oftewel de intrinsieke waarde van erfgoed.[89]

Het verdrag is een zogeheten 'kaderverdrag', wat betekent dat de uitgangspunten, algemene doelstellingen en mogelijke interventiegebieden voor lidstaten worden gedefinieerd om vooruitgang te boeken. Een kaderverdrag legt geen actieverplichtingen op aan de partijen, waardoor elke partij zelf kan beslissen op welke manier zij het verdrag willen uitvoeren in overeenstemming met de wettelijke en institutionele kaders, praktijken en ervaring.[90] Door een verbeterde definitie van erfgoed, de nadruk op erfgoedgemeenschappen en het principe van gedeelde verantwoordelijkheid zoekt het 'Faro Convention Action Plan' naar manieren om gemeenschapserfgoed te ontwikkelen en beheren met actieve betrokkenheid van burgers. Hierdoor kunnen burgerinitiatieven en gemeenschappen in staat worden gesteld om besluitvormingscapaciteiten te ontwikkelen en hun ontwikkelingsprocessen te beheren, waardoor erfgoed bijdraagt aan de sociale en economische dynamiek van gemeenschappen.[91]

Eén van de kwesties die het verdrag behandelt heeft betrekking op hoe we welk erfgoed willen behouden voor toekomstige generaties en waarom we dat willen. Hierbij wordt erfgoed wordt gezien als een sociaal maatschappelijk proces, waarin erfgoed niet alleen als doel wordt gezien, maar ook als middel.[92] Om deze reden presenteert Faro een nieuwe perspectief met betrekking tot hoe naar cultureel erfgoed gekeken kan worden, namelijk als handvat bij maatschappelijke ontwikkelingen. Vanwege de maatschappelijke waarde van erfgoed kan een integrale en inclusieve definitie ontstaan van erfgoed, waarbij ruimte is voor herinterpretatie en meerstemmigheid. Bovendien maakt het verdrag geen onderscheid tussen erfgoedsectoren zoals monumenten, verhalen, tradities, objecten, sociale praktijken en religieuze gebruiken, omdat alles integraal onderdeel uitmaakt van het identieke maatschappelijke proces. Kortom, erfgoed wordt gezien als hulpbron voor sociaal-culturele processen en draagt bij aan sociaal duurzame ontwikkelingen in de samenleving.[93]

Aan het verdrag staan een drietal democratische uitgangspunten ten grondslag. Allereerst wordt erfgoed gezien als belangrijke basis voor het individu, voor verhoudingen tussen individuen, een betere kwaliteit van het leven, voor actieve burgerparticipatie en inclusiviteit. Erfgoed wordt bovendien relevant geacht vanwege zijn rol en capaciteit bij het opbouwen van een gevoel van verbondenheid, van lokale identiteit en cohesie, bij het creëren en versterken van sociaal kapitaal en ook als een fundamenteel instrument voor duurzame ontwikkeling.[94] Een laatste punt stelt dat erfgoed de vrede en democratie in Europa versterkt evenals de dialogen tussen verschillende culturen binnen Europa. In het verdrag wordt recht op toegang tot erfgoed nadrukkelijk benoemd, zodat erfgoed wordt geïnterpreteerd en betekenissen van de ander kunnen worden gerespecteerd. Dit recht sluit aan bij het menselijk recht van elk individu om te participeren aan het cultureel leven. Kortom, het verdrag stelt voorop dat iedereen toegang moet hebben tot cultureel erfgoed, dat iedereen mag participeren en dat elk individu betekenis kan geven aan het erfgoed vanuit verschillende perspectieven.[95]

Zoals duidelijk is geworden zijn burgerparticipatie/ -initiatief twee belangrijke facetten van het verdrag, omdat het individu bepaalt wat erfgoed is en wat erfgoed betekent voor de

---

[88] www.rm.coe.int/1680083746.
[89] Van Londen *et al.* 2021, 14.
[90] www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention.
[91] www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-action-plan.
[92] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/erfgoed-als-middel.
[93] www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention; www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro.
[94] Cerreta & Giovene Di Girasole 2021, 70.
[95] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro.

gemeenschap.[96] De betrokkenheid van lokale gemeenschappen kan een nieuw bewustzijn verspreiden over de rol van erfgoed in de lokale en gemeenschapsontwikkeling. Dit kan worden opgevat als het vermogen van de burgers om hun identiteit in dat erfgoed te herkennen als hun eigendom, als vertrouwd, wat weer resulteert in het gezamenlijk in stand houden. Het verdrag streeft naar een erfgoedparticipatie op basis van een samenwerking tussen instellingen, burgers en verenigingen.[97] Eén van de doelen van Faro is dus dat een nauwere samenwerking optreedt tussen burgers, erfgoedsector, vrijwilligersorganisaties, private partijen en andere instituties, want alleen dan zal het erfgoed de actualiteit weergeven gegrond op de betekenissen die bewoners eraan hechten. Bovendien betoogt Faro dat erfgoed niet enkel het werk van experts hoeft te zijn, omdat door participatie en burgerinitiatief de erfgoedgemeenschappen kunnen meebepalen in alle domeinen van het erfgoedbeleid.[98] Kortom, van de overheid en andere erfgoedexperts wordt gevraagd of zij willen helpen aan een oplossing van brede maatschappelijke belangen, zoals sociale cohesie, duurzaamheid en welzijn.[99] Echter verkeert burgerparticipatie vanuit het democratiserende perspectief of uit naam van de sociale doelen in de Nederlandse archeologie nog in een beginstadium.[100] In de volgende paragraaf zet ik uiteen hoe de verkenning van burgerparticipatie/ -initiatief en gemeenschapsarcheologie op dit moment wordt onderzocht en wordt uitgevoerd in Nederland.

3.2.2 Erfgoed en sociale waarden

In de afgelopen decennia is het concept van behoud van cultureel erfgoed aanzienlijk geëvolueerd en wordt het belang ervan voor de lokale en duurzame ontwikkeling steeds meer erkend. Cultureel erfgoed wordt niet langer alleen opgevat als een kwetsbaar goed dat moet worden beschermd tegen bedreigingen van buitenaf of als een goed dat los staat van zijn sociale context, maar als een middel om materiële en immateriële behoeften van een gemeenschap te bevredigen.[101] Bovendien wordt cultureel erfgoed door de Europese Raad gedefinieerd als een gedeelde hulpbron en een gemeenschappelijk goed. De Europese erfgoedstrategie voor de 21^{e} eeuw streeft dan ook een inclusieve benadering na, waarbij alle belanghebbenden op het gebied van erfgoed worden betrokken, waarbij een verschuiving is op te merken van 'erfgoed' naar 'het recht op erfgoed'. Dit laatste verwijst naar het collectieve of individuele recht om te profiteren van het erfgoed.[102] In dit verband identificeert het Verdrag van Faro individuele en collectieve verantwoordelijkheden ten aanzien van erfgoed. Van gemeenschappen wordt verwacht dat zij een actieve rol spelen bij het identificeren, bestuderen, interpreteren, beschermen, behouden en presenteren van cultureel erfgoed. Tegelijkertijd worden regeringen aangespoord om een participatief proces van culturele regeneratie te bevorderen aan de hand van een samenwerking tussen burgers, instellingen en verenigingen.[103] Deze samenwerking moet plaatsvinden binnen 'erfgoedgemeenschappen', wat gedefinieerd wordt als mensen die waarden hechten aan specifieke aspecten van erfgoed die zij willen behouden en doorgeven aan toekomstige generaties. Dit 'gemeenschappelijke' karakter van erfgoed vloeit voort uit het feit dat het strikt verbonden is met de identiteit, cultuur en tradities van een bepaald gebied.[104] De Europese agenda voor cultuur bevordert dus in navolging van Faro een breder begrip van erfgoed, het centraal stellen van de mens

[96] Cerreta & Giovene Di Girasole 2021, 70, 71.
[97] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro.
[98] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro.
[99] Van Londen *et al.* 2021, 11.
[100] Van Londen *et al.* 2020, 7, 8.
[101] Cerreta & Giovene di Girasole 2020, 1.
[102] Cerreta & Giovene di Girasole 2020, 2.
[103] Cerreta & Giovene di Girasole 2020, 3.
[104] Cerreta & Giovene di Girasole 2020, 2.

en gemeenschappen en hen betrekken bij het nemen van beslissingen over erfgoed. Dit betekent dat erfgoed functioneel is voor de ontwikkeling van het leven van zijn gemeenschappen, omdat erfgoed kan bijdragen aan sociale innovatie, sociale inclusie, sociale cohesie en democratisch burgerschap, om de kwaliteit van het leven te verbeteren en duurzame regeneratie te ondersteunen.[105]

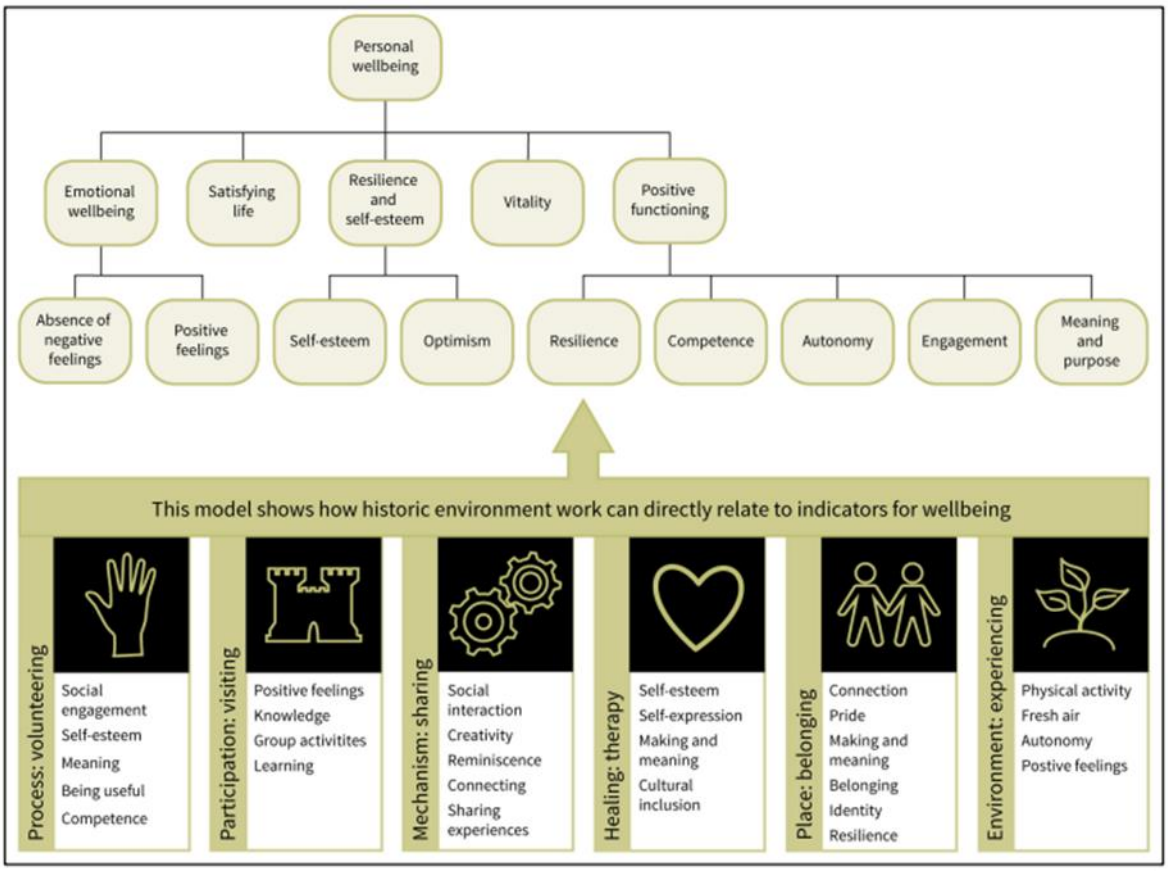

Afbeelding 10. Hoe zes verschillende routes met betrekking tot de historische omgeving direct verband kunnen houden met welzijnsindicatoren (bron: Reilly et al. 2018, 7).

Recentelijk is in Nederland een toenemende belangstelling op te merken voor het lokale maatschappelijke belang (denk aan de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2022). Dit 'lokale' belang wordt aangeduid met 'lokalisme', wat verwijst naar de lokale cultuur, verleden en identiteit. Lokalisme kan worden gezien als het tegenovergestelde van globalisme en omvat tevens de beïnvloeding van burgers op hun leefomgeving. Gemeenten erkennen de waarde van lokalisme vanwege de positieve effecten op de sociale cohesie. Hierbij kan participatie van grote betekenis zijn, omdat dit het resulteert in meer zeggenschap va gemeenschappen, waardoor burgers de besluitvorming en dus het beleid kunnen beïnvloeden. Dit heeft tot gevolg dat niet alleen experts verantwoordelijk zijn voor de regelgeving, maar dat een gezamenlijke verantwoordelijkheid de norm wordt.[106] Het Verdrag van Faro wordt daarom beschouwd als een faciliterend raamwerk dat (door erfgoed als hulpmiddel te erkennen en het belang van participatie en betrokkenheid van de lokale gemeenschap en de samenwerking tussen verschillende partijen aan het licht te brengen) innovatieve scenario's opent met nieuwe acties voor de erfgoed ontwikkeling. Deze acties zijn gericht op het ondersteunen van de duurzame ontwikkeling van lokale gebieden en hun

[105] Cerreta & Giovene di Girasole 2020, 2, 3.
[106] Jackson *et al*. 2014, 74-88; Van Londen *et al.* 2021, 13, 14; Darvill *et al.* 2019, 9, 10.

gemeenschappen, op identeitsprocessen en instrumenten die de vorming van erfgoedgemeenschappen promoten.[107]

Engelse en Belgische studies hebben uitgewezen dat participatie in het archeologisch veldwerk positieve sociale effecten kan hebben op de maatschappij vaak niet altijd met betrekking tot kennis over de mens in het verleden, maar over het oppikken van archeologische methoden en technieken.[108] Hierbij waardeert de mens niet alleen het opdoen van kennis, maar ook het ontdekken en herkennen van de stratigrafie in de bodem en het duiden van het vondstmateriaal. Ook het samenwerken, het vertellen van verhalen, de hechting aan plekken wordt als zeer aangenaam ondervonden. Het 'actief zijn' en 'buiten zijn' wordt tevens op prijs gesteld door burgers en als waardevol ervaren. [109] Zulke positieve ervaringen worden aangeduid als 'maatschappelijk nut' of als 'maatschappelijke waarde', die op individueel en op collectief niveau lokaal behaald kunnen worden. De 'sociale waarde' (bereikt door een initiatief of project) duidt het geheel van het genoten belang aan van de individuen en groepen met diverse achtergronden. Op afbeelding 10 zijn nog eens zes strategieën zichtbaar in relatie tot de historische omgeving, die het welzijn van de samenleving positief kunnen beïnvloeden.[110] Met andere woorden, de implementatie van de uitgangspunten van Faro in de erfgoedsector en daarmee het participeren door gemeenschappen in de Nederlandse archeologie kan de samenleving op vele manieren positief beïnvloeden.

3.2.3 Democratisch model, gemeenschapsarcheologie en participatie

Sinds het Verdrag van Valletta is de Nederlandse archeologiepraktijk sterk veranderd. Zo heeft het verdrag geleid tot contract-archeologie, marktwerking en kwaliteitsnormen, evenals een toename in de professionalisering. Deze ontwikkelingen hebben het werk van vrijwilligers in de archeologie bemoeilijkt, omdat zij hierdoor werden buitengesloten van de werkzaamheden. Dit resulteerde in een afname van burgerparticipatie in de archeologie, terwijl publieksbereik onder de doelstelling van artikel 9 van het Verdrag van Valletta[111] juist steeg.[112] De term 'burgerparticipatie' betekent archeologie *met en door* de burger, hoewel 'publieksbereik' vooral verwijst naar archeologie *voor* de burgers. Bij dit laatste wordt voornamelijk kennis gedeeld door experts aan leken. Bij publieksbereik worden burgers dus passief betrokken, omdat leken zich vooral laten informeren en onderwijzen, terwijl bij burgerparticipatie gemeenschappen actief deelnemen in erfgoedprojecten. Bij dit laatste is de kans op democratisering, meerstemmigheid, inclusiviteit en 'empowerment' van kennis vele malen groter vergeleken dan bij publieksbereik in de archeologie.[113] Dit betekent dat volgens het Faro-verdrag publieksbereik niet genoeg is, maar dat burgerparticipatie onderdeel moet worden van de erfgoedpraktijk en dus eveneens van de archeologiepraktijk.

Met de educatieve ambities van archeologen ten opzichte van de samenleving is natuurlijk niets mis, maar de relatie tussen de archeologie en de samenleving kan ook anders worden gezien dan door enkel mensen meer kennis te geven van archeologische onderzoeksresultaten.[114] Een andere benadering pleit namelijk voor democratische participatie van mensen in de archeologie en wil tegemoet komen aan de eigen voorkeuren van mensen met betrekking tot archeologisch onderzoek. Dit democratische model legt de nadruk op wetenschappelijke verantwoordelijkheid en duurzame ontwikkeling en is gebaseerd op participatieve processen waarin niet-wetenschappers de

---

[107] Jackson *et al*. 2014, 74-88; Van Londen *et al.* 2021, 13, 14; Darvill *et al.* 2019, 9, 10.
[108] Van den Dries 2014, 69-88; Van den Dries 2015a; 45-55; Van den Dries *et al*. 2015, 221-232; 15; Van den Dries 2021, 1-21.
[109] Carpenter & Harper 2016, 59-68; Van den Dries *et al.* 2015221-232; Van den Dries 2021, 1-21.
[110] Van Londen *et al.* 2021, 13, 14; Schofield 2015, 197-208.
[111] www.rm.coe.int/168007bd25.
[112] Van Londen *et al.* 2021, 7, 8; Knoop *et al.* 2021, 17-32.
[113] Van Londen *et al.* 2021, 11-13, 21, 22; Knoop *et al.* 2021, 17-32.
[114] Holtorf 2007, 149.

boventoon voeren.[115] Volgens deze benadering zouden burgers het laatste woord moeten hebben. Het gaat hier dus om het aannemen van het perspectief van niet-specialisten om de archeologische kennis voor hen zinvol te maken. Op grond van dit democratische model zou iedereen in staat moeten worden gesteld en zelfs moeten worden uitgenodigd en aangemoedigd om een enthousiasme en interesse in archeologie te ontwikkelen. Naast het leveren van een dienst aan anderen, is deze democratische strategie tevens gunstig voor ons (de erfgoedbeheerders) zelf, omdat publieksbereik (waarbij confrontatie plaatsvindt met groepen met verschillende perspectieven, behoeften en prioriteiten anders dan ons traditionele publiek) ons uitdaagt om te kijken naar wat we zelf doen, waarom we het doen en voor wie we het doen. Met andere woorden, wat we nodig hebben is minder publieksbereik en juist meer burgerparticipatie in de archeologiesector.[116]

Daarentegen is het democratische model niet zonder problemen, omdat alle beslissingen die democratisch worden genomen het risico lopen dat ze weinig anders weerspiegelen dan oppervlakkige voorkeuren die bijna volledig gebaseerd zijn op huidige tv programma's, Hollywood-blockbusters of verkeerd begrepen populair-wetenschappelijke literatuur, terwijl tegelijkertijd waardevolle historische sites onherstelbaar kunnen worden vernietigd en kansen voor anderen om meer te leren over zowel academische archeologie als de resultaten ervan drastisch kunnen worden verminderd.[117] Deze zaken zijn niet eenvoudig op te lossen en vormen de kern van veel grotere discussies in de politicologie. Uiteindelijk is de vraag hoe we democratie het beste kunnen uitoefenen en of dat een vorm van directe democratie moet zijn in plaats van een representatieve democratie. De relevantie van die vraag strekt zich uit tot alle gebieden van de samenleving, niet alleen de archeologie. Hierbij gaat het om het vinden van de juiste balans tussen enerzijds publieke participatie en de mogelijkheid van creatieve zelfrealisatie voor zoveel mogelijk mensen, en anderzijds de noodzaak voor de staat en zijn instanties om ervoor te zorgen dat competente beslissingen worden genomen in alle gebieden waar publieke belangen zouden kunnen worden geschaad.[118] Dit betekent dat wanneer wordt gekozen voor het educatieve model of het democratische model dit ook een keuze is tussen belangrijke politieke filosofieën die uitgaan van verschillende soorten relaties tussen de burgers, de staat , academische disciplines zoals de archeologie en de markt van ondernemers.[119]

Deze democratische benadering is terug te vinden in initiatieven in de Engelse erfgoedsector net na de eeuwwisseling, die in samenwerking met lokale gemeenschappen zijn ontwikkeld.[120] Zo wordt in Engeland en eveneens in Amerika burgerparticipatie in de archeologiesector al enige tijd toegepast door middel van 'community archaeology' oftewel gemeenschapsarcheologie. Gemeenschapsarcheologie is een relatief nieuwe ontwikkeling en kan worden opgevat als een reeks praktijken binnen de archeologie, waarbij afstand wordt gedaan van ten minste een deel van de controle over een project aan een lokale gemeenschap.[121] Bij deze benadering nemen burgers het initiatief om niet wetenschappelijke vraagstukken te onderzoeken. Dit betekent dat burgers en experts samen deelnemen aan archeologische projecten op een niet-hiërarchische manier.[122] Gemeenschapsarcheologie houdt rekening met de mening van de lokale burgers en streeft ernaar om aan hun behoeften te voldoen, terwijl ook archeologische doelen worden bereikt. Het kenmerk van deze methode ligt in de aard van de relaties die zijn gelegd tussen archeologen en

[115] Holtorf 2007, 150.
[116] Holtorf 2007, 157-160.
[117] Holtorf 2007, 160, 161.
[118] Holtorf 2007, 161.
[119] Holtorf 2007, 161, 162.
[120] Holtorf 2007, 159.
[121] Marshall 2002, 211-219.
[122] Van Londen *et al.* 2021, 21, 22.

gemeenschappen.[123] In 2019 heeft de gemeenschapsarcheologie zijn intrede gedaan in Nederland met het CARE-Project (zie hoofdstuk 4).[124] Toch wordt gemeenschapsarcheologie nog weinig toegepast in Nederland, want doorgaans zijn professionele archeologen verantwoordelijk voor alle taken binnen archeologische projecten en wordt de standaard 'top-down-benadering' toegepast. Bovendien maken de veranderingen veroorzaakt door de intrede van de Malta-wet het uitvoeren van veldwerk voor vrijwilligers haast onmogelijk.[125] Dit is te betreuren omdat gemeenschapsarcheologie een unieke en kritische bijdrage kan leveren aan de toekomstige ontwikkeling van archeologie als een oprechte wereldwijde discipline.[126]

De laatste jaren is echter wel meer aandacht gekomen voor het publiek binnen de discipline door de internationalisering en globalisering van de archeologie en de groei van postmoderne studies. Door deze wetenschappelijke ontwikkelingen is de behoefte aan gedemocratiseerde kennisvorming en erfgoedbeheer gegroeid. Met name door wetenschappelijke studies gericht op dekolonisatie, genderstudies, erfgoedstudies, de professionele ethiek en het recht op toegang tot erfgoed is onze kijk op burgerparticipatie en de maatschappelijke waarde van archeologie veranderd.[127] Zo wordt de archeologie momenteel steeds meer gekoppeld aan erfgoed, wat betekent dat de uitgangspunten van het Verdrag van Malta worden verbonden met die van het Verdrag van Faro, waardoor meer nadruk wordt gelegd op het maatschappelijk belang van de archeologie.[128] Dit betekent dat binnen de Nederlandse archeologiepraktijk steeds meer behoefte ontstaat aan erfgoedparticipatie. In vergelijking met Engeland of Amerika is erfgoedparticipatie in Nederland veel minder ontwikkeld, doordat het niet is opgenomen in de erfgoedwet (zoals in Engeland wel het geval is) en de gemeenschapsarcheologie hier nog geen gebruikelijke methode is.[129]

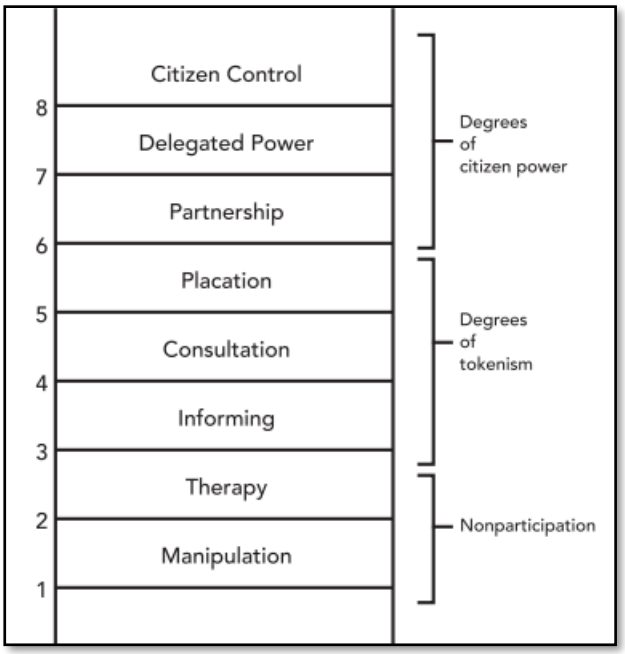

Afbeelding 11. De participatieladder opgesteld door Sherry Arnstein in 1969 (voor de planologie) nu gebruikt voor het behoud van erfgoed (bron: Arnstein 1969, 217).

3.2.4 Faro in de praktijk

Ten behoeve van het implementeren van de uitgangspunten van Faro in samenlevingen heeft de Raad van Europa een actieplan opgesteld, waarin de belangrijkste principes zijn opgenomen. Daarnaast is een stappenplan (vijftien stappen) van het Faro Convention Network (FCN-plan) opgezet voor groepen van beoefenaars en begeleiders van gemeenschapsgerichte acties in steden en gebieden in de lidstaten van de Raad van Europa. Via het FCN-plan kunnen gastgemeenschappen feedback leveren aan de leden van het secretariaat van de Council of Europe (CoE). Niet alleen op Europees niveau wordt onderzocht hoe Faro kan worden geïmplementeerd in

[123] Marshall 2002, 211-219.
[124] Zie CARE-project: www.gemeenschapsarcheologie.nl.
[125] Van Londen *et al.* 2021, 21, 22.
[126] Marshall 2002, 211-219.
[127] Van Londen *et al.* 2021, 21, 22.
[128] Van den Dries 2015, 45-53.
[129] Van Londen *et al.* 2021, 14, 15.

de erfgoedsector, ook op nationaal niveau vindt dit onderzoek plaats. Zo hebben enkele buitenlandse organisaties een hulpmiddel ingeschakeld afkomstig uit de planologie om burgerparticipatie te concretiseren, namelijk de participatieladder (afb. 11).[130] Deze ladder geeft de mate van controle en invloed op participatie weer, waarbij een hoge plek op de ladder betekent dat een project is uitgevoerd met een kleine sturende rol van experts. De laagste plek op de ladder kan worden vergeleken met bijvoorbeeld publieksbereik, waarbij burgers dus niet actief hebben deelgenomen aan het project.[131] Burgerinitiatief eindigt hoog op de ladder wegens het feit dat geen uitnodiging wordt gestuurd aan burgers om deel te nemen, maar burgers een project zelf initiëren. Bij burgerparticipatie wordt daarentegen wel een uitnodiging verstuurd, waardoor het altijd lager dan burgerinitiatief op de ladder komt te staan.[132]

Op basis van de participatieladder zijn een aantal handleidingen opgesteld waarin het gebruik van participatie verder wordt onderzocht en uitgewerkt. Zo houdt de internationale organisatie International Association for Public Participation (IAP2) zich bezig met het bevorderen van publieke participatie. Hun missie is naast het bevorderen van publieke participatie in de praktijk participatie uit te breiden door middel van professionele ontwikkeling, certificering, praktijknormen, kernwaarden, belangenbehartiging en belangrijke initiatieven met strategische partners over de hele wereld. Zij doen dit door de wereld te voorzien van tools, vaardigheden, netwerken en trainingsmogelijkheden gericht op publieke participatie. Bovendien zijn de modellen van IAP2, waarin de doelen, de communicatie en de vorm van participatieonderzoek zijn opgenomen wereldwijd algemeen geaccepteerd.[133] De IAP2 heeft drie pijlers ontwikkeld voor effectief participatieonderzoek: de kernwaarden, de ethische code en het spectrum van publieke participatie, (afb. 12, 13 en 14). Deze pijlers zijn ontwikkeld met een brede internationale inbreng, overschrijden nationale, culturele en religieuze grenzen en vormen de basis voor het participatieonderzoek, die de belangen en zorgen van alle belanghebbenden weerspiegelen.[134]

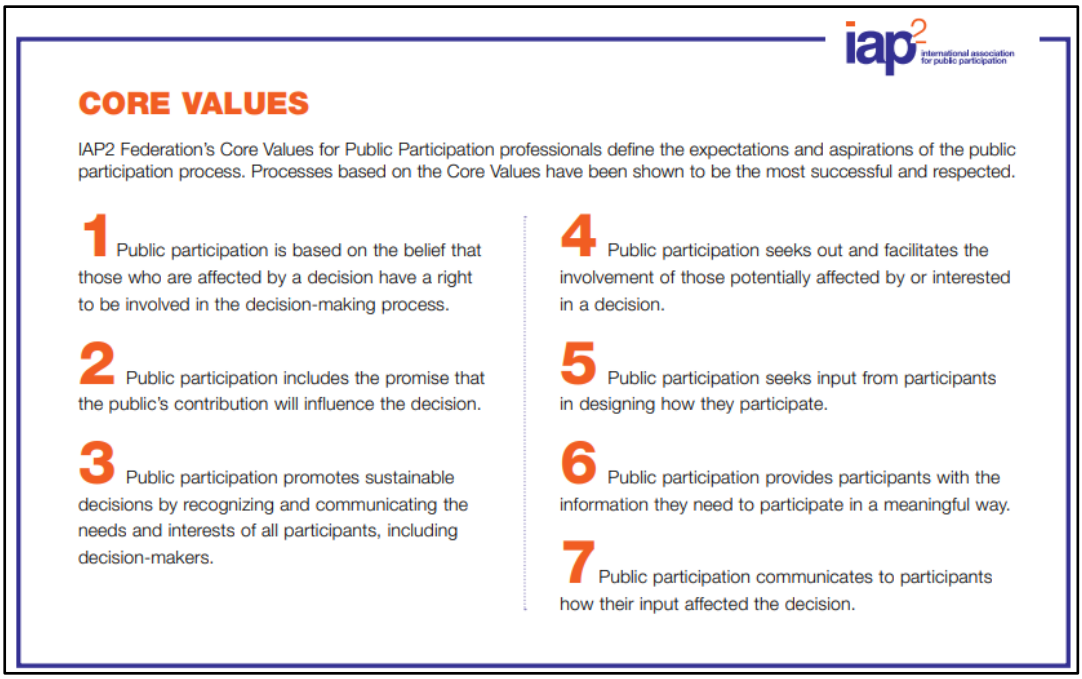

Afbeelding 12. De kernwaarden van de IAP2 (bron: www.cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/2017_core_values-24x36_iap2_.pdf).

[130] Arnstein 1969, 216-224.
[131] Van Londen *et al.* 2021, 11, 12.
[132] Van Londen *et al.* 2021, 12, 13.
[133] www.iap2.org/mpage/Home.
[134] International Association for Public Participation z.d., 1, 2.

CODE OF ETHICS

IAP2 Federation's Code of Ethics a set of principles that guides us in our practice of enhancing the integrity of the public participation process. As practitioners, we hold ourselves accountable to these principles and strive to hold all participants to the same standards.

1. PURPOSE
We support public participation as a process to make better decisions that incorporate the interests and concerns of all affected stakeholders and meet the needs of the decision-making body.

2. ROLE OF PRACTITIONER
We will enhance the public's participation in the decision-making process and assist decision-makers in being responsive to the public's concerns and suggestions.

3. TRUST
We will undertake and encourage actions that build trust and credibility for the process among all the participants.

4. DEFINING THE PUBLIC'S ROLE
We will carefully consider and accurately portray the public's role in the decision-making process.

5. OPENNESS
We will encourage the disclosure of all information relevant to the public's understanding and evaluation of a decision.

6. ACCESS TO THE PROCESS
We will ensure that stakeholders have fair and equal access to the public participation process and the opportunity to influence decisions.

7. RESPECT FOR COMMUNITIES
We will avoid strategies that risk polarizing community interests or that appear to "divide and conquer."

8. ADVOCACY
We will advocate for the public participation process and will not advocate for interest, party or project outcome.

9. COMMITMENTS
We ensure that all commitments made to the public, including those by the decision-maker, are made in good faith.

10. SUPPORT OF THE PRACTICE
We will mentor new practitioners in the field and educate decision-makers and the public about the value and use of public participation.

Afbeelding 13. De ethische code van de IAP2 (bron: www.cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/24x36_iap2_code_of_ethics_v2.pdf.

IAP2 Spectrum of Public Participation

IAP2's Spectrum of Public Participation was designed to assist with the selection of the level of participation that defines the public's role in any public participation process. The Spectrum is used internationally, and it is found in public participation plans around the world.

INCREASING IMPACT ON THE DECISION →

	INFORM	CONSULT	INVOLVE	COLLABORATE	EMPOWER
PUBLIC PARTICIPATION GOAL	To provide the public with balanced and objective information to assist them in understanding the problem, alternatives, opportunities and/or solutions.	To obtain public feedback on analysis, alternatives and/or decisions.	To work directly with the public throughout the process to ensure that public concerns and aspirations are consistently understood and considered.	To partner with the public in each aspect of the decision including the development of alternatives and the identification of the preferred solution.	To place final decision making in the hands of the public.
PROMISE TO THE PUBLIC	We will keep you informed.	We will keep you informed, listen to and acknowledge concerns and aspirations, and provide feedback on how public input influenced the decision.	We will work with you to ensure that your concerns and aspirations are directly reflected in the alternatives developed and provide feedback on how public input influenced the decision.	We will look to you for advice and innovation in formulating solutions and incorporate your advice and recommendations into the decisions to the maximum extent possible.	We will implement what you decide.

© IAP2 International Federation 2018. All rights reserved. 20181112_v1

Afbeelding 14. Het spectrum van publieke participatie van de IAP2 (bron: www.cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/Spectrum_8.5x11_Print.pdf.

Daarnaast concludeert een onderzoek geschreven door R. Vogel, E. Moulder en M. Huggins in 2012 over publieke participatie en de strekking van maatschappelijke wanorde aan de hand van een enquête dat de doelen van erfgoedparticipatie beter worden bereikt door voorafgaand van een participatieonderzoek een aantal cruciale vragen te stellen: *Wat is de bereidheid en capaciteit van mijn onderzoek voor publieke betrokkenheid? Waarom betrek ik de bewoners? Wat wil ik bereiken? Wat wil ik weten? Wat is de rol van het publiek? Hoe wordt die rol aan het publiek gecommuniceerd in persoonlijke en/of digitale interacties?*[135] De antwoorden op deze vragen stellen lokale overheden namelijk in staat om het publiek constructief te betrekken bij zowel persoonlijke ontmoetingen als online methoden voor publieksparticipatie.

Verder hebben de Engelse overheid en het Vlaams Steunpunt leidraden uitgebracht over de implementatie van het Verdrag van Faro. De Engelse overheid heeft een handleiding ontwikkeld omtrent de realisatie van Faro in erfgoedprojecten, waarin strategieën zijn opgenomen met betrekking tot een goede en langdurige verhouding met vrijwilligers, het vaker inzetten van participatie en het aansporen van plaatsgebondenheid.[136] Op basis van de uitgevoerde projecten waarbij participatie een rol heeft gespeeld kon worden geconcludeerd dat vooral openheid over de reden achter de participatie van belang is voor een succesvol participatieonderzoek.[137] Het Vlaams Steunpunt genaamd FARO heeft tevens een handleiding opgesteld voor de eigen organisatie. Het Vlaamse steunpunt hanteert vijf niveaus van participatie, gegrond op de indeling van Arnstein, namelijk informatie delen, inbreng vragen, advies vragen, samen denken, doen en beslissen en laten doen, denken en beslissen (afb. 15). Per niveau heeft het Vlaams Steunpunt op hun website een aantal documenten opgesteld, waarin praktische tips zijn opgenomen om participatie toe te passen in het cultureel-erfgoedveld.[138] Deze ladder geeft dus inzicht in de manieren waarop erfgoedprofessionals samen met andere belanghebbende kunnen bepalen wat erfgoed is.[139]

PARTICIPATIELADDER VOOR WAARDEREN

	Omschrijving	Rol	Werkvormen
Informatie delen	-Informeren - doelgroep gerichte overdracht: waarom doen we dit? Hoe pakken we dit aan? - vormingsinitiatieven: wat is waarderen	Lesgever: - toelichten - Definiëren -Herkenning mogelijk maken - nieuwsgierigheid prikkelen	- presentatievormen (power point, prezi, ..) - interactieve didactische werkvormen - learning cycle (Australië)
Inbreng vragen	- raadplegen: feedback vragen of een concrete bijdrage vragen - informatie vragen om criteria waardering te stofferen - voorstellen over waarden laten formuleren (vrijblijvend)	Onderzoeker: - luisteren, samenvatten, doorvragen - niet oordelen - inspireren en stimuleren - ondersteunen en voorwaarden scheppen	- workshops Revisiting Collections - worldcafé - concrete projecten als supertagger, stemmen op je favoriete museumstuk, ...
Advies vragen	- een advies aan de kerngroep formuleren: deze score krijgt een object, zo zouden wij de betekenis omschrijven of deze managementbeslissingen lijken ons de meest zinvolle - kritisch bevragen van resultaten kerngroep	Moderator: - niet oordelen wel doorvragen - iedereen aan het woord laten - argumenten pro en contra oplijsten - conflicten bespreekbaar maken	- SWOT - dilemma - meetings without discussion - Getty Consensus building process
Samen doen, denken, beslissen	- samen ontwikkelen, samen uitvoeren; er wordt mee-beslist, mee-gedacht en mee-gedaan (gelijke partners/gelijkwaardigheid)	Partner: - doorvragen - zoeken naar common ground en consensus - inbreng andere respecteren - eigen standpunt duidelijk verwoorden	- voorgaande (met een andere rol) - Eisenhower prioriteitenmatrix - draaiboek waarderingssessie - formulieren uit de verschillende tools
Laten doen, denken, beslissen	- Zelfbestuur, zelfbeschikking - De organisatie geeft uit handen, ondersteunt en faciliteert	Coach: - advies geven - voorwaarden scheppen - praktisch (en logistiek) ondersteunen	- model intakegesprek - model uitwerken stappenplan

Afbeelding 15. Participatieladder bestaand uit vijf niveaus gehanteerd door het Vlaams Steunpunt FARO voor waarderen (bron: www.faro.be/sites/default/files/bijlagen/pagina/0.%20Participatieladder.pdf).

[135] Vogel *et al.* 2014, 10; Van Londen *et al.* 2021, 11, 12.
[136] www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-action-plan; www.faro.be/kennis/beleidsplan; www.erfgoedbrabantacademie.nl/verdrag-van-faro; Van Londen *et al.* 2021, 14, 15.
[137] Van Londen *et al.* 2021, 13.
[138] www.faro.be/kennis/participatie.
[139] Van Helbergen 2021, 20-22.

Volledige Nederlands handleidingen over de implementatie van Faro ontbreken nog. Wel is de overheid samen met experts momenteel verantwoordelijk voor het in de praktijk brengen van de uitgangspunten van het verdrag. Zo wordt op dit moment wel onderzoek verricht naar hoe erfgoedparticipatie in Nederland kan toenemen. Hoe participatie kan toenemen, hangt echter af van hoe naar erfgoedparticipatie wordt gekeken, want wanneer participatie het doel van een project is, kan eerst een verklaring worden gevonden waarom men verlangt naar democratisering, zodat burgers zich kunnen verbinden aan erfgoed en meer bevoegdheid kunnen verwerven. Wanneer participatie als middel wordt ingezet voor een specifiek doel, zoals voor een betere leefomgeving, de instandhouding van erfgoed of bijvoorbeeld om de sociale cohesie te bevorderen kan naar een oplossing worden gezocht omdat het in de basis probleemgestuurd is. Echter blijkt uit de praktijk vaak dat het onduidelijk is waar de grenzen van participatie liggen.[140] Bovendien is participatie complex aangezien burgers met verschillende belangen meebeslissen wat erfgoed is. Het bepalen van erfgoed in een gezamenlijke vorm kan nogal tegenstrijdig zijn. Op welke manier zijn de betekenissen te vereenzelvigen en kunnen ze een plek innemen in een gezamenlijke waardering? Hier speelt 'participatief waarderen' een rol, want inhoudt in dat niet alleen de betekenis moet meewegen bij het bepalen van waarde, maar eveneens hoe belanghebbenden het erfgoed beleven en gebruiken. Erfgoed gaat over iedereen en is van iedereen, omdat het inzicht geeft in het ontstaan van onze maatschappij. Wij vormen een beeld van onze oorsprong op basis van herinneringen (tastbaar en ontastbaar) aan onze voorouders, maar ook hoe zij hebben geleefd en wat zij hebben ondervonden. Een mogelijke oplossing ligt in de toepassing van een 'gebruiks- en belevingswaarde criterium' dat onderdeel moet uitmaken van de waardering, waarbij verhalen een grote rol innemen.

Kortom, in Nederland bestaat (nog) geen vaste methode voor Nederlandse professionals in de erfgoedsector om samen met de samenleving te bepalen wat erfgoed is.[141] Wel wordt dit complexe vraagstuk en bijbehorende methoden momenteel door onderzocht door onder andere de RCE, de Erfgoedacademie[142], Stichting Archeologie & Publiek (SAP) en de Universiteit van Amsterdam (UvA). Alle resultaten van dit onderzoek zullen worden opgenomen in het 'Receptenboek Burgerparticipatie', wat een toolkit zal omvatten voor publieksarcheologen om burgerparticipatie te stimuleren (afb. 16).[143] Het eerste deel van het receptenboek is de publicatie *Over lokalisme, liefdewerk en lonkend perspectief: Verkenning naar participatie en burgerinitiatief in Nederlandse archeologie* uit 2021 (afb. 16). Momenteel kent het boek drie andere recepten namelijk het participatief beheerplan, archeologische proefputten en archeologische veldkartering. Kortom, dit laat zien dat nog vele onderwerpen binnen de archeologie onderzocht moeten worden in relatie tot erfgoedparticipatie. De volgende paragraaf staat in het teken van het concept van de deep-maps en tevens van deep-mapping beide in relatie tot belevingswaarden.

Afbeelding 16. Het rapport: *Over lokalisme, liefdewerk en lonkend perspectief. Verkenning naar participatie en burgerinitiatief in de Nederlandse Archeologie (2021), wat onderdeel uitmaakt van* het project 'Receptenboek burgerparticipatie' in opdracht van de (RCE).

[140] Van Londen *et al.* 2021, 12, 13.
[141] Van Helbergen 2021, 20-22.
[142] www.erfgoedacademie.nl.
[143] Van Londen *et al.* 2021, 9, 11, 12.

3.3 Deep-mapping

3.3.1 Deep-maps

In dit onderzoek wordt bij het opstellen van de archeologische inventarisatiekaart gebruik gemaakt van burgerparticipatie. Door burgers vragen te stellen wordt informatie ingewonnen over het erfgoed van Terschelling. Op basis van deze gegevens zal duidelijk worden waaraan men bepaalde waarden en betekenissen hecht. Aan de hand hiervan wordt een archeologische belevingskaart opgesteld. Doorgaans worden zulke subjectieve gegevens en/of sociale waarden over plekken nauwelijks gekarteerd. Men is vooral vertrouwd met kaarten die landschappen weergeven en vooral geografische gegevens laten zien van bepaalde plekken. Deze traditionele kaarten worden veelal gebruikt om infrastructurele fenomenen, zoals spoorlijnen en wegen in kaart te brengen, en zijn meestal vervaardigd voor een breed publiek. Andere traditionele kaarten kunnen economische en/of culturele informatie aanduiden. Bovendien kunnen tegenwoordig digitale geografische informatiesystemen (GIS) en geo-spatiale webapplicaties worden gebruikt om bepaalde plekken van de wereld weer te geven. Deze verschijnselen kunnen vervolgens met de digitale programma's worden gepresenteerd aan meestal een specifiek publiek.[144]. De hiervoor genoemde traditionele kaarten worden getypeerd door een aandacht voor nauwkeurigheid en precisie, waardoor deze cartografische producten een statische realiteit weerspiegelen.[145] Zulke kaarten kunnen daarom worden gedefinieerd als zogeheten 'thin maps' oftewel 'dunne kaarten', omdat ze verzonnen, ontworpen en bijgehouden zijn door professionals (vaak om te voldoen aan bepaalde zakelijke of specifieke overheidsbehoeften). Deze dunne kaarten zijn dus vooral gericht op de fysieke kenmerken van de maatschappij en het landschap en bedoeld voor zowel een specifiek als algemeen publiek.[146]

Echter, zoals eerder vermeld, worden sociale gegevens van plekken normaliter niet opgenomen in kaarten, denk hierbij aan associaties tussen de mens en hun activiteiten, tussen activiteiten en herinneringen, maar ook de mens en de fysieke leefomgeving. Bij de deep-map in tegenstelling tot de dunne kaart staat juist het sociale van het landschap in het middelpunt.[147] De 'deep-map' komt als term voor het eerst in de niet-literaire vorm voor, namelijk in de Britse publicaties van de auteurs Michael Shanks, Cliff McLucas en Mike John Pearson.[148] Op basis van deze publicaties kan worden afgeleid dat het concept van de deep-map verschillende intellectuele wortels kent, zoals de psycho-geografie, de beweging van de *Situationists International* en 18^{e}-eeuwse antiquarische benaderingen (afkomstig uit de geschiedenis en geografie).[149] Performancekunstenaar Mike John Pearson en archeoloog Michael Shanks suggereren bijvoorbeeld in hun publicatie *Theatre/ Archaeology* (2001) dat plekken, vanuit historisch oogpunt, natuurlijke historie, folklore, geschiedenis en andere verhalen en verzinsels omvatten. Zo wordt deep-mapping in dit boek omschreven als 'alles wat je zou willen zeggen over een plek'.[150] Daarnaast wordt uiteengezet dat deep-maps (door de verschillende intellectuele wortels) anders dan dunne kaarten verhalen van een plek (afkomstig uit folklore, kunst en herinneringen) samenvoegen en verweven omwille van het uitbreiden en verdiepen van de ervaring en kennis van gemeenschappen. Hierdoor maken deep-maps delen van onze geschiedenis weer zichtbaar, die soms in het collectief geheugen zijn vergeten, verdrongen of over het hoofd worden gezien.[151]

---

[144] Harris 2015, 28-39.
[145] Baaijens 2018, 164-171, 192.
[146] Harris 2015, 28-51.
[147] Baaijens 2018, 164-171, 192.
[148] Bailey & I. Biggs *et al*. 2014, 162-170.
[149] Harris 2016, 318–325.
[150] Pearson & Shanks 2001, 64-68.
[151] Harris 2016, 318–325.

In Nederland wordt de term deep-map als eerst gedefinieerd door schrijfster en biologe Arita Baaijens in haar boek *Paradijs in de Polder: Ontdek wat landschap je vertelt* uit 2018 (afb. 17).[152] Zo hebben deep-maps volgens Baaijens geen vaste structuur en kunnen vele technieken en mediums worden gebruikt om ze te creëren. Daarnaast stelt ze dat deep-maps vele vormen kunnen aannemen, zoals fotocollages, schilderijen, websites en soundscapes. Vanwege dit creatieve karakter zijn deep-maps vooral in trek bij kunstenaars.[153] In haar publicatie beschrijft Baaijens waar het 'diepe' in de deep-map volgens haar naar verwijst, namelijk naar een 'ingewikkeld web van onderlinge betrekkingen'. Dit web of netwerk definieert juist het karakter van een landschap of bepaalde plek aldus Baaijens. Als voorbeelden van zulke betrekkingen noemt zij 'windmolens op Hollandse bodem' en 'sappelende boeren'.[154] Bovendien benadrukt ze dat deep-maps verhoudingen laten zien tussen de onderlinge betrekkingen, zoals bijvoorbeeld de relaties tussen de gemeenschap en het landschap. Dit betekent dat deep-maps ervaringen gekoppeld aan plekken zichtbaar maken, waarbij alle informatie van de mens verbonden aan een gebied wordt gekoesterd. Baaijens gebruikt het woord 'maps' daarom als metafoor. Verder licht ze toe dat de deep-map door de mens zelf moet worden gemaakt en niet door een centrale autoriteit. Welke informatie wel of niet in de kaart wordt opgenomen wordt door de burger zelf beslist. Hierin verschilt de deep-map met de dunne-kaart, omdat de dunne-kaart juist een geaccepteerde voorstelling laat zien van de wereld bedacht door experts.[155] De deep-map wordt door Baaijens als een aanvulling op de dunne-kaarten gezien, omdat deep-maps de menselijke ervaring van het landschap centraal zet. Als laatste eigenschap van de deep-map haalt de biologe aan dat de wereld van onderop wordt gepresenteerd door de deep-map, waardoor afstand wordt genomen van kaarten die landschappen uitbeelden door middel van blokken en graden veelal vanuit een vogelperspectief (de traditionele landschapsmethoden).[156]

De termen 'deep-map' en 'deep-mapping' worden steeds populairder, maar zijn nog vrij onbekend. Wel heeft deep-mapping zich in de afgelopen jaren ontpopt tot onderwerp van studie in de *Spatial Humanities.* Toch bestaat er nog geen wetenschappelijke consensus over wat een deep-map precies is en wat deep-mapping precies inhoudt.[157] Trevor Harris, hoogleraar geografie in West Virginia (USA), heeft de 'deep-map' omschreven als een digitale dynamische representatie bestaand uit meerdere lagen. Ook stelt Harris dat de makers van deep-maps zelf kunnen bepalen hoe zij de sociale en/of geografische ruimte visualiseren. Zo kan gebruik worden gemaakt van verschillende multimediale elementen, maar tevens kunnen verschillende lagen over elkaar heen worden gelegd.[158] Deep-maps kunnen bovendien denkbeeldige en ambitieuze ruimtes verenigen. Harris legt uit dat de deep-map niet enkel en alleen een digitale kaart is, maar een complexe constructie samengesteld uit betekenislagen en processen, waardoor de ontwikkeling van meerdere opvattingen en verhalen wordt gestimuleerd. Om deze reden versnipperen

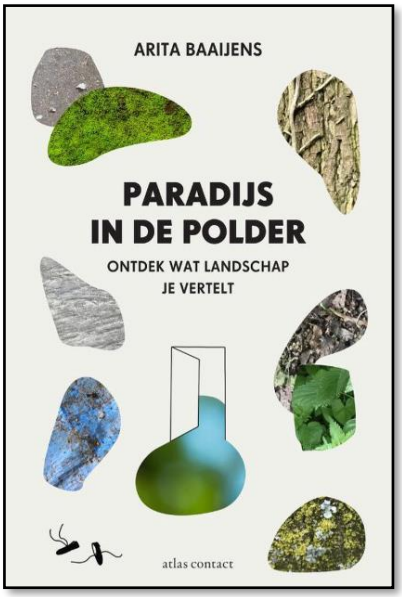

Afbeelding 17. De publicatie: *Paradijs in de Polder: Ontdek wat landschap je vertelt* door Baaijens uit 2018 (bron: www.aritabaaijens.nl/paradijspolder).

[152] Baaijens 2018.
[153] Baaijens 2018, 164-170.
[154] Baaijens 2018, 164, 165.
[155] Baaijens 2018, 164-168.
[156] Baaijens 2018, 164-166.
[157] Earley-Spadoni 2017/8, 95-97.
[158] Harris 2015, 28-51.

deep-maps meta-verhalen en generalisaties middels het heroverwegen en opnieuw combineren van gegevens. Met andere woorden, deep-maps kunnen verwijzen naar levens, verhalen en gesprekken die op een bepaalde locatie worden beleefd. Deep-maps verzetten zich tegen universele waarheden, grootste verhalen en tegen reductionisme en omarmen contingentie, reductionisme, betwiste betekenissen en meerstemmigheid. Bovendien blijft de deep-map open en onvoltooid. Deep-mapping is daarnaast bedoeld om in een tijdelijke diepte een bepaalde locatie met een veelvoud aan informatie, indrukken, stemmen en perspectieven te verenigingen en te verbinden, die als basis voor een nieuwe connectiviteit kan dienen.[159]

3.3.2 Fenomenologisch onderzoek en deep-maps

Binnen de archeologie hebben vooral archeologische fenomenologen ervaringen van de mens in het verleden onderzocht. Fenomenologie kan worden omschreven als de studie van de structuren van menselijke bewustzijn en ervaring en kent zijn wortels in de filosofie van de 19e en 20e eeuw. Deze stroming is binnen de archeologie vaak geïntegreerd in debatten over materialiteit en is doorgaans gerelateerd aan landschappen.[160] De verkenning of bestudering van de fenomenologie van het landschap werd beïnvloed door een groeiende belangstelling voor het landschap als subjectief geconstrueerd.[161] In 1997 heeft de Britse archeoloog T. Tilley een beroemde publicatie over de fenomenologie binnen de archeologie geschreven. Tilley uitte in deze publicatie zijn kritiek op de wijze waarop archeologen tot die tijd landschappen hebben geanalyseerd, namelijk met behulp van metingen, foto's, teksten, kaarten en digitale simulaties vaak vanuit vogelperspectief. Tilley is van mening dat dit niet de ervaring is die mensen in het verleden met landschappen zouden hebben gehad. Hij pleit dat landschappen alleen te doorgronden zijn wanneer je ze fysiek bezoekt en ervaart met al je zintuigen. In zijn werk legt Tilley de focus op het 'in-de-wereld-zijn'.[162] Tilley en andere fenomenologen proberen daarom 'van binnenuit' te werken en te onderzoeken, wat loodrecht staat op de geabstraheerde of gemedieerde landschapservaring 'van buitenaf' uitgevoerd door veel traditionele landschapsarcheologen. Fenomenologen stellen daarnaast dat landschappen zijn opgebouwd in tijd en ruimte en dat ze altijd veranderen in tegenstelling tot hun representaties. Fenomenologen veronderstellen dat het analyseren van landschappen met de traditionele methoden en representaties (zoals luchtfoto's en hoogtekaarten) slechts een relatief abstracte en oppervlakkig kan genereren, omdat er geen ruimte bestaat voor het 'in-de-wereld-zijn' en persoonlijke ervaringen. Tegenwoordig beweren fenomenologen beweren dat meerdere opvattingen van plaatsen en landschappen naast elkaar kunnen bestaan en dat er geen sprake kan zijn van een objectieve landschapservaring.[163]

Echter werd het werk van Tilley onmiddellijk zwaar bekritiseerd door zijn vakgenoten. Deze kritiek had betrekking op het gebrek aan zelfreflectie en de hoge mate van subjectiviteit. Ook werd kritiek geuit op het feit in de fenomenologie diepgang kan ontbreken, bijvoorbeeld wanneer bij onderzoek elk dialoog met inheemse benaderingen van landschappen mist. Veel fenomenologen de discipline maakten echter nog steeds veel gebruik van de middelen die werden geassocieerd met de traditionele landschapsarcheologie, die zij (de fenomenologen) juist als Cartesiaans, dun en steriel hebben geduid. Dit laatste kritiekpunt verwijst dus naar de beweringen die zijn gedaan door de fenomenologen zelf om geheel afstand te doen van deze methoden. Deze beweringen over het

[159] Bodenhamer & Harris *et al,* 2015, 1-5.
[160] Harris & Cipolla 2017, 95-107.
[161] Johnson 2012, 269-272.
[162] Harris & Cipolla 2017, 95-107.
[163] Tilley 2010, 25-40.

volledig vervangen van de traditionele landschapsmethoden kunnen dus worden gezien als overschat en/ of overdreven.[164]

Hoe verhoudt de deep-map zich met de fenomenologie binnen de archeologie? De deep-map kan worden gezien als een representatie die in lijn ligt met de fenomenologie, omdat bij de deep-map verhalen, emoties, ervaringen, herinnering en gedachten centraal staan, die worden verbonden aan landschappen. Zo grijpt de deep-map terug naar ervaringen van mensen in het verleden, maar dan verbonden aan specifieke locaties. Bovendien wordt de deep-map gemaakt door de mens zelf en niet door professionals, zoals geografen. De deep-map komt tot stand doordat 'van binnenuit' wordt gewerkt en onderzocht. Deze methode, de 'bottom-up benadering' komt overeen met de wijze waarop fenomenologen hun onderzoek willen uitvoeren. Binnen de deep-map is ruimte voor meerdere verhalen aangezien mensen het landschap verschillend ervaren en dit zullen blijven doen.[165] Zoals de landschappen veranderen, veranderen de deep-maps ook, waardoor de kaarten nooit voltooid zijn. Hierdoor kunnen deep-maps niet worden bestempeld als Cartesiaans, dun en steriel en passen ze goed in de epistemologische verschuiving die heeft plaatsgevonden binnen landschapsstudies.[166] Kortom, deep-maps kunnen zeker bijdrage aan fenomenologisch onderzoek binnen de archeologie, omdat men zich bij het gebruik van de deep-map distantieert van traditionele landschapskaarten en methoden. Tot slot, verwijs ik voor verdere informatie over deep-maps en deep-mapping, zoals in relatie tot de methoden van oral history en deep-mapping binnen de huidige digitale geesteswetenschappen naar mijn stageverslag *Een Deep-map van Reigersborg-Zuid V in Hoogkarspel* (2021)(afb. 18).

ARCHEOLOGIE Maaike Honshorst speurt naar verhalen over wijk Reigersborg in Hoogkarspel

'Ooit werkten hier mensen'

Maaike Honshorst is als student archeologie in Hoogkarspel op zoek naar verhalen. Niet naar spullen uit de bronstijd, zoals haar collega's eerder hebben gedaan op de plek waar nu huizen komen: Maaike wil de herinneringen van de huidige Hoogkarspelers hebben.

Martin Menger
m.menger@mediahuis.nl

Hoogkarspel ■ Zij is voor haar studie bezig met een diepe-kaart van de wijk Reigersborg-Zuid V. In opdracht van ArcheoProjecten en in samenwerking met de stichting Historisch Hoogkarspel-Westwoud probeert Maaike die verbinding te maken tussen dit landschap en de recente bewoners.

Familieherinneringen

„Ik wil vooral de meer menselijke kant van dit gebied tussen de spoorlijn en de Streekweg weten", vertelt ze. „Ooit hebben hier ook mensen gewerkt, hebben ze hier ervaringen opgedaan of zijn er familieherinneringen. Dat zijn ook onderdelen die volgens de nieuwe inzichten bij deze plek horen. Straks staat hier een woonwijk. Daarom probeer ik dit nu nog te achterhalen."

De herinneringen die de studente zoekt, variëren van verhalen tot kiekjes uit een familie-album. „Denk aan anekdotes, tekeningen, herinneringen, ervaringen, gevoelens, emoties: alles wat de mensen bij deze plek nog hebben."

Daarom gaat ze gewapend met de gegevens van archeologen en de historische vereniging op pad langs adressen in Hoogkarspel. Zo'n collectie ervaringen heet een 'diepe-kaart' en is een welkome aanvulling op de gegevens die de archeologen vorig jaar al hebben blootgelegd over de bewoning tijdens de Bronstijd.

Meer weten? Maaike is bereikbaar via (06) 23567082 of via de mail: maaike-honshorst@gmail.com

Maaike Honshorst op de plek waar Reigersborg Zuid V moet komen. „Straks staat hier een woonwijk. Daarom probeer ik nu nog de menselijke verhalen van dit gebied te achterhalen." FOTO MEDIAHUIS/MARTIN MENGER

Afbeelding 18. Krantenbericht in het Noordhollands Dagblad over mijn stageonderzoek gericht op deep-mapping in Hoogkarspel in januari 2021 (bron: Verkregen van journalist Martin Menger).

[164] Johnson 2012, 270-280.
[165] Harris & Cipolla 2017, 95-107.
[166] Earley-Spadoni 2017/8, 95-97.

4. Afbakening en verduidelijking onderzoek

4.1 Afbakening en verduidelijking

Om dit onderzoek binnen de gestelde periode voor een research masterscriptie af te afronden, is het belangrijk de grenzen van dit onderzoek duidelijk vast te stellen. De belangrijkste afbakening van deze studie heeft betrekking op een geografisch gebied, want dit onderzoek richt zich enkel op het gebied binnen de gemeentelijke grenzen van Terschelling in het Nederlandse Waddengebied (afb. 19).

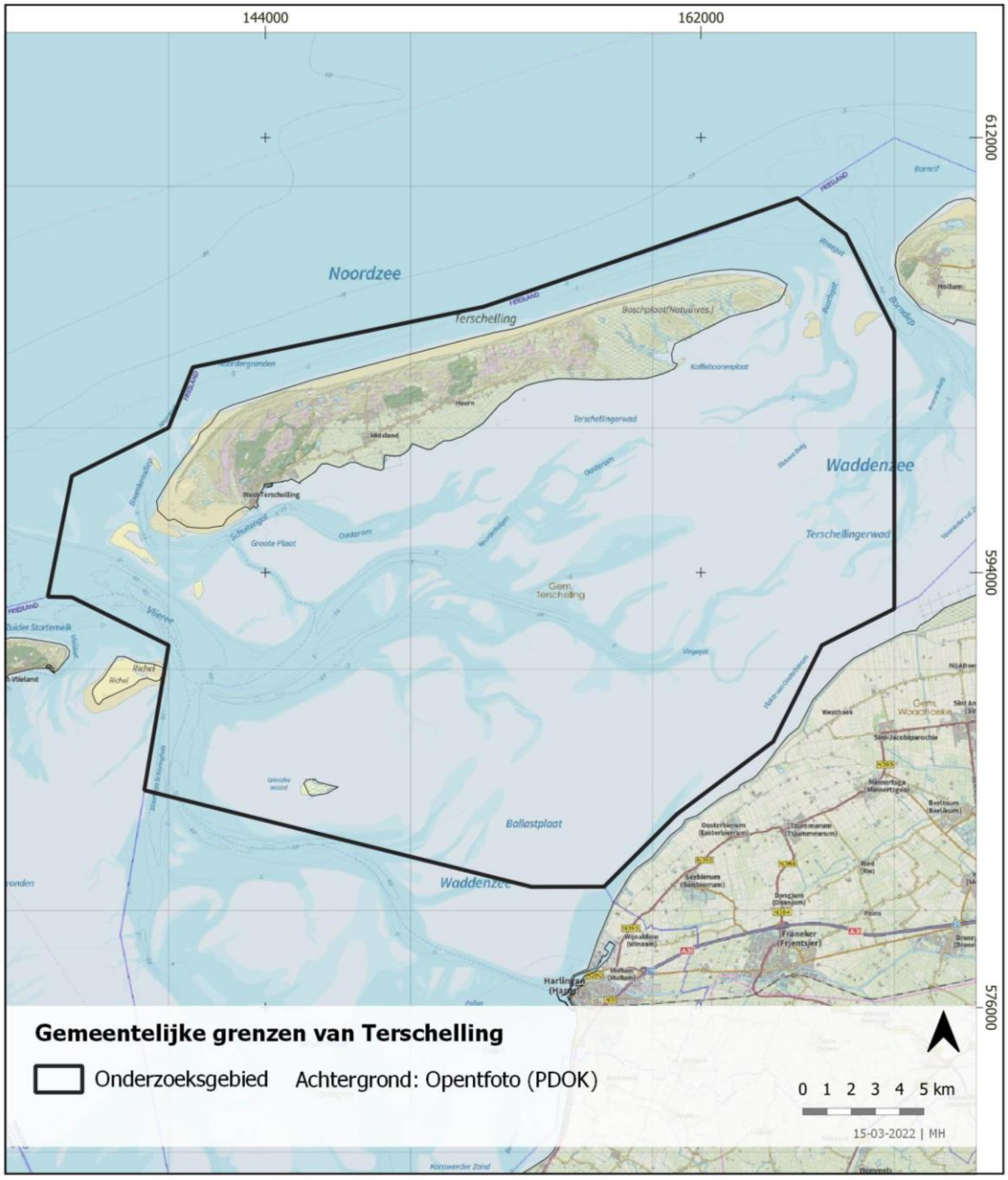

Afbeelding 19. Gemeentelijke grenzen van Terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: PDOK).

Wat betreft de inventarisatiekaart van Terschelling worden de archeologische waarden in zowel de land- als de waterbodems gekarteerd. Onder 'archeologische waarden' versta ik de bekende archeologische waarden (archeologische rijksmonumenten en andere vindplaatsen) en ook de onbekende archeologie die nog ontdekt moet worden. De inventarisatiekaart van Terschelling zal

geen bovengrondse waarden weergeven, zoals gebouwen, het historisch landschap, het immateriële erfgoed en roerend erfgoed niet opgenomen in de kaart, omdat het een *archeologische* inventarisatiekaart wordt. Tot het begrip 'cultureel erfgoed' beschouw ik zowel de hierboven genoemde bovengrondse waarden en de ondergrondse archeologische waarden. Voor de deep-map van Terschelling is dit anders, want in navolging van het Verdrag van Faro zal ik tevens geen onderscheid maken tussen de verschillende erfgoedsectoren, zoals monumenten, verhalen, objecten, sociale praktijken en religieuze gebruiken, omdat alles integraal onderdeel uitmaakt van het identieke maatschappelijke proces. Bovendien zal men vermoedelijk eerder betekenissen en waarden hechten aan erfgoed dat zichtbaar is. Hierom zal ik de burger vragen stellen over het cultureel erfgoed van Terschelling, waar de archeologie deel van uitmaakt. Echter heb ik besloten onderscheid te maken in de deep-maps, zo zal ik een cultuurhistorische belevingskaart, een deep-map over het cultureel erfgoed en een kaart gericht op alleen de archeologie vervaardigen. Om een goede vergelijking te maken is besloten dat de archeologische inventarisatiekaart van Terschelling alleen wordt vergeleken met de deep-map over de archeologie.

Daarnaast worden vanwege de tijd die voor deze scriptie staat een aantal zaken niet bestudeerd. Zo zal de inventarisatiekaart geen bruikbare archeologische kaart worden, aangezien slechts een selectie aan bronnen wordt bestudeerd en niet alle beschikbare bronnen. Het zwaartepunt van deze scriptie ligt namelijk bij het onderzoeken van de meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van Faro en niet bij het opstellen van een archeologische kaart. De inventarisatiekaart zal dus niet worden doorvertaald naar een maatregelenkaart of beleidskaart. Wel kan een archeologisch adviesbureau mijn onderzoek gebruiken om dit later te transformeren naar het gemeentelijk beleid van Terschelling.

Dit onderzoek bestaat verder uit een participatieonderzoek. Om deze studie te beperken omwille van de tijd, heb ik besloten om minder dan vijfhonderd deelnemers te laten deelnemen.

4.2 Leeswijzer

Dit onderzoek bestaat in totaal uit 12 hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk betreft de inleiding van de studie. In hoofdstuk 2 wordt het projectkader uiteengezet, waarbij vooral wordt ingegaan op de huidige wetgeving omtrent erfgoed binnen de gemeente Terschelling. Hoofdstuk 3 staat in het teken van de bestaande theorieën over de onderwerpen en concepten die in deze studie centraal staan. Voor verdere informatie over het concept van de deep-map en tevens deep-mapping verwijs ik naar mijn stageverslag *Een deep-map van Reigersborg-Zuid V in Hoogkarspel* (2021). In hoofdstuk 4 zijn de beperkingen van dit onderzoek uitgewerkt. In hoofdstuk 5 zijn de gebruikte methodologieën en strategieën van dit onderzoek toegelicht. Bovendien is in bijlage 1 (zie hoofdstuk 13 op pp. 1-3) de gebruikte enquête opgenomen. De inventarisatiekaart van Terschelling en de toelichting daarop worden gepresenteerd in hoofdstuk 6. Hoe de inventarisatiekaart tot stand is gekomen wordt beschreven in bijlage 2 (zie hoofdstuk 13 op pp. 4-44). Hierin staan alle gegevens over de landschappelijke kenmerken, bekende waarden, schriftelijke gegevens, de verstoringen en de gespecificeerde verwachting van zowel de land- als de waterbodems van Terschelling beschreven. In hoofdstuk 7 worden de deep-maps gepresenteerd, waarna de archeologische belevingskaart uitgebreid wordt toegelicht. Alle antwoorden op de enquêtevragen zijn in bijlage 3 gepresenteerd door middel van grafieken en tabellen (zie hoofdstuk 13 op pp. 45-65). In hoofdstuk 8 wordt de inventarisatiekaart van Terschelling vergeleken met de belevingskaart over de archeologie van het eiland. Op basis van deze vergelijking zal in hoofdstuk 9 de hoofdvraag worden beantwoord en in hoofdstuk 10 worden de discussies die dit onderzoek oproept behandeld. Hoofdstuk 11 staat in het teken van de aanbevelingen voor verder onderzoek. Tot slot wordt deze scriptie afgesloten met een bronnenlijst (hoofdstuk 12) met de appendix (hoofdstuk 13) bestaand uit drie bijlagen.

5. Onderzoeksmethodiek

5.1 Archeologische inventarisatiekaart

5.1.1 Inleiding

De inventarisatiekaart van Terschelling betreft een verdiepingsslag van de FAMKE, waardoor de FAMKE als basis van de kaart kan worden gezien. Uit hoofdstuk 2 is gebleken dat de FAMKE is gebaseerd op de AMK en de IKAW. In hoofdstuk 3 is de IKAW 1-3 vervolgens bestudeerd, waardoor kon worden geconstateerd dat verschillende methoden zijn gebruikt per regio om de trefkans van de nog niet ontdekte archeologie te voorspellen. Dit betekent dat eveneens verschillende methoden zullen worden gebruikt bij het vaststellen van de te verwachten archeologische waarden binnen de gemeente Terschelling.

Zoals eerder vermeld hoeven gemeentelijke kaarten niet te voldoen aan nationale eisen. Wel is in 2020 een handleiding (*Handleiding opstellen gemeentelijke archeologische inventarisatiekaarten*) opgesteld die mogelijk in de toekomst algemeen geaccepteerd wordt als leidraad, maar dat nu nog niet is. In deze handleiding staan verschillende methoden voor het bepalen van de trefkans van de archeologie in zowel land- als waterbodems. Met andere woorden, in deze handleiding wordt uitgelegd hoe zowel de bekende als de te verwachten archeologische resten gekarteerd kunnen worden op een archeologische inventarisatiekaart.[167]. Voor dit onderzoek heb ik besloten deze handleiding uit 2020 te gebruiken, omdat deze eisen stelt waaraan toekomstige kaarten mogelijk moeten voldoen. De eisen sluiten bovendien aan op het (digitale) proces van de Omgevingswet die naar verwachting in werking zal treden op 1 januari 2023. Hierdoor is het essentieel om al aan deze mogelijke toekomstige eisen te voldoen. Bovendien is de Handleiding opgesteld om de kwaliteit van de kaarten te verbeteren en hiermee eveneens de kwaliteit van het AMZ-proces.[168]

5.1.2 Methodiek landbodems

De archeologische waarden in landbodems van de inventarisatiekaart van Terschelling worden aan de hand van een drie thema's opgesteld waarin vele gegevens worden verzameld. Wanneer nodig wordt de informatie eveneens gepresenteerd in kaartlagen in een Geografisch informatie Systeem GIS). De kaartlagen worden gecombineerd tot één inventarisatiekaart. De thema's bestaan uit; landschappelijke kenmerken en schriftelijke gegevens (thema 1), bekende archeologische waarden (thema 2), archeologische verwachtingen (thema 3) en recente verstoringen (thema 4). Daarnaast worden 8 stappen gevolgd, waarbij stap 1 het inventariseren van de beschikbare informatie betreft (afb. 20).

Bij thema 1 worden landschappelijke gegevens verzameld en bestudeerd, omdat inzicht verkregen moet worden over de verspreiding van zowel bekende als te verwachte archeologie. Hierdoor moet kennis worden verworven over het natuur-/ cultuurlandschap oftewel de paleogeografie uit het verleden. Tijdens deze stap worden aardkundige landschappelijke eenheden (waarvan op basis van wetenschappelijk kennis is vastgesteld dat ze in het verleden zijn gebruikt en dus de archeologie hebben beïnvloed) geanalyseerd en in kaart gebracht. Bij deze stap wordt relevante landschappelijke informatie verzameld, zoals paleogeografische, geologische, geomorfologische, bodemkundige, historische-geografische gegevens en informatie uit het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Hierbij moet eveneens worden geïnventariseerd uit welke

[167] Breimer, *et al.* 2020.
[168] Breimer, *et al.* 2020, 9-10.

bepaalde perioden de archeologische neerslag afkomstig is en welke perioden ontbreken. De landschappelijke eenheden die een neerslag kennen in de vorm van archeologie worden geïnventariseerd en vertaald naar een kaartbeeld. Zo wordt een reconstructie van de paleogeografie en de historische geografie van het landschap in GIS bewerkt, waarbij Terschelling (voor de archeologie relevante landschappelijke eenheden) wordt gekarteerd in verschillende perioden door middel van een polygonen-bestand.[169]

Aansluitend volgt stap 3 waarin archeologische gegevens worden verzameld en geanalyseerd (thema 2). Hierbij worden de bekende archeologische waarden geïnventariseerd, gecontroleerd en geïnterpreteerd. Bij deze stap kan onderscheid worden gemaakt in vindplaatsen (locaties waar bekende archeologie *in situ* aanwezig is) en waarnemingen en vondstmeldingen (indicaties van mogelijke vindplaatsen). Deze informatie is in ARCHIS te vinden en wordt beoordeeld op betrouwbaarheid en relevantie. De eigenschappen van vindplaatsen worden bestudeerd op complextype, periode en diepte. Ook wordt geanalyseerd of onderzochte locaties geen vindplaatsen kennen. Op basis de hiervoor genoemde bestuderingen worden kaarten en tabellen opgesteld, waarop de bekende vindplaatsen staan afgebeeld of staan beschreven met de informatie over de periode (jagers en verzamelaars, vroege landbouwsamenlevingen, late landbouwsamenlevingen en staatssamenlevingen) en complextypen (begraven, wonen, verdediging, economie, religie en onbekend).[170]

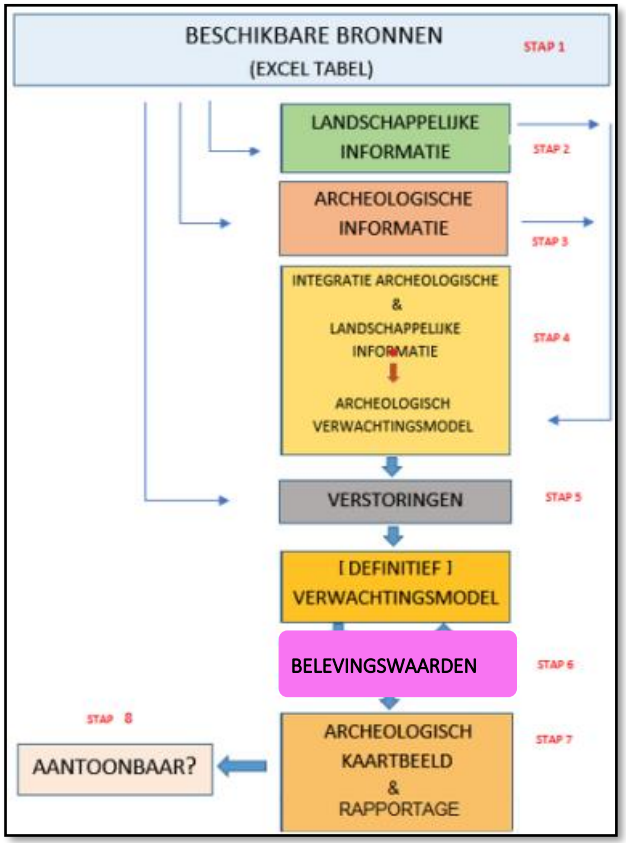

Afbeelding 20. Schematische weergave van de stappen in het opstellen van de archeologische inventarisatie-/ belevingskaart van Terschelling (bron: Breimer 2020, 14. Aangepast door Maaike Honshorst).

Bij stap 4 worden locaties met archeologische resten geduid in 'bekende vindplaatsen' of 'afgeleid aangetoonde archeologische vindplaatsen' (terreinen die zeer geschikt zijn voor bewoning, waarbij de vindplaatsdichtheid groot is en weinig verstoring heeft plaatsgevonden) (thema 3). Doorgaan heeft al archeologisch onderzoek plaatsgevonden naar deze vindplaatsen, waarbij verschillende complextypen zijn geduid. Bij stap 4 worden deze terreinen begrensd op basis van de landschappelijke eigenschappen, de verspreiding aan bekende vondsten en de verwachte omvang van de vindplaatsen. Bij deze stap is gedetailleerde beschikbare informatie over bekende vindplaatsen cruciaal om inzicht te geven in eventuele andere vindplaatsen. Op basis van enkel oppervlakte vondsten wordt dit al lastiger. Dit betekent dat de onzekere factor bij deze stap de beschikbare informatie betreft. Bij vroegere onderzoeken is vaak geen onderscheid gemaakt in complextypen, waardoor vermoedelijk een groot deel van de vindplaatsen zal bestaan uit 'nederzettingen'. Nadat de bekende en de afgeleid aantoonbare vindplaatsen zijn geduid, zal de ruimtelijke spreiding van onbekende/ mogelijk aanwezige archeologie moeten worden bepaald.

[169] Breimer, *et al.* 2020, 16-18, 58-61.
[170] Breimer, *et al.* 2020, 18, 19, 54-57.

Traditioneel worden indelingen gemaakt die de relatieve kans op het aantreffen van de archeologie aanduiden, zoals lage, middelhoge en hoge verwachting. Echter kunnen gemeenten de waardering van verwachtingszones verschillend definiëren. Daarnaast is het kwantitatief onderscheid in trefkansen vaak niet aantoonbaar en resulteert deze indeling tot weinig archeologisch onderzoek in gebieden met een lage verwachting. Dit laatste is in strijd met de vergroting van kenniswinst. Hierdoor wordt bij de inventarisatiekaart van Terschelling alleen gekeken naar waar landschappelijke eenheden die gunstig waren voor menselijke activiteit in het verleden, waarbij de tijdsperioden en complextypen toonaangevend zijn. Dit wordt gedaan op basis van vergelijken/ analogie, waarbij de resultaten van eerder onderzoek worden gebruikt om archeologische verwachtingen toe te kennen en te beargumenteren. Hierbij is niet gekozen voor een de kwantitatieve onderbouwing, waarbij de resultaten van eerder onderzoek extrapolerend worden gebruikt om de dichtheid van de archeologie te bepalen, omdat representatieve gegevens niet beschikbaar zijn binnen de gemeente Terschelling. Om deze reden wordt een basis verwachting opgesteld gebaseerd op de kennis van de landschapsgenese en de kenmerken van de landschapseenheden, en kennis over de keuze van locaties, waardoor onderscheid kan worden gemaakt binnen de geomorfologische eenheden over de verwachte aan-/ afwezigheid van de archeologie. Op deze manier wordt duidelijk hoe het landschap in het verleden is gebruikt en benut. Echter wordt voor de Middeleeuwse en Nieuwe Tijdse archeologische verwachting in de landbodems een uitzondering gemaakt en worden de verwachtingen wel naar de traditionele klassen (lage, middelhoge en hoge verwachting) vertaald, omdat de resultaten van archeologische onderzoeken behorende tot de verdiepingsslagen van de FAMKE op basis van deze klasse zijn ingedeeld. Omwille van de tijd is daarom besloten ook deze indeling voor de verwachtingen voor dit tijdvak op die manier aan te houden.[171]

Bij stap 5 worden de verstoringen onder de loep genomen, omdat de archeologie verstoord kan zijn door recente gebeurtenissen (thema 4). Oorzaken van dergelijke bodemverstoringen kunnen zeer uiteenlopen van natuurlijke processen (erosie, etc.) tot menselijke verstoringen (ruilverkavelingen, ploegen van akkers, etc.). De verstoringen worden bij deze stap in kaart gebracht om de mogelijk verdwenen archeologie te achterhalen. Hierbij wordt doorgaans vooral gebruik gemaakt van niet-archeologische bronnen, zoals gegevens over verzanding en verstuiving, vergraven gronden en gasleidingen, rapporten over bodemsaneringen en ontgrondingen. Vervolgens wordt deze informatie over de bodemverstoringen beoordeeld op diepteligging en nauwkeurigheid van geometrie.[172]

Stap 6 wordt in dit onderzoek anders ingevuld dan in de Handleiding. De toets van de landschappelijke informatie en het verwachtingsmodel in het veld zijn overgeslagen vanwege tijdgebrek. Bovendien beschik ik niet over de middelen (vergunning en apparatuur) die nodig zijn voor een veldtoetsing. Daarnaast is het opstellen van de inventarisatiekaart van Terschelling slechts een opzet naar mijn uiteindelijke onderzoek, waardoor een veldtoetsing buiten de reikwijdte van dit onderzoek ligt. Hierom wordt stap 6 vervangen door de belevingswaarden van de burger in kaart te brengen (zie paragraaf 6.2). De belevingswaarden komen niet samen met de archeologische waarden in één kaart aangezien het dan een onoverzichtelijk geheel wordt. De deep-map wordt dus een aparte kaart, waarna deze kan worden vergeleken met de archeologische kaart. Vervolgens wordt de kwaliteit en betrouwbaarheid van de kaart beoordeeld (stappen 7 en 8 uit de handleiding) in hoofdstukken 6 en 7. Hierbij wordt toegelicht welke bronnen zijn gebruikt. Ook wordt aangegeven welke bronnen niet zijn gebruikt en waarom. Tot slot, wordt een eindoordeel geveld over de mate waarin de gebruikte bronnen geschikt zijn voor het opstellen van de kaart en hoe de bronnen zijn

[171] Breimer, *et al.* 2020, 20, 21, 62-64.
[172] Breimer, *et al.* 2020, 21, 65-67.

gebruikt voor het opstellen van de kaart om aan te geven welke beperkingen de kaart kent, die invloed kunnen hebben op het gebruik van de kaart.[173]

5.1.3 Methodiek waterbodems

De werkwijze voor de kartering van de waterbodems van de inventarisatiekaart is grotendeels overeenkomend met die van de landbodems. Zoals bij landbodems worden ook bij de waterbodems de bronnen verzameld, geëvalueerd en gesynthetiseerd op de onderwerpen: landschap, archeologie, cultuurhistorie en verstoringen. Echter worden nu andere bronnen verzameld en gebruikt, die vaak een beperktere scope kennen vergeleken met de bronnen behorende tot de landbodems. Archeologie in waterbodems is normaliter lastiger op te sporen in vergelijking met de landbodems, waardoor de kennis over waterbodems nog achterloopt. Toch zijn voor waterbodems vele datasets beschikbaar die gebruikt kunnen worden om een inventarisatiekaart te vervaardigen. De bruikbare informatie over waterbodems kan doorgaans gevonden worden ARCHIS, MACHU (wrakkenlijst), SONARREG (geofysische gegevens), LOL (Landelijk Opslag Lodingen), NCM database, bathymetrie, rapporten van onderzoeksgebieden, baggergegevens, private wrakkenkaarten, historische zeekaarten en dissertaties. De methodiek voor waterbodems bestaat uit een viertal stappen. Onder stap 1 het verzamelen van relevante bronnen.[174]

Bij stap 2 worden de brongegevens gevalideerd. Ook worden de aanwezige waterbodems onderverdeeld in ouderdom op basis van geologische en historische gegevens. Daarna worden de waterbodems onderverdeeld naar potentie op archeologische resten op de bodem evenals onder de bodem.[175]

Vervolgens wordt bij stap 3 de archeologische informatie over bekende scheepswrakken, vindplaatsen en andere objecten op en onder de waterbodems geanalyseerd en wanneer mogelijk ook gewaardeerd. Vanuit de geanalyseerde informatie wordt extrapolerend een archeologische verwachting per waterloop bepaald. De te verwachten archeologie wordt nadien ingedeeld naar verschillende vondstcategorieën: scheepvaart gerelateerd, maritieme infrastructuur, economische activiteiten, verdedigingsstructuren, deposities (rituele en materiaaldumps), vliegtuigwrakken en verdronken dorpen en nederzettingen.[176]

Tot slot volgt het aanduiden en onderbouwen van de betrouwbaarheid van deze verwachting bij stap 4. Hierbij wordt zoals bij de landbodems de veldtoetsing overgeslagen om dezelfde redenen. Zoals bij landbodems wordt wel een verantwoording afgelegd met betrekking tot de kwaliteit en betrouwbaarheid van de kaart. Het onderzoek naar waterbodems is vrij recent pas op gang gekomen, waardoor kennislacunes in de brongegevens nog veel voorkomen en de gegevensdichtheid nog niet op niveau is vergeleken met de informatie over landbodems. Hierdoor wordt rekening gehouden met de kans op een onzekere of onbekende archeologische verwachting in delen van de waterbodems op de kaart.[177]

5.2 Participatieonderzoek

5.2.1 Inleiding

Stap 6 binnen de methodologie heeft betrekking op belevingswaarden. Deze belevingswaarden worden verzameld aan de hand van een participatief onderzoek. Hierdoor moet

[173] Breimer, *et al.* 2020, 21, 22, 68-70.
[174] Breimer, *et al.* 2020, 26, 27, 71-73.
[175] Breimer, *et al.* 2020, 26, 27, 71-73.
[176] Breimer, *et al.* 2020, 26, 27, 71-73.
[177] Breimer, *et al.* 2020, 27-30, 71-73.

een nieuwe manier van werken gehanteerd worden. Uit hoofdstuk 4 is gebleken dat de methoden voor erfgoedparticipatie in navolging van het Verdrag van Faro momenteel nog worden verkend in Nederland. Om deze reden zijn (nog) nauwelijks complete Nederlandse handleidingen beschikbaar voor de implementatie van de uitgangspunten van Faro in de erfgoedsector. Voor de methodiek van stap 6 heb ik daarom het *Faro Convention Action Plan Handbook 2018-2019* bestudeerd. Echter is dit handboek opgezet om een begeleiding te bieden voor erfgoedgemeenschappen die geïnteresseerd zijn in het afstemmen van hun initiatieven met de beginselen van het verdrag en die willen deelnemen aan een pan-Europees netwerk.[178] Om deze reden is dit handboek minder bruikbaar voor dit onderzoek, omdat deze studie analyseert of de beginselen van het Verdrag van Faro van meerwaarde kunnen zijn binnen de Nederlandse archeologie. Bovendien wordt dit bestudeerd op een lokaal niveau en niet op een Europees niveau.

De in hoofdstuk 3 behandelde handleidingen en kernwaarden over participatieonderzoek zijn niet allemaal even geschikt voor dit onderzoek aangezien deze studie bestudeert hoe participatie een onderdeel kan worden van inventarisatiekaarten. Hierom hebben de deelnemers van dit onderzoek niet het recht om bij het besluitvormingsproces betrokken te worden. Ook kan ik (als student) de deelnemers niet beloven dat hun inbreng een directe beslissing zal beïnvloeden. Wel kan ik op basis van de resultaten een sterke aanbeveling doen over of participatie een vast onderdeel zou moeten worden bij de vervaardiging van archeologische inventarisatiekaarten. Tevens kan ik de gemeente Terschelling wijzen op wat de burger belangrijk erfgoed vindt. Dit betekent dat enkele kernwaarden van de IAP2 niet kunnen worden nageleefd.[179]

Om belevingswaarden te verzamelen heb ik vervolgens literatuur bestudeerd over het in kaart brengen van sociale aspecten van een specifieke plek. Hierbij heb ik verschillende deep-maps bekeken, zoals die van het *The RICHES Project*[180] opgesteld door zes universiteiten in Florida (USA), het commerciële platform *Story Maps* gemaakt door *ArcGIS*[181] en de *Deep-Map van Amsterdam*, een initiatief van Arita Baaijens en de *Waag Technology & Society*. Om de meningen, ideeën en adviezen over het omgaan met erfgoed op Terschelling en het behoud van de archeologie op het eiland vanuit burgerperspectief te verzamelen, moet ik in contact komen met de bewoners, seizoenswerkers en toeristen op Terschelling. Om een gepaste methodiek te vinden om met mensen in contact te komen heb ik de informatie over het toepassen van erfgoedparticipatie op de website van het Vlaams Steunpunt FARO geanalyseerd. De documenten op deze website bevatten relevante informatie over de vijf participatieniveau 's en vele praktische tips over het toepassen van participatiemethoden in de erfgoedsector en sluiten daarom goed aan bij mijn onderzoek.[182]

Allereerst ben ik aan de hand van deze documenten van het Vlaams Steunpunt Faro nagegaan welke soort participatie ik wil gaan inzetten en hoe ver ik daarin wil gaan. Hierbij heb ik gekozen voor een combinatie tussen niveau 2 en 3 van de Vlaamse participatieladder*: inbreng en advies vragen* (zie afb. 12).[183] Dit houdt in dat ik een concrete bijdrage vraag aan de participanten, ik naar specifieke informatie vraag over een bepaald type erfgoed en dat ik de participanten vraag om voorstellen te formuleren over mogelijke acties en beleid. Daarnaast vraag ik om kritisch advies over het huidige beleid, de omgang met erfgoed en hoe dit in de toekomst beter kan. Tijdens het onderzoek is het belangrijk dat ik (als erfgoedonderzoeker) niet oordeel, wel doorvraag, iedereen aan het woord laat, inspireer en stimuleer, de voor- en tegenargumenten onderscheid en conflicten

[178] Council of Europe 2019, 4-10.
[179] www.iap2.org/page/pillars.
[180] www.riches.cah.ucf.edu.
[181] www.storymaps.arcgis.com.
[182] www.faro.be/participatie.
[183] www.faro.be/participatie

bespreekbaar maak.[184] Deze studie gaat dus verder dan alleen informatie delen en minder ver dan het samen doen, denken en beslissen en het laten doen, denken en beslissen, omdat ik dit scriptieonderzoek alleen uitvoer. Hierdoor kan er geen gelijkwaardig partnerschap tussen de organisatie (in dit geval ik als masterstudent) en de participant bestaan. Ook geef ik de besluitvorming niet uit handen, omdat dit onderzoek niet wordt uitgevoerd door een erfgoedinstelling en ik dit scriptieonderzoek zelf moet uitvoeren.

Vervolgens heb ik de *Participatiewijzer* gebruikt om een gepaste participatiemethode te vinden voor het vragen 'van inbreng en advies'. De *Participatiewijzer* is een digitaal afwegingskader voor burgerparticipatie opgesteld voor wethouders, raadsleden, gemeenteambtenaren en hun ondersteuning. De wijzer is ontwikkeld door het *Huis voor Democratie en Rechtsstaat (ProDemos)* en geeft inzicht in de wijze waarop elk van de methoden bijdraagt aan democratische waarden van lokaal goed bestuur. Door de *Participatiemeter* te volgen kunnen keuzes worden gemaakt over de passende methoden voor een participatieonderzoek.[185] Door de wijzer in te vullen, kreeg ik vijf aansluitende methoden gepresenteerd: inspraakbijeenkomst, online workshop, enquête, adviesraad en dorps- en wijkraad. Doordat ik geen budget heb voor dit project, geen zaal tot mijn beschikking heb op Terschelling en ik alleen werk heb ik gekozen voor een de methode: enquête. Deze keuze is tevens gegrond op de score van democratische waarden van de *Participatiewijzer*. Zo scoort de enquête-methode zeer goed scoort op inclusiviteit, representativiteit en efficiency, goed op transparantie en toegankelijkheid en matig op zeggenschap en deliberatie.[186] Dit laatste is lastig te verbeteren aangezien ik geen werkgroepen of informatiebijeenkomsten kan organiseren op het eiland gezien het budget. De zeggenschap in dit onderzoek gaat niet op aangezien ik geen erfgoedinstelling ben die een directe invloed heeft op het gemeentelijk beleid en de besluitvorming.

De enquête van dit onderzoek zal bestaan uit een twintigtal vragen en wordt digitaal opgesteld in *Google Formulieren* op twee iPads (zie bijlage 1 van hoofdstuk 13 op pp. 1-4). De enquêtevragen worden op basis van de tips over goede vragen voor erfgoedparticipatie op de website van het Vlaams Steunpunt FARO geformuleerd. Hiervoor worden de volgende documenten gebruikt; *Basistips moderatie, Werkvormen voor meer interactie, Kennismakingsworkshop van Caroline Reed, Standaard workshop revisiting collections, Worldcafé, Dilemmagesprek* en *SWOT-analyse*.[187] Daarnaast heb ik ook het *Basisboek enquêteren* gebruikt, omdat dit boek een handleiding biedt voor het maken van een vragenlijst en het voorbereiden en afnemen van enquêtes.[188] De enquête wordt niet analoog toegankelijk vanwege de printkosten en het milieu. Om toch zeer goed te scoren op de waarde 'toegankelijkheid' zal ik wanneer een deelnemer digibeet en/of slechtziend is de onderzoeksvragen oplezen en mondeling het gegeven antwoord invullen op de iPad. Met deze enquête richt ik mij tot een zeer brede doelgroep, omdat erfgoed van iedereen is, iedereen recht heeft op erfgoed en iedereen daarom mag meedenken en beslissen wat er met het erfgoed moet gebeuren. Niet iedereen hoeft natuurlijk te participeren, maar iedereen moet wel de mogelijkheid hebben om te kunnen deelnemen. Hierdoor zal ik een enquête opstellen voor volwassenen en een eenvoudigere versie voor kinderen onder de zeventien jaar, deze laatste versie zal naar de basisscholengemeenschappen op Terschelling worden gestuurd. Tijdens het afnemen van de enquêtes zorg ik dat alle vijf de O's (overheden, omwonenden, ondernemers, onderwijsinstellingen

[184] www.faro.be/sites/default/files/bijlagen/pagina/0.%20Participatieladder.pdf.
[185] www.participatiewijzer.nl/pagina/9.
[186] www.participatiewijzer.nl/methodes/advies-vragen-van-inwoners-op-specifieke-plannen-ideeen-of-informatie-genereren.
[187] www.faro.be/participatie.
[188] Baarda *et al.* 2015.

en onderzoekers) worden benaderd.[189] Het is van belangrijk om deze vijf O's te laten deelnemen, omdat dit resulteert in verschillende vormen van kennis over het erfgoed. Dit kan weer leiden tot een verrijking van de betekenis en waarde van erfgoed. Echter laat de eindbestemming van de zoektocht naar deze kennis zich lastig voorspellen, waardoor op dit moment nog geen gedetailleerde inschatting kan worden gemaakt over hoeveel participanten zullen deelnemen aan het onderzoek. In de drie weken (7 mei- 29 mei 2022) dat het veldwerk plaatsvindt op Terschelling probeer ik zo veel mogelijk personen te benaderen met de enquête. Door van deur tot deur te gaan probeer ik de bewoners van Terschelling te bereiken. Door bij drukbezochte plekken te staan, zoals bij een bezienswaardigheden, cafés en supermarkten hoop ik de seizoenswerkers en toeristen te benaderen met de vragenlijst. Op dit moment schat ik in dat het aantal deelnemers rond de 300 personen zal zijn. Voordat ik naar Terschelling ga, zal ik de lokale krant benaderen om te vragen of zij een oproep willen plaatsen over mijn onderzoek (afb. 21). Ook wordt de vragenlijst voor mijn komst op Terschelling naar scholen, verenigingen en andere organisaties per email en Facebook-bericht verstuurd. Tot slot, hoop ik een item te laten maken door de lokale TV en Radio om nog meer mensen op Terschelling te informeren over mijn onderzoek.

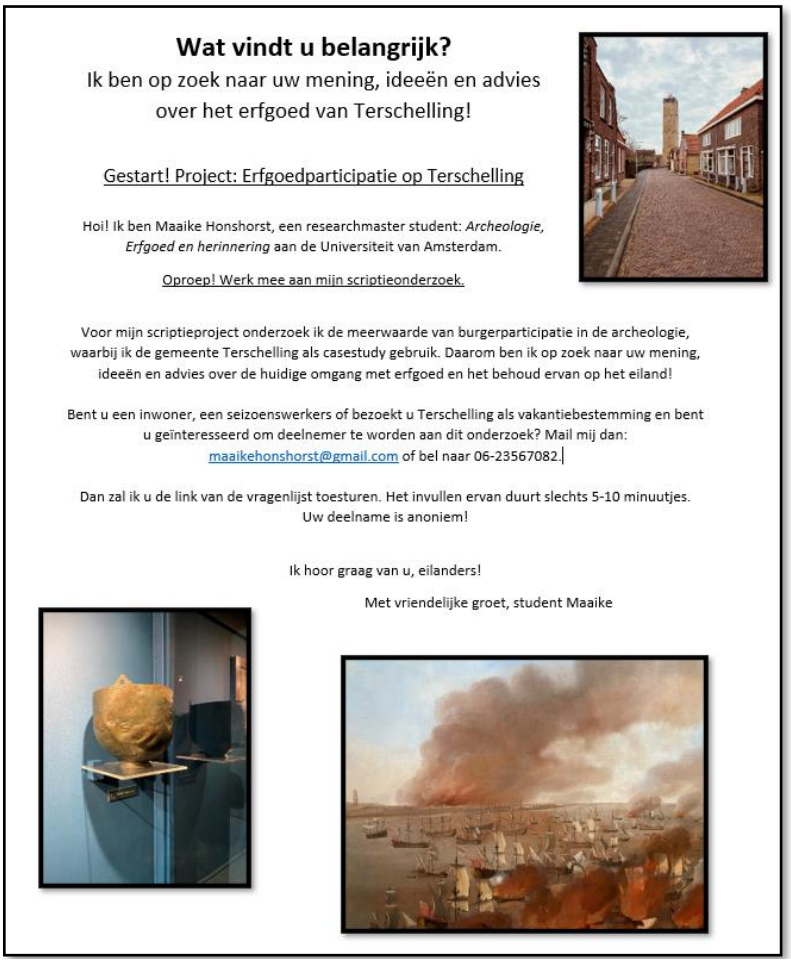

Wat vindt u belangrijk?

Ik ben op zoek naar uw mening, ideeën en advies over het erfgoed van Terschelling!

Gestart! Project: Erfgoedparticipatie op Terschelling

Hoi! Ik ben Maaike Honshorst, een researchmaster student: *Archeologie, Erfgoed en herinnering* aan de Universiteit van Amsterdam.

Oproep! Werk mee aan mijn scriptieonderzoek.

Voor mijn scriptieproject onderzoek ik de meerwaarde van burgerparticipatie in de archeologie, waarbij ik de gemeente Terschelling als casestudy gebruik. Daarom ben ik op zoek naar uw mening, ideeën en advies over de huidige omgang met erfgoed en het behoud ervan op het eiland!

Bent u een inwoner, een seizoenswerkers of bezoekt u Terschelling als vakantiebestemming en bent u geïnteresseerd om deelnemer te worden aan dit onderzoek? Mail mij dan: maaikehonshorst@gmail.com of bel naar 06-23567082.

Dan zal ik u de link van de vragenlijst toesturen. Het invullen ervan duurt slechts 5-10 minuutjes. Uw deelname is anoniem!

Ik hoor graag van u, eilanders!

Met vriendelijke groet, student Maaike

Afbeelding 21. Oproep voor in Weekblad De Terschelling opgesteld door Maaike Honshorst op 24 april 2022 (Bron: Drie foto's gemaakt door MH van de vuurtoren 'de Brandaris' is gemaakt op Terschelling op 16 februari 2022. Foto van bronzen Hemmooremmer uit de 3e eeuw na Chr. gemaakt in Museum 't Behouden Huys op Terschelling op 16 februari 2022. Foto van het schilderij 'Het vreugdevuur van Holmes het verbranden van Nederlandse koopvaardijschepen tussen Terschelling en Vlieland op 19 augustus 1666' van Willem van de Velde de Jonge van is gemaakt in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam op 13 maart 2022.

5.2.2 Bouwstenen voor het plan van aanpak

Om niet alleen Vlaamse tips te gebruiken voor het verzamelen van de belevingswaarden heb ik eveneens de documenten over erfgoedparticipatie op de website van de Nederlandse Erfgoedacademie bekeken. De Erfgoedacademie raadt evenals het in hoofdstuk 4 besproken artikel *ICMA survey explores public engagement and the tenor of civic disorder* uit 2012 aan om voorafgaand aan een participatief onderzoek een aantal cruciale vragen te stellen, omdat de doelen van erfgoedparticipatie dan beter worden bereikt.[190] De

[189] www.erfgoedacademie.nl/storage/app/media/uploaded-files/Participatief%20Waarderen%20-%20met.pdf.
[190] Vogel *et al.* 2014, 10.

Erfgoedacademie geeft daarnaast aan dat de 'participatief waarderen bouwplaat' ingevuld moet worden om de bouwstenen voor een plan van aanpak (van een project waarin participatief waarderen een centrale rol speelt) te vinden op een gemakkelijke en overzichtelijke manier (afb. 22). De antwoorden op de vragen van de bouwplaat vormen namelijk een plan van aanpak voor het waarderingsproces.[191] Daarom beantwoord ik hieronder de cruciale vragen afkomstig uit het artikel van Vogel, *et al.* uit 2012 en de bouwplaat van de Erfgoedacademie, die van toepassing zijn op deze studie.[192] Deze antwoorden vormen de bouwstenen van dit onderzoek.

Wat is de bereidheid en capaciteit van mijn onderzoek voor publieke betrokkenheid?[193]
-Vanuit de universiteit krijg ik zes maanden de tijd om deze scriptie te voltooien en er is geen budget voor het onderzoek.

Waarom betrek ik de bewoners?[194]
-Om te onderzoeken wat de meerwaarde van erfgoedparticipatie is bij de vervaardiging van een archeologische inventarisatiekaart.

Wat wil ik bereiken?[195]
-Ik wil achterhalen wat de meerwaarde is van burgerparticipatie bij de vervaardiging van een archeologische inventarisatiekaart.

Wat wil ik weten?[196]
-Met dit project wil ik weten wat de verschillen zijn van de belevingskaart van Terschelling met de al bestaande inventarisatiekaarten. Daarnaast wil ik onderzoeken of de kaart van Terschelling door de implementatie van de uitgangspunten van Faro meer positieve gevolgen met zich meebrengt voor de samenleving (bijvoorbeeld; is de kaart inclusiever en meerstemmiger dan de bestaande kaarten?)

Wat is de rol van het publiek?[197]
-Een concrete bijdrage leveren over de huidige stand van zaken omtrent erfgoed, voorstellen over waarden te formuleren, informatie leveren en adviezen geven.

Hoe wordt die rol aan het publiek gecommuniceerd in persoonlijke en/of digitale interacties?[198]
-Per email en Facebook-bericht aan verenigingen, organisaties en scholen.
-Via de lokale TV en Radio op het eiland.
-Door persoonlijk langs de woonhuizen/ drukbezochte plekken te gaan en men te benaderen met de enquête op iPads.

Op welke schaal wil je participatie laten plaatsvinden?[199]
-Op lokaal niveau.

---

[191] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[192] Vogel *et al.* 2014, 10; www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[193] Vogel *et al.* 2014, 10
[194] Vogel *et al.* 2014, 10
[195] Vogel *et al.* 2014, 10
[196] Vogel *et al.* 2014, 10
[197] Vogel *et al.* 2014, 10
[198] Vogel *et al.* 2014, 10
[199] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.

Bij welke actieve vertegenwoordigers of bestaande netwerken kun je inhaken?[200]
-Schylge myn lânste Cultuurhistorische vereniging
-Wrakkenmuseum
-Bunkermuseum
-Museum ’t Behouden Huys
-Weekblad De Terschellinger
-Terschelling Nieuws
-Zeevaartschool Willem Barentsz
-Vereniging van Oud-Leerlingen Zeevaartschool Terschelling
-Willem Barents Studentenvereniging
-'t Schylger Jouw (middelbare school)
-Basisscholen: Christelijke Basisschool ’t Jok, ’t Hunninghouwersgat, Ds. Vossersschool voor Christelijk Basisonderwijs, Prinses Margriet School West-Terschelling en ’t Lenster.
-Dorpshuis Ons Huis West-Terschelling
-Duikteam Ecuador
-De Jut Fabriek
-Terschelling TV
-VC Brandaris Radio

Welke groepen dienen zich aan?[201]
-Inwoners van Terschelling
-Seizoenswerkers
-Toeristen

Waar liggen de knelpunten en gevoeligheden?[202]
-Personen die geen Nederlands spreken kunnen niet makkelijk deelnemen.
-Personen kunnen geen tijd hebben om te participeren.
-Personen kunnen niet geïnteresseerd zijn in een onderzoek over archeologie.
-Personen willen misschien liever niet eerlijk zijn over hun ervaringen met archeologie op het eiland.

Welke communicatiekanalen sluiten aan bij de participanten?
- Het versturen van e-mails en facebook-berichten aan scholen en verenigingen.
-Het opstellen van een oproep in het weekblad De Terschellinger.
-Personen persoonlijk benaderen (door langs de deuren te gaan en bij drukbezochte plekken te staan) met een digitale enquête op twee iPads mee.
- Terschelling TV benaderen voor een item over mijn project.
- VC Brandaris Radio Terschelling benaderen voor een item over mijn project.

Hoe zorg je dat de participanten betrokken blijven?/ Op welke manier worden de resultaten gecommuniceerd richting de participanten?[203]
Via een artikel waarin de resultaten van dit onderzoek worden gepresenteerd in het Weekblad de Terschellinger.

---

[200] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[201] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[202] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[203] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.

-Welke manieren van participatief waarderen zijn er mogelijk binnen de gestelde kaders van tijd, ruimte en geld?[204]
Doordat dit project zes maanden duurt en er geen budget is, kan ik maximaal drie weken op Terschelling zijn. Hierdoor heb ik besloten deelnemers persoonlijk te benaderen met een digitale vragenlijst op iPads.

-Welke informatie, training en tools hebben de participanten nodig om mee te kunnen waarderen?[205]
De participanten hebben niets nodig, want ik breng twee iPads.

Wat ga je doen met de uitkomst van het participatief waarderen?[206]
-De resultaten zullen worden beschreven in mijn scriptieonderzoek, die online beschikbaar zal zijn.

Hoe kunnen de resultaten op een breder of hoger niveau opgepakt worden?[207]
- Ik zal Stichting Archeologie & Publiek (SAP) benaderen met mijn onderzoek, zodat deze mogelijk kan worden toegevoegd aan het project *Receptenboek burgerparticipatie in de archeologie*.

Afbeelding 22. 'Participatief waarderen bouwplaat' van de Erfgoedacademie (bron: www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen).

5.2.3 Deep-mapping als methodologie

Aansluitend op de vorige paragraaf kan worden geconcludeerd dat een deep-map zelfs als methodologisch raamwerk kan worden gezien, omdat een deep-map het mogelijk maakt om menselijke ontmoetingen met plekken in het landschap en/of objecten en de affectieve banden tussen mensen en ruimte te verkennen door middel van persoonlijke meningen, ideeën en adviezen en hun fysieke omgeving. Dit betekent dat ik de deep-map als methodiek kies om de mensen op Terschelling te benaderen en om persoonlijke informatie in te winnen over het cultureel erfgoed

[204] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[205] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[206] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.
[207] www.erfgoedacademie.nl/lab-1-participatief-waarderen.

binnen de fysieke omgeving van de gemeente Terschelling. Door deze methode te hanteren grijpt deze studie terug op hoe de mens het erfgoed in het landschap ervaart en heeft ervaren. Deze methode bestudeert de archeologie in het landschap daarmee 'van binnenuit' en is daarom een bottom-up benadering. Doordat ik persoonlijke meningen, ideeën en adviezen verzamel over het erfgoed van Terschelling, volgt de kennis die ik bijeenbreng meerdere paden, waarheden, realiteiten en verhalen. De informatie is afkomstig van vele verschillende mensen op Terschelling en is daardoor meerstemmig. Belangrijk is dat de verzamelde kennis oftewel deze deep-map niet de objectiviteit en autoriteit zoekt die wel kenmerkend is voor de conventionele cartografie, zoals de traditionele landschap instrumenten. De visie op erfgoed verandert en dus kan deze deep-map nooit af zijn. Door deze aanpak neem ik dus afstand van de traditionele methoden die worden gebruikt in landschappen, zoals de dunne-kaarten. Om deze reden is mijn project tot op zekere hoogte verwant aan de fenomenologische studies binnen de landschapsarcheologie.

Echter verschilt dit onderzoek ook met een deep-map, omdat ik de middelen (tijd en budget) niet heb om gebruik te kunnen maken van digitale softwareprogramma's en/of andere mediums bij het in kaart brengen van de sociale waarden over het erfgoed op Terschelling. Bovendien zal de deep-map van Terschelling voltooid zijn aangezien dit een afstudeerproject betreft. Naast het multimediale aspect wordt de deep-map tevens getypeerd door 'geen structuur'. Dit ongestructureerde van de deep-map is doorgaans lastig voor de Westerse mens te behappen, omdat de neiging bestaat alles te willen indelen in categorieën, thema's en lijsten om zo orde te scheppen.[208] Arita Baaijens schrijft in haar publicatie uit 2018 dat ook zij de neiging had om orde te scheppen in haar deep-map. Desalniettemin zag Baaijens hiervan af na een lezing van geograaf prof. Harris te hebben bijgewoond, omdat Harris betoogt dat chaos in de deep-map juist de bedoeling is. Tijdens die lezing stelde hij tevens dat deep-maps ook verhalen kunnen tegenspreken en dat verhalen tegelijkertijd kunnen worden vertoond. Hij dit als voordelen, omdat één verhaal de werkelijkheid reduceert.[209] Op basis van de hiervoor genoemde uitspraken van Harris en Baaijens over de structuur van de deep-map en het feit dat de deep-map dynamisch is en nooit voltooid heb ik ervoor gekozen de resultaten van de enquête in tekst en grafieken te presenteren in bijlage 3 van het hoofdstuk 13 (zie pp. 45-65). In hoofdstuk 7 zal ik de belevingswaarden in drie kaarten opgenomen, waarin de deep-map gericht op de archeologie verder wordt toegelicht. Om de sociale waarden op deze manier te presenteren kan het zijn dat meningen, ideeën en adviezen van de participanten kunnen overeenkomen, overlappen en tegenstrijdig kunnen zijn. Na het opstellen van de kaarten en het schrijven van de toelichting, zullen de belevingswaarden worden vergeleken met de archeologische waarden, waarna ik een overtuigend antwoord hoop te kunnen geven op mijn onderzoeksvraag.

[208] Harris & Cipolla 2017, 129-152.
[209] Baaijens 2018, 164-170.

6. Toelichting op archeologische inventarisatiekaart

6.1 De archeologische inventarisatiekaarten van Terschelling

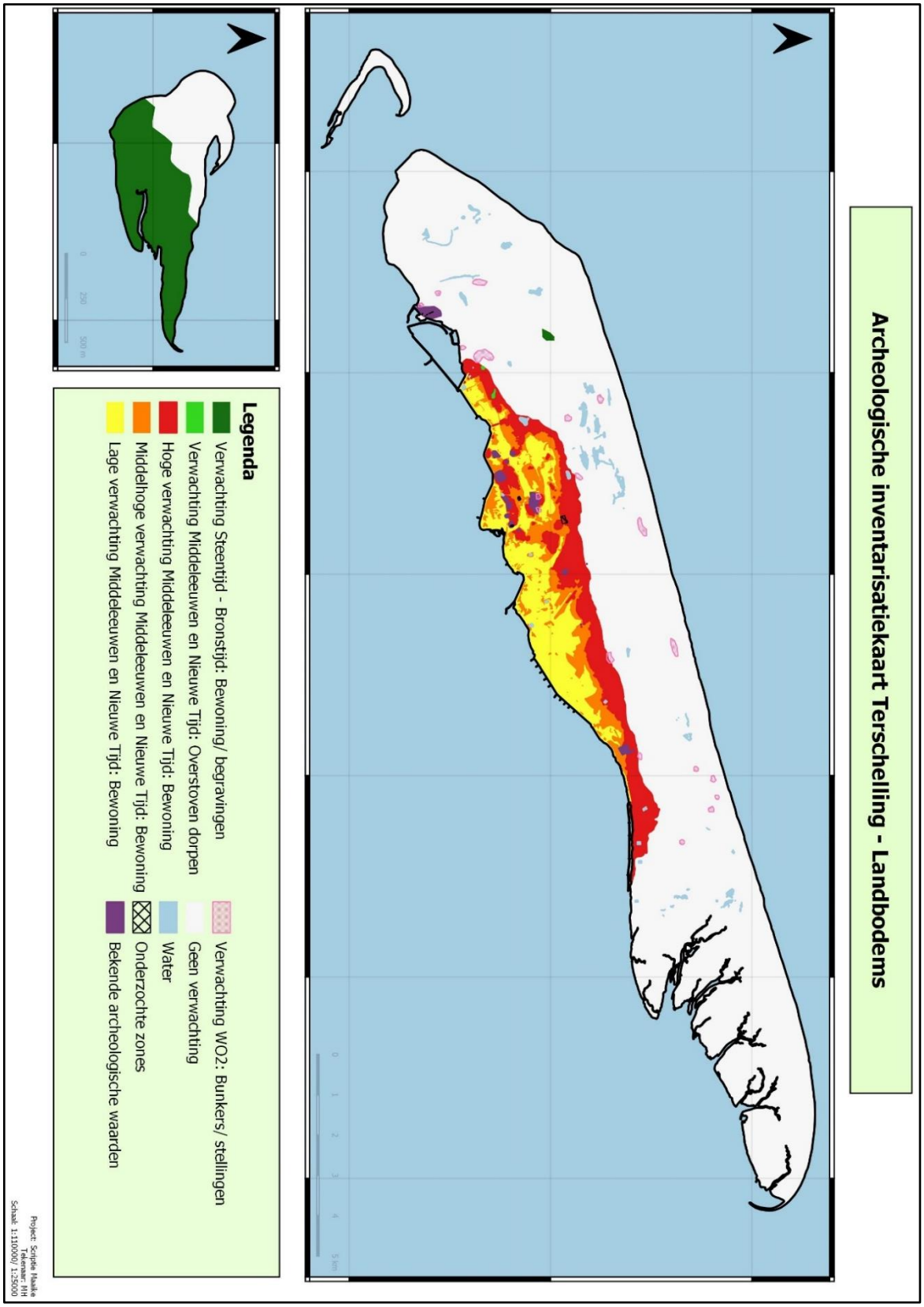

Afbeelding 23. Archeologische inventarisatiekaart Terschelling met legenda – Landbodems (Opgesteld door MH).

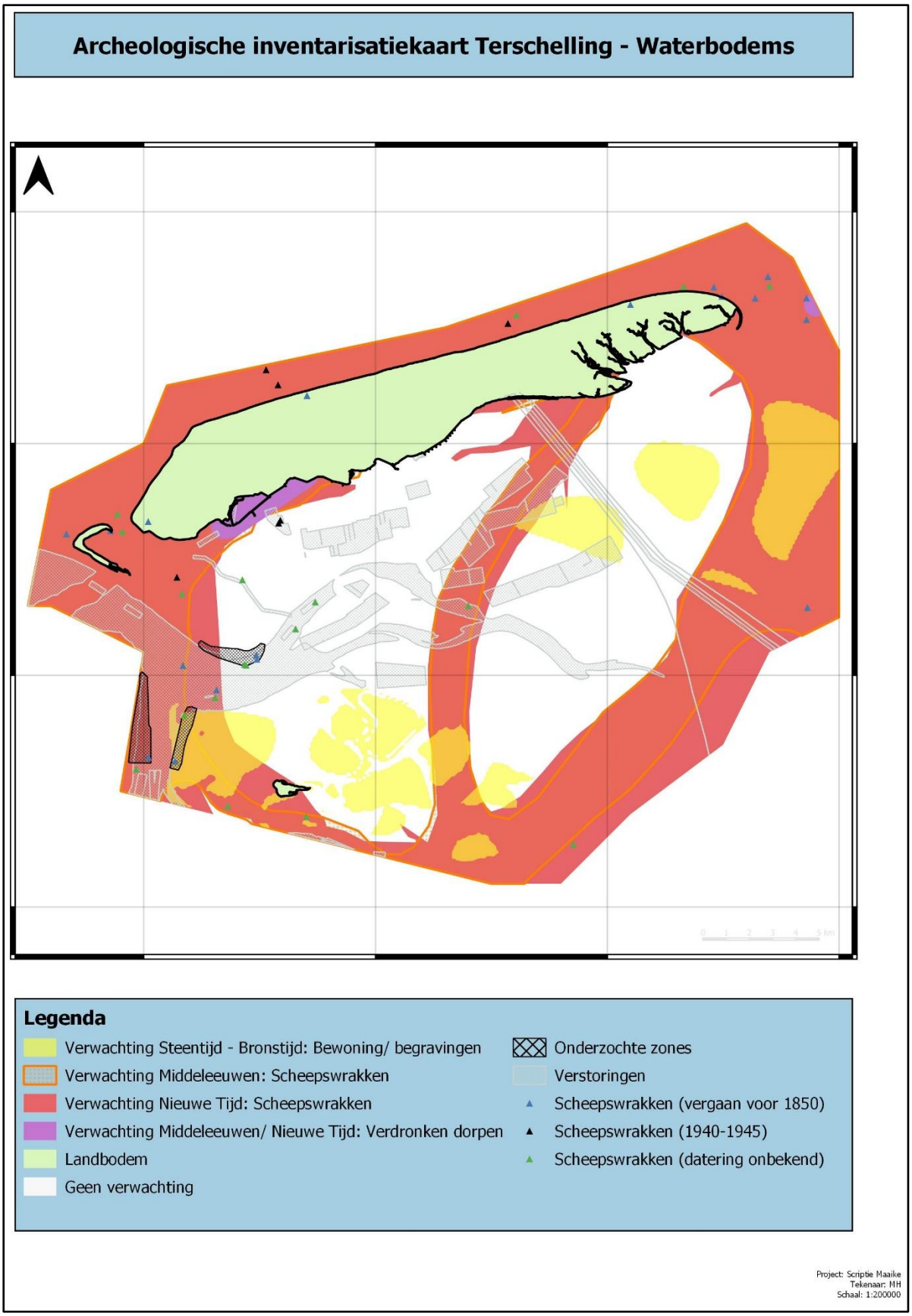

Afbeelding 24. Archeologische inventarisatiekaart Terschelling met legenda – Waterbodems (Opgesteld door MH).

6.2 Opzet van de waarden en verwachtingen

Voor de totstandkoming van de beide inventarisatiekaarten van Terschelling verwijs ik naar hoofdstuk 13 bijlage 2 (pp. 4-44). Hierin wordt uitgebreid de landschappelijke kenmerken, bekende waarden, schriftelijke gegevens, de verstoringen en de gespecificeerde verwachting van zowel de land- als de waterbodems van Terschelling beschreven. Beide inventarisatiekaarten van Terschelling hebben twee functies (afb. 23 en 24). Allereerst, geven ze de bekende archeologische waarden weer en hoe ze begrensd zijn. In de volgende paragraaf leg ik uit wat ik onder deze waarden versta. Daarnaast voorspellen de kaarten waar archeologische waarden kunnen worden aangetroffen. Wanneer de archeologische waarden nog niet bekend zijn, kunnen ze worden voorspeld aan de hand van de landschappelijke informatie (geologie, geomorfologie, bodem, bodemverstoringen en erosie). De resultaten hiervan zijn geprojecteerd op de inventarisatiekaarten. De kaarten zijn met behulp van een lagenbenadering tot stand gekomen, want iedere informatie-eenheid is als een aparte laag beschouwd. Zo is per geologische en geomorfologische eenheid een archeologische verwachting opgesteld, waarna de verschillende lagen zijn opgestapeld. De archeologische verwachting kan op locaties waar verstoringen hebben plaatsgevonden naar beneden worden bijgesteld. De archeologische verwachtingen zijn per periode en complextype (in landbodems) of vondstcategorieën (in waterbodems) ingedeeld.

Voor de archeologische verwachting van de landbodems is uitgegaan van de FAMKE en de verdiepingsslagen door RAAP, waar nadien nieuwe informatie is toegevoegd. Voor de verwachting voor de zeebodems is uitgegaan van de IKAW3, waarbij vooral is gekeken waar de stroomgeulen hebben gelegen gedurende de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd om de gebieden waar scheepswrakken kunnen worden verwacht aan te duiden.

6.3 Archeologische waarden

6.3.1 Bekende archeologische waarden

Op de archeologische inventarisatiekaart zijn bekende waarden aangegeven in de landbodems. Hieronder vallen de wettelijke beschermde rijksmonumenten, die een zeer hoge archeologische waarde kennen. Deze beschermde zones zijn 'hard' begrensd, omdat ze op perceelsniveau zijn vastgelegd. Binnen deze zones zijn unieke en intacte sporen te verwachten die van (inter)nationaal belang zijn.[210] Van enkele rijksmonumenten binnen Terschelling kan de gaafheid in twijfel worden getrokken, het Stryper kerkhof is bijvoorbeeld volledig onderzocht en dus niet meer *in situ* aanwezig is.[211] Uit archeologische onderzoeken is daarnaast gebleken dat de locatie van de Vijfpoort in Formerum geheel verstoord is.[212] Het terrein van de Popma-stins in Oosterend is tevens grotendeels verstoord, want resten van de stins zijn tot op heden nooit gevonden bij archeologische onderzoeken.[213] Ook De Worf in Lies is aangetast door grazend vee en er is een deel afgegraven, wat heeft geresulteerd in een terrasvormige verlaging van het stinswier.[214] Alleen de terp bij Horp lijkt een geheel intact rijksmonument te zijn.[215] Kortom, het is maar de vraag wat de waarde is van deze wettelijk beschermde zones. Uiteindelijk kan alleen archeologisch onderzoek licht werpen op de daadwerkelijke archeologische waarde van deze locaties.

Onder de bekende waarden vallen eveneens de AMK-terreinen, wat behoudenswaardige vindplaatsen zijn. 'AMK' verwijst naar de Archeologische Monumentenkaart waarop archeologische

---

[210] www.nationaalgeoregister.nl/geonetwork/srv/api/records/eedd39d6-b427-4e11-90fd-f5054241c3a7.
[211] Stichting Ons Schellingerland Terschelling 1974.
[212] www.archis.cultureelerfgoed.nl/zoekenenvinden/#/rijksmonument/search/(rijksmonument:(fields:('*':'14 29')))
[213] Veenstra 2007.
[214] www.archis.cultureelerfgoed.nl/zoekenenvinden/#/rijksmonument/search/(rijksmonument:(fields:('*':'46017'))).
[215] Veenstra 2010.

vindplaatsen te zien zijn. Deze vindplaatsen zijn terreinen die archeologisch vaak een meer regionaal en lokaal belang kennen vergeleken met de rijksbeschermde archeologische monumenten.[216] AMK-terreinen scoren doorgaans hoog op hun fysieke en inhoudelijke kwaliteit volgens de waarderingssystematiek van de KNA, maar vallen buiten de selectiecriteria voor wettelijke bescherming.[217] Na 2014 is de AMK niet meer bijgewerkt, waardoor gemeenten na 2014 meestal archeologisch waardevolle terreinen hebben aangewezen. Welke bekende vindplaatsen zijn aangewezen en hoe de terreinen worden genoemd, kan per gemeente verschillen. Wel worden de vindplaatsen doorgaans opgenomen in de gemeentelijke beleidskaarten.[218] Onder de AMK-terreinen van Terschelling vallen onder andere de oude dorpskernen van West-Terschelling en Midsland. In bijlage 2 van hoofdstuk 13 zijn alle AMK-terreinen gepresenteerd in tabel 1, waarbij ook de archeologische waarde, het complextype, datering en de beschrijving zijn opgenomen (p. 14).

Tot slot, zijn op basis van de bodemkaart en de verdiepingsonderzoeken van de FAMKE uitgevoerd door RAAP en De Steekproef de gekarteerde terpen en antropogene (akker)lagen als gebieden met een bekende archeologische waarde meegenomen (zie tabel 3 van de bijlagen op p. 16). In de bodem van deze gebieden komen (ondanks mogelijke verstoringen) door eeuwenlange bewoning vrijwel altijd archeologische resten voor.

6.3.2. Scheepswrakken

Op de archeologische inventarisatiekaart van de waterbodems zijn bekende scheepswrakken aangeduid met driehoeksymbolen. De ligging en gegevens over deze wrakken zijn afkomstig uit het Wrakkenregister van de Dienst Waddenzee (RWS) en uit ARCHIS. De bekende scheepswrakken op de inventarisatiekaart kunnen verwijzen naar aanwezige wrakken en naar wrakken die inmiddels zijn verdwenen door bijvoorbeeld een opgraving of ontgraving. De wrakken zijn verdeeld in drie groepen, namelijk wrakken vergaan voor 1850 (blauwe driehoeken), wrakken zonder datering in de RWS/ ARCHIS (groene driehoeken) en wrakken vergaan tijdens de Tweede Wereldoorlog (zwarte driehoeken).

6.4 Archeologische verwachtingen in de landbodems

De inventarisatiekaart is gedifferentieerd naar periode en complextypen (bewoning, begravingen, verdediging, economie, religie en onbekend). Deze categorieën worden in het onderstaande gedefinieerd en onderbouwd.

6.4.1 Verwachting Steentijd – Bronstijd: bewoning en begravingen.

Voor deze gebieden geldt een archeologische verwachting voor bewoningsresten uit het Midden en Laat Paleolithicum. Ook geldt voor deze zones een verwachting voor resten die verband houden bewoning en begraving uit het Neolithicum en Bronstijd. Aan de hand van geologische, landschappelijke en bodemkundige gegevens zijn deze gebieden gekarteerd.

6.4.2 Verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: overstoven dorpen

Op basis van de landschappelijke situatie, historische geografie en historisch kaartmateriaal zijn de overstoven dorpen gelokaliseerd en gekarteerd op de inventarisatiekaart. Binnen deze gebieden kunnen bewoningsresten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd worden verwacht. Deze bewoningsresten bevinden zich op een grotere diepte ten opzichte van het maaiveld, namelijk onder ca. 20 m duin.

---

[216] www.erfgoedloketgroningen.nl/kennisbank/verschillende-soorten-erfgoed/archeologisch-erfgoed/.
[217] www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/archeologie-in-nederland-amk-en-ikaw.
[218] www.erfgoedloketgroningen.nl/kennisbank/verschillende-soorten-erfgoed/archeologisch-erfgoed/.

6.4.3 Hoge verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: bewoning

Op basis van de geologische, landschappelijke en bodemkundige situatie en de verspreiding van bekende archeologische waarden is de kans op het aantreffen van archeologische resten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd in deze gebieden hoog. Dit zijn vooral zones in de Terschellingerpolder die door goede ontwatering en hogere ligging ten opzichte van het omringende land gedurende een lange tijd geschikt zijn geweest voor bewoning.

6.4.4 Middelhoge verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Op basis van de geologische, landschappelijke en bodemkundige situatie en de verspreiding van bekende archeologische waarden is de kans op het aantreffen van archeologische resten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd in deze gebieden minder hoog. Dit zijn vooral zones in de Terschellingerpolder die door gematigde ontwatering en middelhoge ligging ten opzichte van het omringende land gedurende een periode redelijk geschikt zijn geweest voor bewoning. Mogelijke resten van bewoning zijn in deze gebieden niet uit te sluiten en vermoedelijk door relatief weinig verstoringen redelijk tot goed geconserveerd. Hoewel deze zones weinig waarnemingen zijn gedaan bestaat toch een kans op het aantreffen van bewoningsresten op basis van de ligging aan de rand van de lagere delen in het landschap. Naast de landschappelijke situatie zijn de gebieden behorende tot deze categorie vastgesteld op basis van de veldkarteringen die zijn uitgevoerd door RAAP en De Steekproef in 2010.

6.4.5 Lage archeologische verwachting

De trefkans op archeologische bewoningsresten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd is in deze gebieden op landschappelijke gronden relatief laag in vergelijking met de hoge en middelhoge verwachtingszones. Deze gebieden betreffen vooral laaggelegen natte gronden, waar tot op heden nauwelijks archeologische resten zijn gevonden. Wel is de conservering van organisch materiaal (leer, hout en bot) in deze natte bodems erg goed.

6.4.6 Geen verwachting

Tot deze categorie behoren het duingebied en de stranden van Terschelling. Doordat deze gebieden een zeer dynamisch milieu kennen, waardoor de kans dat in het verleden bewoning heeft plaatsgevonden in deze gebieden laag is. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat hier (vanwege het dynamische milieu) nog resten van bewoning onverstoord in de bodem aanwezig zijn. Om deze reden wordt geen archeologie verwacht in deze gebieden. Onder deze categorie kan eveneens legenda-eenheid ‘water’ worden gerekend, omdat onder de waterpartijen waarschijnlijk geen behoudenswaardige archeologie meer aanwezig is.

6.4.7 Verwachting WO2: verdedigingswerken (bunkers en stellingen)

Op basis van historisch kaartmateriaal geldt voor deze gebieden een archeologische verwachting voor verdedigingswerken (bunkers en stellingen) uit de Tweede Wereldoorlog. Deze gebieden kunnen zowel bovengrondse als ondergrondse verdedigingswerken bevatten. Sommige zones bevatten uitgegraven en gereconstrueerde bunkers en stellingen, terwijl andere zones ingegraven en (deels) verwijderde bunkers en stellingen bevatten.

6.4.8 Onderzochte zones

Op basis van de onderzoeksgegevens zijn de onderzochte locaties gekarteerd. Op deze locaties heeft vlakdekkend archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. In deze gebieden is dus

geen sprake meer van een archeologische verwachting, omdat ze zijn afgegraven of ontgrond waardoor geen behoudenswaardige archeologie meer aanwezig is.

6.5 Archeologische verwachtingen in de waterbodems

Op de inventarisatiekaart van de waterbodems is een onderscheid gemaakt tussen een aantal categorieën om de archeologische verwachtingen aan te duiden. Dit onderscheid is gemaakt op basis van periode in de geschiedenis en vondstcategorieën, zoals scheepswrakken en verdronken dorpen en nederzettingen. Deze categorieën worden in het onderstaande gedefinieerd en onderbouwd.

6.5.1 Verwachting Steentijd- Bronstijd: bewoning/ begravingen

Zie 8.4.1 bij archeologische verwachting in de landbodems.

6.5.2 Verwachting Middeleeuwen/ Nieuwe Tijd: verdronken dorpen

Op basis van de landschappelijke situatie, historische geografie en historisch kaartmateriaal zijn de door de zee opgeslokte (delen van) dorpen en/of gehuchten, die dateren uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, gelokaliseerd en opgenomen in de inventarisatiekaart. Voor deze gebieden geldt een verwachting op archeologische waarden uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. De conservering van deze archeologische waarden kan slecht zijn doordat verstoringen in de waterbodems de resten kunnen hebben aangetast.

6.5.3 Verwachting Middeleeuwen: Scheepswrakken

Op basis van de geologie, historische geografie en historisch kaartmateriaal zijn gebieden aangegeven waar scheepswrakken kunnen worden gevonden. Dit betekent dat binnen deze zones scheepvaart gerelateerde archeologie verwacht kan worden daterende uit de Middeleeuwen. Deze zones zijn gekarteerd op basis van de ligging van stroomgeulen gedurende de Middeleeuwen. Om deze ligging van de stroomgeulen vast te stellen is gebruik gemaakt van de paleogeografische kaarten van Vos (2015).

6.5.4 Verwachting Nieuwe Tijd: Scheepswrakken

Op basis van de geologie, historische geografie en historisch kaartmateriaal zijn gebieden aangegeven waar scheepswrakken kunnen worden gevonden. Dit betekent dat binnen deze zones scheepvaart gerelateerde archeologie verwacht kan worden uit de vroege en midden Nieuwe Tijd (1500-1850). Deze zones zijn gekarteerd op basis van de ligging van stroomgeulen ten tijde van deze periode. Om de ligging van de stroomgeulen vast te stellen is gebruik gemaakt van de paleogeografische kaarten van Vos (2015) en zeekaarten die dateren tussen 1500 en 1770.

6.4.5 Geen verwachting

Op basis van de geologie, historische geografie en historisch kaartmateriaal zijn de gebieden waar geen verwachting voor scheepswrakken geldt vastgesteld. Deze zones kennen geen verwachting voor scheepvaart gerelateerde archeologie. Echter moet bij deze zones rekening worden gehouden dat het onderzoek naar waterbodems pas vrij recent op gang is gekomen, waardoor kennislacunes in de brongegevens nog veel voorkomen en de gegevensdichtheid nog niet op niveau is vergeleken de informatie over landbodems. Hierdoor bestaat de kans dat toch archeologische resten verwacht kunnen worden in delen van de waterbodems waar geen verwachting geldt.

6.4.6 Onderzochte zones

Op basis van gegevens uit ARCHIS zijn de gebieden aangegeven op de inventarisatiekaart waar in 2021 geofysisch onderzoek (door middel van Side Scan Sonar en Multibeam Echo Sounder) heeft plaatsgevonden. In totaal is een oppervlakte van 743 hectare geïnventariseerd. In de eerste fase van dit onderzoek zijn zestig contactpunten herkend, waarvan daarna achttien contacten zijn geselecteerd voor vervolgonderzoek. Uiteindelijk bleken slechts twee punten archeologisch van aard. Deze twee punten bleken scheepswrakken te zijn en zijn opgenomen in ARCHIS. Op basis van dit onderzoek is een vervolgonderzoek geadviseerd om de wrakken zo snel mogelijk te waarderen, omdat geulvorming bij de wrakken plaatsvindt. Of dit vervolgonderzoek al is uitgevoerd is niet bekend. Voor meer informatie over dit onderzoek verwijs ik naar het onderzoeksrapport van Hessing *et al.* (2021).

6.4.7 Verstoringen

Op basis van gegevens van Rijkswaterstaat is de kaartlaag 'bekende verstoringen' opgesteld door Manders *et al.* in 2014 als onderdeel van de 'Historisch Geo-Morfologische Kaartenset Westelijke Waddenzee'. Deze kaart, die de bekende verstoringen weergeeft veroorzaakt door menselijk handelen vanaf 1925, afbeeldt is als laag over de inventarisatiekaart van Terschelling geplaatst (afbeelding 36 in bijlage 2 van de appendix op p. 44). De diepte van deze bekende verstoringen is zichtbaar op afbeeldingen 37 in bijlage 2 van de appendix op p. 44). De archeologische verwachting kan op locaties waar verstoringen hebben plaatsgevonden (afhangend van de diepte van de verstoringen ten opzichte van de verwachte archeologische waarden) naar beneden worden bijgesteld.

6.6 Kwaliteit

Bij het verzamelen van gegevens in de beginfase van deze scriptie heb ik onderzoek gedaan naar de betrouwbaarheid van de bronnen. Tijdens dit onderzoek heeft tevens regelmatig een bronnencontrole plaatsgevonden om de kwaliteit te waarborgen. Zo heb ik geprobeerd altijd de meest recent mogelijke bron te gebruiken. Voor sommige onderwerpen was dit echter niet altijd mogelijk. Daarnaast is het overgrote deel van de gebruikte artikelen en boeken afkomstig uit de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Veel andere gebruikte bronnen, zoals de archeologische onderzoeksrapporten, zijn afkomstig DansArchaeology en de ARCHIS-database van de RCE. De archeologische boeken, artikelen en rapporten zijn allemaal geschreven door experts in hun vakgebied. Bovendien zijn de geraadpleegde websites allemaal ontwikkeld door overheidsinstellingen, musea, bedrijven of stichtingen. Tijdens dit onderzoek zijn verder verschillende experts in het archeologisch vakgebied benaderd die werkzaam zijn bij de RCE, zoals Jos Stöver, Johan Opdebeeck en Liselore Muis. Via de mail hebben zij vragen over de archeologie van Terschelling beantwoord, bijvoorbeeld over de rijksmonumenten en scheepswrakken binnen de gemeente Terschelling. Daarnaast hebben Jan-Willem Oudhof (Senior-archeoloog bij Buro de Brug) en Seger van den Brenk (senior-geoloog en prospector bij Periplus) mijn vragen beantwoord over de maritieme archeologie van Terschelling en over de beschikbare maritieme datasets. Bovendien heb ik Josje van Leeuwen (Senior-archeoloog bij Buro de Brug en senior adviseur bij het Steunpunt Monumentenzorg Friesland) vragen gesteld over het huidig archeologisch beleid van Terschelling. Doordat al deze ervaren specialisten op het gebied van het archeologisch beleid mijn vragen hebben beantwoord, heeft dit de kwaliteit van deze scriptie bevorderd.

Desalniettemin hebben geraadpleegde bronnen met hun achterliggende databases ook beperkingen. Zo biedt het gebruikte Wrakkenregister zeer gedetailleerde informatie over de locatie en positie van wrakken, maar verschaft het weinig gegevens over scheepstypen en de conservering.

Dit geldt eveneens voor de MACHU-database. Bovendien zijn sommige bekende waarden, die opgenomen zijn in het Wrakkenregister en in ARCHIS, al enige tijd geleden ontdekt vaak door amateurarcheologen of andere geïnteresseerden waardoor de coördinaten van de locatie niet nauwkeurig zijn gemeten en in het digitale systeem zijn ingevoerd. Hierdoor kunnen de locaties van de bekende waarden afwijken van de daadwerkelijke vondstlocatie. Dit betekent dat vooral de inventarisatiekaart van de waterbodems met enige terughoudendheid moet worden gebruikt. De kaart geeft dus slechts de kans aan op het aantreffen van de archeologie in de waterbodems.[219]

De ARCHIS-database heeft daarnaast meer tekortkomingen, want slechts een beperkte hoeveelheid onderzoeks- en vondstmeldingen zijn in de database opgenomen. Tijdens het bestuderen van de verdiepingsslagen van de FAMKE merkte ik op dat twee archeologische onderzoeken beide zes verschillende ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummers hebben gekregen met daaraan allerlei locaties gekoppeld. Het aantal onderzochte zones zoals beschreven in de rapporten verschilt echter van het aantal dat in ARCHIS vermeld staat. Dit wil zeggen dat de gegevens in ARCHIS niet overeenkomen met de informatie uit de archeologische onderzoeksrapporten. Daarbij is de relevante kennis niet eenvoudig terug te vinden, omdat het verkeerd gearchiveerd is opgenomen.

Daarnaast kan een onderscheid worden opgemerkt in de gevisualiseerde bronnen die ik heb gebruikt, want ik heb zowel objectievere als subjectievere kaarten gebruikt bij de realisatie van de inventarisatiekaarten. Zo heb ik kaarten gebruikt die met behulp van objectieve meetgegevens tot stand zijn gekomen, kaarten die gecombineerd zijn en kaarten die een gebied weergeven als reconstructie.[220] Bij het gebruik van kaarten moet worden nagedacht wat de kwaliteit van de kaart is en hoe betrouwbaar deze kan worden geacht. Ook dunne kaarten die worden getypeerd door aandacht voor nauwkeurigheid en precisie en een statische realiteit weerspiegelen kunnen niet zo objectieve zijn als aanvankelijk mogelijk gedacht. Ooit heeft immers iemand in het verleden iets gemeten met waarschijnlijk andere technieken en hulpmiddelen dan die we nu gebruiken. Bovendien kan de omgeving invloed hebben op de kaart, zoals het klimaat of het moment van meten. Tevens kunnen natuurlijke processen het materiaal van een kaart veranderen of het omzetten van de projectie tijdens het digitaliseren kan invloed hebben op kaarten. Een kaart is op deze manier dus een product voortgekomen uit verschillende acties afhankelijk van interpretaties en keuzes die zijn gemaakt. Hierdoor moet bij het gebruik van kaarten voor de vervaardiging van inventarisatiekaarten (en ook bij het gebruik van de inventarisatiekaarten van Terschelling) rekening worden gehouden met subjectiviteit.[221] De inventarisatiekaart is voortgekomen uit persoonlijke kennis over Terschelling gedurende verschillende perioden, een logische redenering in samenhang met meetbare gegevens.[222] Een archeologische inventarisatiekaart is dus niet slechts het resultaat van taken die uitgevoerd zijn in GIS, maar is tevens de uitkomst van het oordeel van een (semi) expert oftewel *expert judgement*.[223] Kortom, de inventarisatiekaarten zijn tot stand gekomen aan de hand van modellen en *expert judgement*, omdat elke theorie aannames kent die de maker vanuit zijn of haar persoonlijke kennis en expertise aan de verwachtingsmodellen zal opleggen.[224]

[219] Manders *et al.* 2014, 13-15.
[220] Manders *et al.* 2014, 10-12.
[221] Manders *et al.* 2014, 10-12.
[222] Manders *et al.* 2014, 13-15.
[223] Leusen *et al.* 2005, 28-35; Manders *et al.* 2014, 13-15.
[224] Leusen *et al.* 2005, 44.

6.7 Betrouwbaarheid

De inventarisatiekaarten zijn vervaardigd door een selectie van de beschikbare bronnen te bestuderen, waardoor de kaarten zeker nauwkeuriger en gedetailleerder kunnen worden uitgewerkt. Omwille van de tijd en het zwaartepunt van deze scriptie (de deep-map) is besloten niet alle bronnen te bestuderen. Bij het bestuderen van het historisch kaartmateriaal heb ik mij beperkt tot een selectie kaarten. Wanneer meer kaarten worden geanalyseerd en worden gegeorefereerd kunnen vindplaatsen duidelijker worden begrensd. Dit kan bijvoorbeeld worden gedaan met alle kaarten en tekeningen die beschikbaar zijn van de stellingen en bunkers op het eiland. Vanwege de grote hoeveelheid individuele ontwerptekeningen die bekend zijn van elk van de verdedigingswerken op Terschelling heb ik besloten deze archeologische waarden minder nauwkeurig te karteren op basis van overzichtskaarten.

Wat betreft de landbodems van Terschelling kunnen daarnaast vooral de verstoringen grondiger worden geanalyseerd aangezien ik de niet-archeologische bronnen niet heb onderzocht. Met niet-archeologische bronnen bedoel ik rapporten over vergraven gronden, het ploegen, (kust)erosie, saneringen, ontgrondingen, verzanding en verstuiving. Deze rapporten kunnen beoordeeld worden op mate van verstoring, waardoor duidelijk wordt of de archeologie volledig verdwenen is of gedeeltelijk en hoe ernstig de verstoring is. Op basis van deze studie kan op locaties waar verstoringen hebben plaatsgevonden de verwachting naar beneden worden bijgesteld, waarna de inventarisatiekaart betrouwbaarder is.

Voor de waterbodems geldt dat ik vooral gebruik heb gemaakt van de ARCHIS-database, MACHU en de 'Historisch Geo-Morfologische Kaartenset Westelijke Waddenzee'. Omwille van de tijd heb ik besloten de waarnemingen door SONARREG (geofysische gegevens) en door de amateurverenigingen niet op te nemen in de kaart. Om diezelfde reden heb ik besloten de informatie van de LOL (Landelijk Opslag Lodingen), NCM-database en baggergegevens niet te bestuderen. Bovendien heb ik de archeologische verwachting op scheepswrakken vooral gebaseerd op de ligging van stroomgeulen in die perioden. Deze ligging is met behulp van de paleogeografische kaarten van Vos (2015) vastgesteld. Dit betekent dat wanneer de hierboven genoemde bronnen (die ik niet heb onderzocht) worden gebruikt in combinatie met de verzandings- en verdiepingskaarten van de 'Historisch Geo-Morfologische Kaartenset Westelijke Waddenzee' dat de archeologische verwachting in de waterbodems van Terschelling aanzienlijk nauwkeuriger kan worden gekarteerd en dus betrouwbaarder kan worden gemaakt. Gezien het doel van deze scriptie (een handvat bieden aan de gemeente Terschelling voor het opstellen van een gemeentelijke beleidskaart) is gekozen slechts een selectie van alle beschikbare bronnen te bestuderen.

6.8 Voorspellingsproblematiek

De bruikbaarheid van het voorspellen van archeologische waarden met behulp van een inventarisatiekaart zal vermoedelijk een langlopende discussie blijven binnen de Nederlandse archeologie. In Nederland gelooft een deel van de academici en beroepsarcheologen niet in de betrouwbaarheid van de kaarten, omdat zij ervan overtuigd zijn dat het gedrag van mensen niet alleen door de omgeving wordt bepaald. Deze groep stelt dat de mens in het verleden niet altijd logische keuzes heeft gemaakt, omdat keuzes beïnvloed kunnen worden door veel meer dan alleen de omgeving, bijvoorbeeld door geloof en cultuur. Daar staat tegenover dat men altijd beïnvloed wordt door de omgeving, bijvoorbeeld door de locatie van grondstoffen (water), het klimaat en de vruchtbaarheid van de bodem.[225] Bovendien is tot op heden de beste methode voor het opstellen van deze kaarten nog niet gevonden. Wel is de invloed van GIS op de ontwikkeling van de

[225] Leusen *et al.* 2005, 41-45; Verhagen & Whitley 2011.

inventarisatiekaarten groot en positief geweest voor de kwaliteit van de verwachtingsmodellen.[226] Toch geldt voor de gebieden met een lage of geen verwachting op inventarisatiekaarten dat altijd een kans bestaat dat archeologische resten wel worden aangetroffen. Omgekeerd geldt dit eveneens, want ook in gebieden met een hoge of middelhoge verwachting bestaat altijd een kans dat niets wordt gevonden. Hoewel dus (met de huidige technieken) geen volledige zekerheid kan worden gegeven over het aantreffen van archeologische resten, is het opstellen van archeologische verwachtingen toch van groot belang, omdat eenvoudiger een gefundeerde beslissing kan worden genomen over plannen en /of wijzigingen in de ruimtelijke ordening, waarbij de archeologie mogelijk wordt.[227] Kortom, archeologische inventarisatiekaarten kunnen beleidsmatige, inhoudelijke en financiële beslissingen sturen, waardoor archeologen de mogelijkheid krijgen de ruimtelijke planning in een vroeg stadia te beïnvloeden.

[226] Leusen *et al.* 2005, 41-45.
[227] Manders *et al.* 2014, 7, 8, 13-15.

7. Toelichting op het participatieonderzoek

7.1 Inleiding

In totaal hebben 357 personen de enquête ingevuld. In bijlage 3 van de appendix wordt het door mij uitgevoerde veldwerk op Terschelling geëvalueerd (zie hoofdstuk 13 pp. 45-65). Ook staan in deze bijlage de antwoorden op alle vragen van het participatieonderzoek gepresenteerd door middel van cirkeldiagrammen en tabellen. In dit hoofdstuk richt ik mij vooral op de belevingswaarden van de archeologie van Terschelling. Dit hoofdstuk is tevens gefocust op de conclusies die getrokken kunnen worden op basis van de resultaten van het participatieonderzoek.

7.2 Gevolgtrekkingen

Allereerst, kan op basis van het veldwerk in Terschelling worden gesteld dat de gemeente en de onderwijsinstellingen op Terschelling ondervertegenwoordigd zijn in dit onderzoek. Echter kan deze ondervertegenwoordiging zijn rechtgetrokken door het systematisch enquêteren en flyeren op het eiland. Uit het participatieonderzoek is ten tweede gebleken dat de meeste ondervraagden permanent op het eiland wonen (53,8%). Een andere groep deelnemers was op Terschelling als toeristen/ daggasten (37,3%) en de rest van de ondervraagden behoort tot een overige groep, die om andere redenen op het eiland waren. Hierom kan bij elke vraag gesteld worden in hoeverre de resultaten van deze groepen van met elkaar verschillen. Om deze reden is bij enkele vragen een onderscheid gemaakt in antwoorden tussen beide groepen en gepresenteerd in bijlage 3.

De enquête kan worden ingedeeld in vier categorieën, namelijk de cultuurhistorie van Terschelling, het erfgoed, de archeologie en de vragen met betrekking op de tevredenheidscijfers. Op basis van de resultaten behorende tot de categorie 'Cultuurhistorie van Terschelling' kan worden geconcludeerd dat men het historische dorp West-Terschelling het meest heeft bezocht, gevolgd door de Doodemanskisten, het Wrakkenmuseum en Museum 't Behouden Huys. De locaties die veel worden bezocht bestaan uit een musea, een historisch dorp en een natuurlijk duinmeer en de locaties die minder vaak worden bezocht bestaan uit (eveneens) een musea (het Bunkermuseum), maar ook uit archeologische sites zoals het Stryper kerkhof, de begraafplaats van Hoorn en de Stins in Oosterend. Mogelijk zijn deze laatstgenoemde locaties minder bekend bij de mensen. Daarnaast kan meespelen dat bij locaties als het Stryper kerkhof en de Stins weinig erfgoed zichtbaar is, waardoor men wellicht minder snel geneigd is om deze locaties te bezoeken. De historische plekken die het meest zijn bezocht liggen vrijwel allemaal in West-Terschelling (het dorp zelf, Museum 't Behouden Huys en de Doodemanskisten). Precies in dit dorp komt de veerpont van het vaste land aan en wonen de meeste inwoners van Terschelling (ca. 50%). Om deze redenen is het logisch dat de historische plekken in en rondom het dorp West het meest worden bezocht.

Uit de andere vragen over de cultuurhistorie van Terschelling blijkt dat men het eens is met de stelling over of Terschelling haar geschiedenis voldoende op het eiland presenteert, want slechts 14,3% is het met de stelling oneens of helemaal oneens. Daarnaast heeft de enquête aangetoond dat men meer zou willen weten over de Tweede Wereldoorlog op Terschelling en het eiland gedurende de periode van de monniken en ridders (500-1000 na Chr.). Opmerkelijk is deze grote interesse in de Tweede Wereldoorlog periode in relatie tot de antwoorden van vraag 7, omdat het Bunkermuseum daar niet als meest bezochte locatie wordt genoemd. Daarentegen zijn wel de bunkers op Terschelling (in het algemeen) door bijna 80% van de deelnemers bezocht. De periode van 500-1000 na Chr. is wellicht veel gekozen, omdat de eerste bewoning op Terschelling dateert uit de 9^{e} eeuw na Chr. De deelnemers van de enquête willen daarom mogelijk meer weten over de vroegste bewoning op het eiland. Dit betekent dat archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegste bewoningsgeschiedenis en de Tweede Wereldoorlog periode vanuit burgerperspectief

sterk wordt aangemoedigd. Desalniettemin blijkt uit de enquête dat een groot deel van de ondervraagden geïnteresseerd is in alle perioden van de geschiedenis, daarom is onderzoek naar alle geschiedenisperioden wenselijk. Op basis van de laatste drie vragen behorende tot deze categorie is duidelijk geworden dat men de Brandaris de meest waardevolle historische plek op het eiland vindt, gevolgd door de St. Janskerk en het Seinpaalduin. Uit de resultaten van deze vraag is op te maken dat men niet erg eensgezind is over wat de meest belangrijke historische locatie van Terschelling is, want 84,4% van de deelnemers heeft een andere locatie gekozen dan de Brandaris. Dat de Brandaris als meest is gekozen is niet opmerkelijk aangezien het gebouw 52 m hoog is en daarmee het hoogste gebouw van Terschelling is. De vuurtoren is vanaf 50 km afstand te zien en vaak direct zichtbaar vanaf de boot bij aankomst in West-Terschelling. Op nummer twee is de St. Janskerk in Hoorn geëindigd, wat te verklaren is aan de hand van de ouderdom van de kerk. Het is namelijk is oudste gebouw op Terschelling, want de kerk dateert uit de 13e eeuw na Chr.[228] In de top drie van meest waardevolle historische locaties staat het Seinpaalduin, wat historisch een belangrijke locatie is vanwege de aanleg van de Stelling Seinpaalduin met een Wasserman-radar tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op deze locatie stond uit een 40 m hoge radartoren met een bereik van ca. 300 km en maakte deel uit van een stelling met ca. 35 bunkers.[229] Momenteel wordt het Seinpaalduin vooral bezocht vanwege het bijzondere panorama. Wanneer een onderscheid wordt gemaakt tussen de permanent wonenden en de niet-permanent wonenden, valt op dat de permanent wonenden het Stryper Kerkhof en West-Terschelling vaker noemen, terwijl de niet-permanent wonenden juist het Seinpaalduin en de bunkers vaker hebben ingevuld. Daarnaast worden de locaties om andere redenen bezocht door beide groepen. Zo weten de inwoners van het eiland dat het Stryper kerkhof een plek is waar de oudste bewoning van Terschelling is ontdekt en dat deze locatie het keerpunt is geweest in de oorlogslegende uit 1666. Ook roept deze plek herinneringen aan oude verhalen op bij de inwoners van Terschelling. West-Terschelling wordt waardevol gevonden door de permanent wonenden vanwege het woongenot, of omdat men in het dorp is opgegroeid en er familiebanden heeft. De niet-permanent bewoners bezoeken West-Terschelling vooral, omdat het het startpunt is op Terschelling en vanwege de historische panden. De niet-permanent wonenden bezoeken het Seinpaalduin vaak vanwege het uitzicht en de bunkers vanwege de historische waarden. Bovendien verschillen de resultaten over het gebruik van de locaties tussen beide groepen ondervraagden, omdat de permanent wonenden vaak werken of hebben gewerkt op de locaties en ze daarom waardevol worden gevonden. Ook bij de historische dorpen en kerken verschilt het gebruik vaak tussen beide groepen, want de inwoners wonen op die plek, hebben herinneringen aan rites de passages in kerkgebouwen of hebben familieleden op het kerkhof begraven liggen. Kortom, hieruit kan worden opgemaakt dat de permanent wonenden hun waardevolste historische locatie waarderen vanwege meer persoonlijke redenen en gebruiken vergeleken de niet-permanent wonenden, want deze laatste groep bezocht de hiervoor genoemde locaties vooral voor recreationele doeleinden.

Uit de resultaten behorende tot de categorie 'Erfgoed van Terschelling' is gebleken dat men al het erfgoed van Terschelling belangrijk vindt. Wanneer men toch moet kiezen is het duinlandschap het meest gekozen, waarna 'historische gebouwen' als categorie volgt. Ook hier valt op dat men het zichtbare erfgoed (zoals kerken en het duinlandschap) vaker heeft gekozen dan het minder zichtbare erfgoed (archeologische vindplaatsen), al scoren de tradities en het maritieme erfgoed (vooral de wrakken) tevens hoog. Toch koos men het minst voor de antwoorden 'archeologische vindplaatsen' en het 'roerend erfgoed'. Als meest belangrijke erfgoed van Terschelling is door meer dan de helft van de deelnemers de Brandaris gekozen gevolgd door het

[228] www.kerkenopterschelling.nl/st-janskerk.
[229] www.bunkersterschelling.nl/bunkerstellingen/.

Museum ‘t Behouden Huys en de St. Janskerk. Opvallend is dat de archeologische vindplaatsen, zoals het Stryper kerkhof, niet vaak worden genoemd. Wanneer de resultaten van deze vraag worden vergeleken met de resultaten van de vraag over de meest belangrijke historische plek van Terschelling, kan worden gesteld dat men meer eensgezind is over welk erfgoed het meest waardevol is. Wat wederom opvalt zijn de persoonlijke redenen veelal ingevuld door de permanent wonenden over waarom men het gekozen erfgoed belangrijk vindt. Enkele persoonlijke redenen zijn bijvoorbeeld ‘er werkzaam zijn’, ‘trouwlocatie’ en ‘ouders liggen er begraven’. Kortom op basis van de antwoorden over het erfgoed van Terschelling staat de Brandaris met stip op nummer één als waardevolste erfgoed van Terschelling, terwijl archeologische waarden van het eiland nauwelijks worden genoemd als antwoord.

Uit de enquête gericht op de archeologie is duidelijk geworden dat de meeste deelnemers nog nooit met de archeologie van Terschelling in aanraking zijn gekomen, maar hier wel voor openstaan (ca. 39%). Wanneer men wel kennis heeft gemaakt met de archeologie komt dit voornamelijk door het strandjutten (ca. 30%). De meeste ondervraagden hebben echter nog nooit een archeologisch object op het eiland gevonden, namelijk 85,7%. Van de ca. 50 personen heeft ongeveer 40% een archeologisch vondst gemeld bij het Archeologisch Meldpunt in Museum ’t Behouden Huys. Dit betekent dat waarschijnlijk wetenschappelijke archeologische kennis verloren is gegaan. Bovendien kan hieruit worden opgemaakt dat men wellicht geen weet heeft van de meldingsplicht uit de Erfgoedwet, men niet op de hoogte is van het meldpunt op Terschelling, men überhaupt niet weet een archeologisch object te hebben gevonden en/of dat men bang is het object te verliezen na het melden. Desalniettemin, vindt het overgrote deel van de deelnemers de archeologie van Terschelling wel belangrijk (85,7%).

Op de vraag over wat de meest waardevolle archeologische locatie is binnen Terschelling kon men maar moeilijk antwoord geven, want ca. 50% wist de vraag te beantwoorden. Als waardevolste archeologische locatie worden de bunkers en stellingen het meest genoemd, gevolgd door het oude Seeryp, de scheepswrakken in zee en op het strand en West-Terschelling met de brandlaag van 1666 (afb. 27). Deze antwoorden geven aan dat het opstellen van een gemeentelijke archeologische beleidskaart voor Terschelling, waarin de waterbodems, de perioden van de Nieuwe Tijd en de Tweede Wereldoorlog zijn opgenomen, relevant is voor de burgers. Wanneer de antwoorden apart voor de permanent wonenden en de niet-permanent wonenden worden geanalyseerd, valt op dat inwoners wat beter bekend zijn met de geschiedenis van hun eiland aangezien zij vaak locaties noemen als het Stryper kerkhof, de brandlaag in West en de stins in Oosterend. Toeristen en daggasten hebben vermoedelijk kennis over de geschiedenis van Terschelling opgedaan door musea te bezoeken en hebben met dit bezoek in het achterhoofd de vraag beantwoord. Hoewel relatief weinig personen de vraag hebben beantwoord, is men wel geïnteresseerd in de archeologie van het eiland en wilt men graag meer te weten komen over dit onderwerp.

Bovendien is duidelijk geworden dat de meeste deelnemers zich neutraal opstellen tegenover de stelling of men zich verbonden voelt met de archeologie van Terschelling. Hoewel dit percentage hoger is voor de inwoners vergeleken de toeristen. Bij de vraag over de stelling of veel archeologie verloren gaat, heb ik mij enigszins verbaasd over de antwoorden, want hierbij verwachtte ik dat meer personen het eens zouden zijn met de stelling vanwege het voorkomen van natuurlijke en door de mens veroorzaakte verstoringen in de land- en waterbodems (zoals door kusterosie, sportduikers en door het populaire strandjutten). Men heeft echter nauwelijks kennis over het huidige archeologiebeleid, want slechts 40% van de deelnemers kon vraag 24 over het beter beschermen van de archeologie beantwoorden. Desalniettemin, bevatten enkele antwoorden op vraag 24 mogelijke oplossingen voor het beter beschermen van de archeologie op Terschelling, want dikwijls is ingevuld dat veelvuldig en grondiger archeologisch onderzoek verricht zou moet

worden bij nieuwbouwplannen en bij het verlenen van bouwvergunningen. Dit zie ik als een nuttige oplossing, omdat ze in verband staan met andere oplossingen die deelnemers hebben ingevuld, zoals, 'betere steun van de gemeente', 'het wettelijk beter beschermen' en 'archeologische expertise'. Deze oplossingen gericht op de gemeente Terschelling zijn bruikbaar voor het beter beschermen van de archeologie, omdat de afweging bij bouwprojecten momenteel door de gemeente wordt afgehandeld, maar zonder gemeentelijke archeologische expertise en gemeentelijke archeologische beleidskaart. Bovendien kan ik op basis van mijn eigen werkervaring bij het Steunpunt stellen dat het Steunpunt niet altijd wordt ingeschakeld bij de beoordeling van archeologische rapporten en bij het verlenen van vergunningen op Terschelling, omdat ambtenaren van de gemeente simpelweg niet op de hoogte zijn van de taken het Steunpunt en zij zich daarom niet realiseren dat archeologisch advies opgevraagd kan worden.[230] Daarom ben ik van mening van ambtenaren van de gemeente voorlichting zouden moeten krijgen over het archeologiebeleid en de taken van het Steunpunt.

Naast de oplossingen gericht op het archeologisch onderzoek en de gemeente, hebben vele antwoorden betrekking op het frequenter verkondigen van de relevantie van de archeologie op het eiland aan de samenleving (bijvoorbeeld door educatie) om bewustwording te creëren, waardoor op den duur meer rekening kan worden gehouden met de archeologie. Uit één van de laatste vragen blijkt dan ook dat het overgrote deel van de personen positief tegenover de stelling staan dat de archeologie als onderwerp meer zou moeten worden behandeld op scholen en tevens meer onder de aandacht zou moeten worden gebracht in de media. Deze enquête biedt daarentegen geen informatie over of al aandacht op scholen en in de media aan de archeologie op Terschelling wordt besteed.

Samenvattend kan op basis van de enquête worden gesteld dat men doorgaans in het westelijke deel van het eiland cultuurhistorische locaties heeft bezocht. Daarnaast zijn archeologische plekken minder vaak bezocht vergeleken met andere cultuurhistorische locaties. Men is dus minder in aanraking geweest met de archeologie op Terschelling vergeleken met (onder andere) het duinlandschap en de historische landschappen/ gebouwen. Daarentegen komt naar voren dat de deelnemers over het algemeen geïnteresseerd zijn in de archeologie van het eiland en meer over dit onderwerp zouden willen weten. Vooral voor de vroegste bewoningsperiode en de periode van de Tweede Wereldoorlog is belangstelling. Bovendien komt naar voren dat vooral de inwoners over enige historische kennis beschikken, bijvoorbeeld over de locaties van het Stryper kerkhof, de brandlaag van 1666 en de stins in Oosterend. Echter is de archeologische kennis ten opzichte van deze grotere geschiedenisverhalen op Terschelling minder sterk aanwezig bij de ondervraagden. Dit heeft zich geuit in vele onbeantwoorde vragen over dit onderwerp en de neutrale positie tegenover de stellingen gericht op het beter beschermen van de archeologie. Ondanks het veelal ontbreken van specifieke kennis over het archeologiebeleid geeft men wel aan dat de inwoners bij keuzes hierover betrokken moeten worden. Kortom, de resultaten van de enquête bieden, ondanks de vele open antwoorden, de soms wat onrealistische en/of niet directe oplossingen, zeker enkele aanknopingspunten en ideeën voor oplossingen voor het behoud en beheer van de archeologie. Sommige resultaten weerspiegelen namelijk valkuilen, bijvoorbeeld over het Archeologisch Meldpunt, van het huidig archeologiebeleid en andere bestaande kennislacunes van de burger, zoals wat te doen en wat niet te doen bij het strandjutten? Op basis van de uitkomsten van dit participatieonderzoek kan dus al gerichter worden gehandeld bij het zoeken naar oplossingen om de archeologie van Terschelling beter te behouden en te beschermen voor toekomstige generaties.

[230] Deze Informatie is afkomstig uit persoonlijke werkervaring bij het Steunpunt Monumentenzorg Friesland tijdens het verlof van Josje van Leeuwen (vanaf 28 juni 2022 tot heden).

7.3 De belevingskaarten

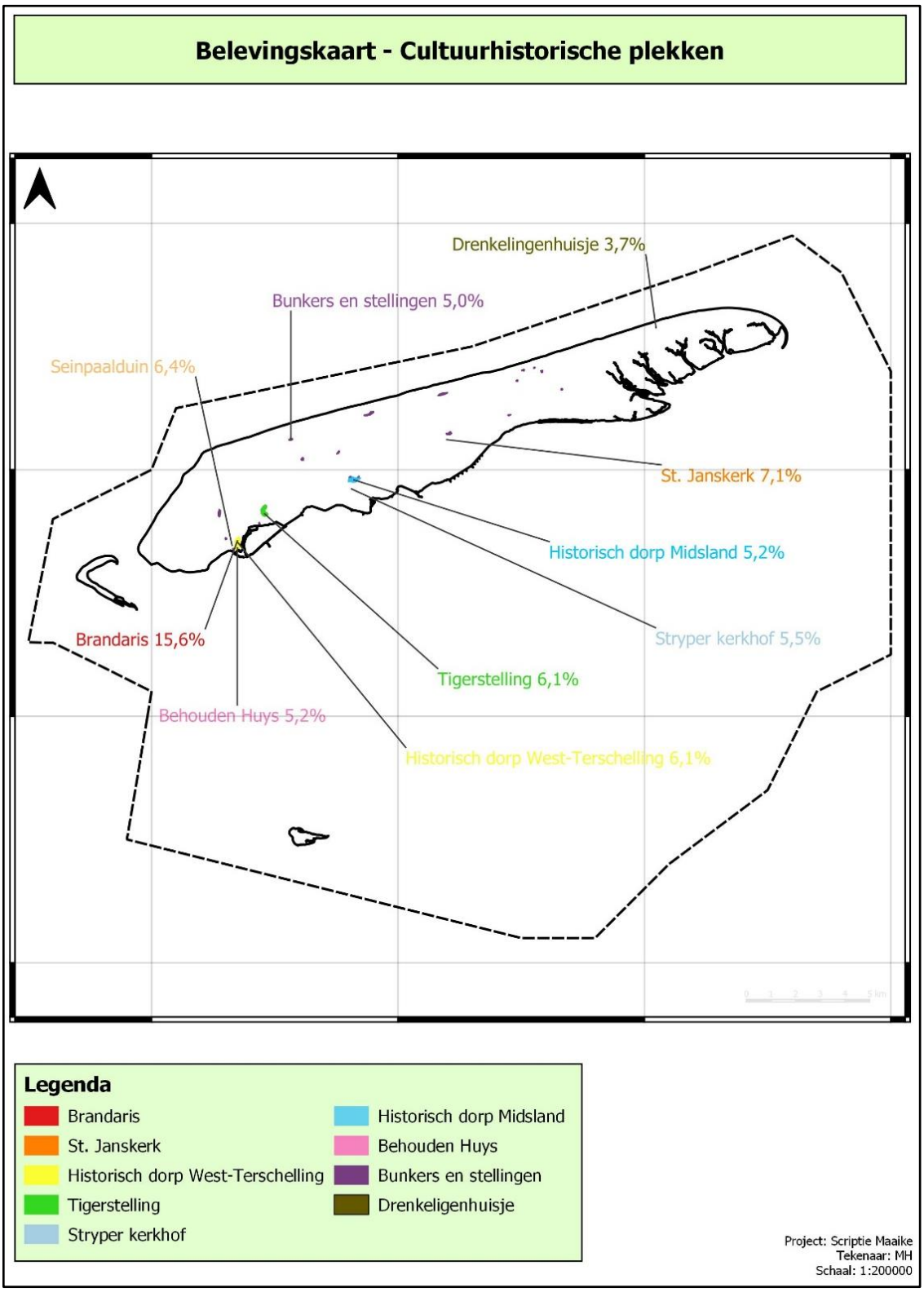

Afbeelding 25. De zeer uiteenlopende antwoorden op de vraag: Wat is de meest belangrijkste historische plek van Terschelling? (Opgesteld door MH).

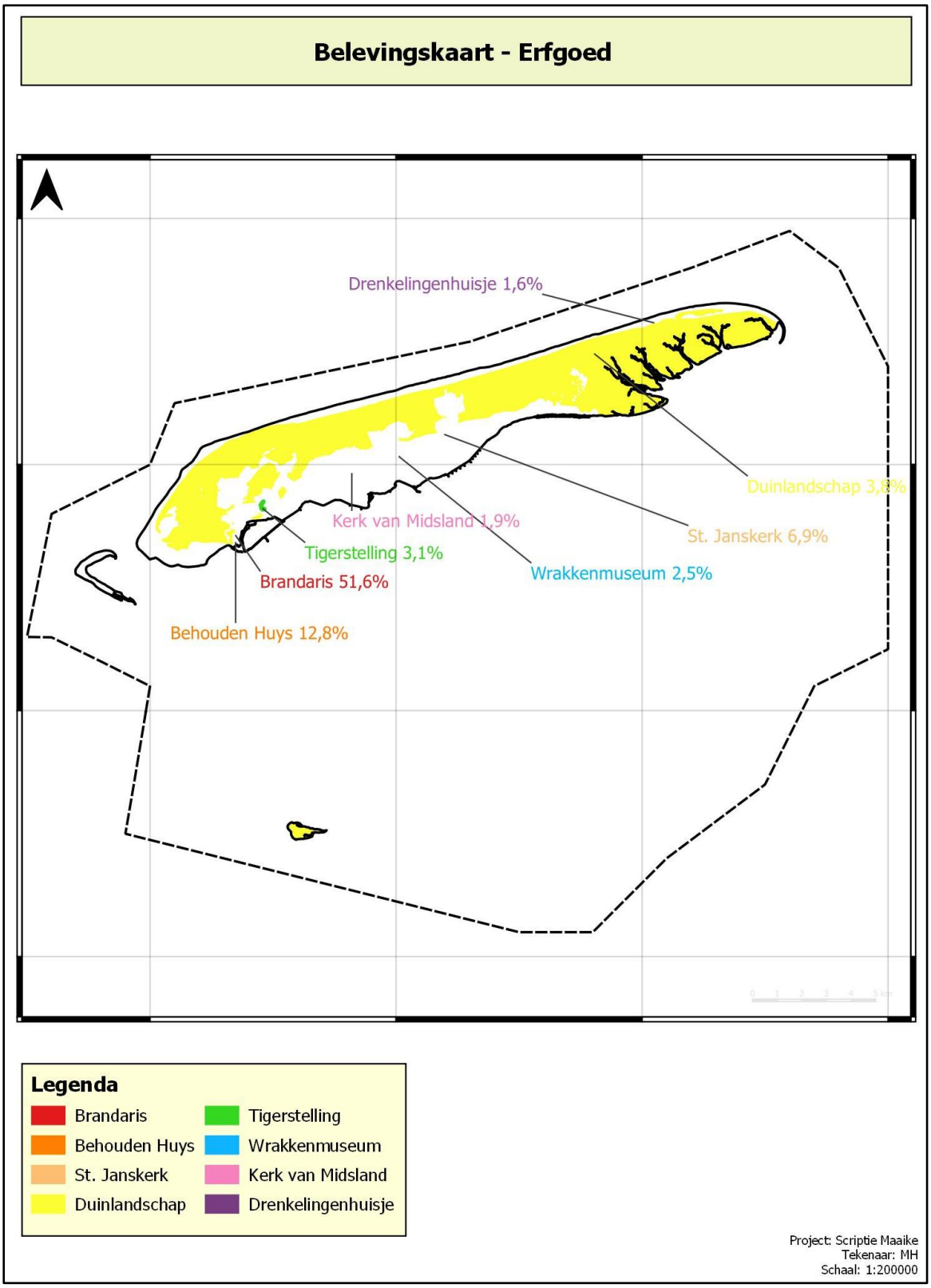

Afbeelding 26. De antwoorden op de vraag: Wat is het meest belangrijkste erfgoed van Terschelling? (Opgesteld door MH).

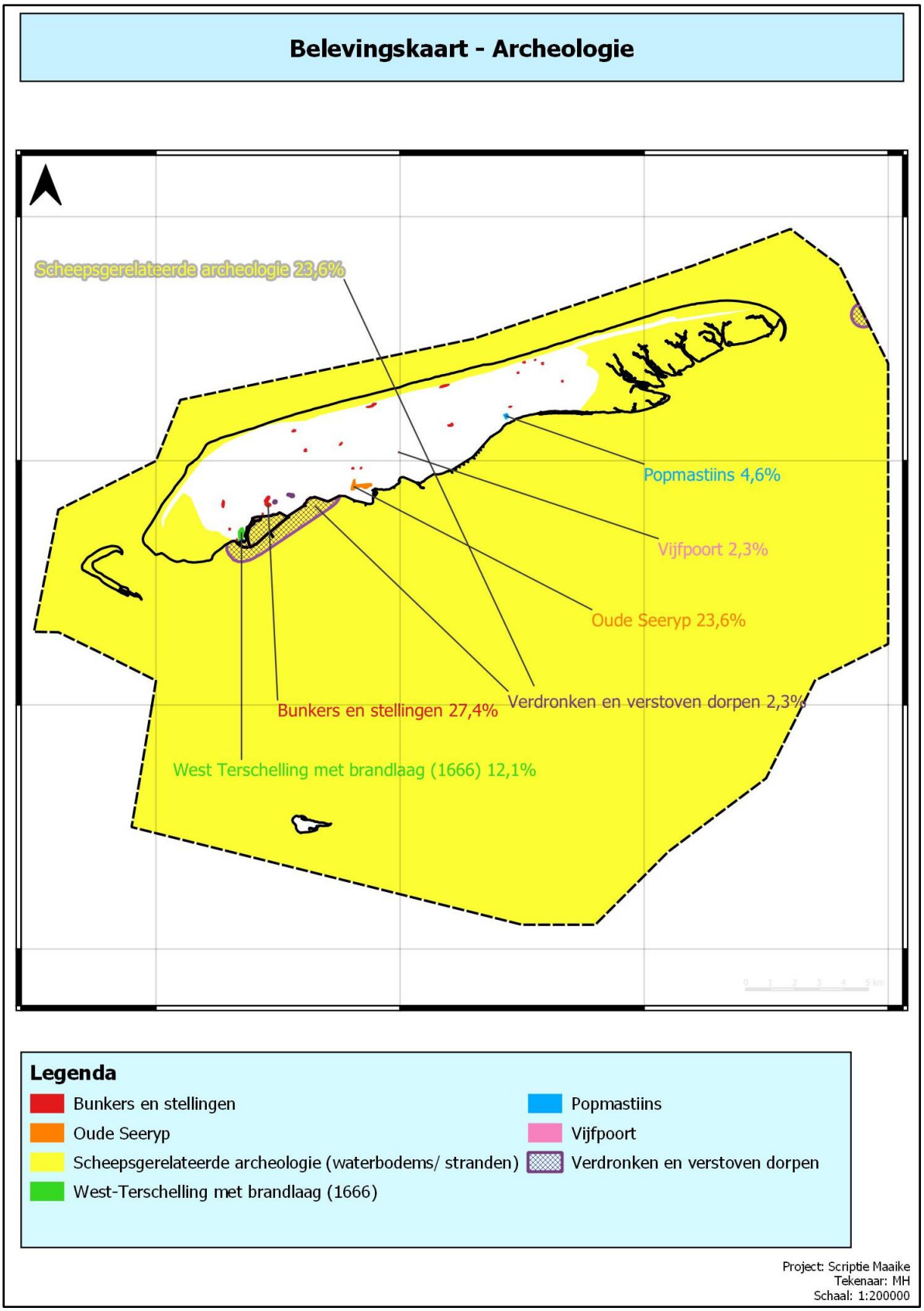

Afbeelding 27. De antwoorden op de vraag: Wat is de meest belangrijkste archeologische vindplaats? (Opgesteld door MH).

7.3 Opzet van de belevingskaarten

De bovenstaande drie belevingskaarten presenteren een deel van de resultaten van het participatieonderzoek. Ik heb ervoor gekozen de belevingskaarten in te delen naar de interesses/ voorkeuren die het meest voorkomen, dus afgaand op herhaling. Daarom geven de deep-maps aan hoeveel procent van alle deelnemers een bepaalde locatie op Terschelling het meest belangrijk vindt (verdeeld in de categorieën cultuurhistorie, erfgoed en archeologie) (afb. 25, 26 en 27). De onderstaande twee paragrafen richten zich echter alleen op de belevingskaart over de archeologie van het eiland.

7.4 Toelichting op de archeologische locaties

Tot deze archeologische locaties behoren alle bunkercomplexen en stellingen uit de Tweede Wereldoorlog op Terschelling. Deze locaties kunnen zowel bovengrondse als ondergrondse verdedigingswerken bevatten. Sommige locaties bevatten uitgegraven en gereconstrueerde bunkers en stellingen, terwijl andere zones ingegraven en (deels) verwijderde bunkers en stellingen bevatten. Dit betekent dat het Bunkermuseum eveneens tot deze locaties behoort.

Het gebied van het oude Seeryp verwijst naar verschillende archeologische vindplaatsen, namelijk de locatie van het Stryper kerkhof, waar vijf verschillende kerken met een begraafplaats zijn opgegraven. Hiertoe behoort eveneens de locatie waar in het verleden het kasteel van Arenberg zou hebben gestaan in de Stryperpolder en de terpen bij Seeryp en Kinnum.

Tot de wraklocaties behoren alle stranden en waterbodems binnen de gemeente Terschelling, waar scheepswrakken en andere scheepvaart gerelateerde vondsten aangetroffen kunnen worden.

De locatie van West met brandlaag verwijst naar de historische dorpskern van West-Terschelling. Tot deze locatie behoort tevens het gebied wat ten tijde van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd het dorp West-Terschelling behelsde. Veel van de ondervraagden gaven aan vooral de brandlaag uit 1666 (veroorzaakt door de Engelsen onder leiding van R. Holmes die zichtbaar is gemaakt in Museum ‘t Behouden Huys in West) waardevol te vinden. Dit betekent dat ook de plekken waar de brandlaag van 1666 zichtbaar is gemaakt, maar ook waar de laag nog niet is ontdekt tot deze locatie behoren.

Met de Popma-stins wordt de heuvel bedoeld waar ooit de Popma-stins zou hebben gestaan in Oosterend (oftewel het gebied wat is aangeduid als rijksmonument 46018, zie afb. 10, bijlage 2 op p. 17). Op deze plek is archeologisch onderzoek verricht in 2007. Tot op heden zijn daarentegen geen funderingsresten van de stins gevonden. Aanvullend archeologisch onderzoek rondom het terrein kan mogelijk de grenzen van de stins beter bepalen, waardoor deze locatie dus enigszins kan wijzigen.

7.5 Toelichting op de belevingswaarden over de archeologie

Wat direct opvalt aan de antwoorden op de vraag over welke archeologische locatie op Terschelling het meest belangrijk is, is dat 175 personen geen antwoord hebben ingevuld, maar aangegeven hebben dat ze ‘geen idee’, ‘geen voorkeur hebben’ en/ of ‘te weinig van de archeologie van Terschelling afweten’. Daarnaast hebben acht personen aangegeven het ‘hele eiland’ archeologisch even belangrijk te vinden. Dit houdt in dat 174 personen één specifieke locatie hebben ingevuld als antwoord (48,8%). De vijf belangrijkste locaties zijn in onderstaande tabel weergegeven (tabel 1). Drie locaties van alle archeologische vindplaatsen zijn vrijwel even belangrijk gevonden door de ondervraagden, namelijk de bunkers en stellingen, het oude Seeryp en de wraklocaties.

Meest ingevuld	Locaties	Aantal personen	Percentages (357-175=174 p.)
#1	Bunkers en stellingen	43 p.	27%
#2	Het oude Seeryp	41 p.	24%
#3	Wraklocaties (strand/ zee)	41 p.	24%
#4	West met de brandlaag	21 p.	12%
#5	Stins in Oosterend	8 p.	5%

Tabel 1. De antwoorden van alle deelnemers op vraag 19 over de meest belangrijke archeologische locatie.

Als een onderscheid in resultaten wordt gemaakt tussen de permanent wonenden en de toeristen/ daggasten verschilt de volgorde van de locaties enigszins (zie tabel 2). Zo vinden de permanent wonenden het oude Seeryp en West met de brandlaag waardevoller vergeleken de toeristen, terwijl de toeristen juist de bunkers en stellingen belangrijker achten.

Meest ingevuld	Permanent wonenden	Aantal personen	Percentages 191-79=112 p.	Toeristen/ daggasten	Aantal personen	Percentages (133-81=52 p.)
#1	Het oude Seeryp	30 p.	27%	Bunkers en stellingen	17 p.	33%
#2	Wraklocaties	26 p.	23%	Wraklocaties	12 p.	23%
#3	Bunkers en stellingen	23 p.	21%	Het oude Seeryp	8 p.	15%
#4	West met brandlaag	18 p.	16,%	Kerken met kerkhoven	3 p.	6%
#5	Popma-stins	6 p.	5%	West met brandlaag	3 p.	6%

Tabel 2. De antwoorden van de permanent wonenden vs. de toeristen/daggasten op vraag 19.

Wanneer een onderscheid wordt gemaakt de antwoorden van de jongere en oudere deelnemers is te zien dat bijvoorbeeld de jongere deelnemers relatief meer waarde hechten aan de bunkers en stellingen en een stuk minder aan West met de brandlaag (zie tabel 3).

Meest ingevuld	Jongere mensen (tot 45 jaar)	Aantal personen	Percentages 70-36=34 p.	Oudere mensen (vanaf 46 jaar)	Aantal personen	Percentages 287-138=143 p.
#1/ 2	Wraklocaties	11 p.	32%	Wraklocaties	34 p.	25%
#2 /1	Bunkers en stellingen	11 p.	32%	Het oude Seeryp	34 p.	25%
#3	Het oude Seeryp	7 p.	21%	Bunkers en stellingen	32 p.	24%
#4	West met brandlaag	2 p.	6%	West met brandlaag	20 p.	15%
#5	-	-	-	Popma-stins	7 p.	5%

Tabel 3. De antwoorden van de jongere personen (tot 45 jaar) vs. de oudere personen (vanaf 46 jaar) op vraag 19.

Daarnaast hechten vrouwelijke deelnemers net wat meer waarde aan de bunkers en stellingen en de wraklocaties dan de mannen en de mannen relatief meer aan de bunkers en stellingen, West met de brandlaag en de Popma-stins (zie tabel 4).

Meest ingevuld	Vrouwen	Aantal personen	Percentages 198-112=77 p.	Mannen	Aantal personen	Percentages 159-61=94 p.
#1	Bunkers en stellingen	23 p.	30%	Wraklocaties	22 p.	23%

#2	Wraklocaties	20 p.	26%	Het oude Seeryp	22 p.	23%
#3	Het oude Seeryp	18 p.	23%	Bunkers en stellingen	19 p.	20%
#4	West met brandlaag	8 p.	10%	West met de brandlaag	15 p.	16%
#5	-	-		Popma-stins	5 p.	5%

Tabel 4. De antwoorden van de vrouwen vs. de mannen op vraag 19.

Wat opvalt aan de resultaten van de lager opgeleiden vergeleken de hoger opgeleiden is dat beide groepen ongeveer dezelfde waarde hechten aan de archeologische locaties, want de volgorde van de archeologische plekken en de percentages (relatief gezien) komen vrijwel overeen met elkaar (zie tabel 5).

Meest ingevuld	**Lager opgeleid (tot VMBO, HAVO, VWO onderbouw en MBO 1)**	**Aantal personen**	**Percentages 71-36=53 p.**	**Hoger opgeleid (vanaf VMBO, HAVO, VWO onderbouw en MBO 1)**	**Aantal personen**	**Percentages 286-145-141 p.**
#1	Wraklocaties	9 p.	26%	Wraklocaties	36 p.	26%
#2	Bunkers en stellingen	8 p.	23%	Bunkers en stellingen	35 p.	25%
#3	Het oude Seeryp	8 p.	23%	Het oude Seeryp	33 p.	23%
#4	West met de brandlaag	5 p.	14%	West met de brandlaag	17 p.	12%
#5	Vijfpoort	2 p.	14%	Popma-stins	6 p.	4%

Tabel 5. De antwoorden van de lager opgeleiden vs. de hoger opgeleiden op vraag 19.

Verder zijn de antwoorden van personen met een Nederlandse achtergrond lastig te vergelijken met de antwoorden van de personen zonder Nederlandse achtergrond aangezien maar twee personen (die niet uit Nederland komen) de vraag hebben beantwoord (zie tabel 6).

Meest ingevuld	**Nederlandse achtergrond**	**Aantal personen**	**Percentages 350-178=172 p.**	**Niet Nederlandse achtergrond**	**Aantal personen**	**Percentages 5-3=2 p.**
#1	Wraklocaties	44 p.	26%	Bunkers en stellingen	2	100%
#2	Het oude Seeryp	41 p.	23%	-	-	-
#3	Bunkers en stellingen	40 p.	23%	-	-	-
#4	West met de brandlaag	22 p.	13%	-	-	-
#5	Popma-stins	7 p.	4,1%	-	-	-

Tabel 6. De antwoorden van de lager opgeleiden vs. de hoger opgeleiden op vraag 19.

Kortom, op basis van de bovenstaande tabellen blijkt dat de deep-map over de belevingswaarden over de archeologie van Terschelling lichtelijk zal veranderen wanneer naar één bepaalde demografische groep wordt gekeken. Over het algemeen genomen kan worden gesteld dat de drie locaties (bunkers en stellingen, het oude Seeryp en de wraklocaties) als ongeveer even belangrijk worden geacht door de deelnemers aangezien het aantal personen dat waarde hecht aan deze drie plekken vrijwel gelijk is. Als vierde en vijfde belangrijkste archeologische locaties volgen

West en de brandlaag en de Popma-stins. In het volgende hoofdstuk zal ik deze resultaten vergelijken met de archeologische inventarisatiekaart van Terschelling.

7.6 Kwaliteit en betrouwbaarheid onderzoek

Dit onderzoek weerspiegelt niet de waarden en betekenissen over het cultureel erfgoed van Terschelling van de Nederlandse samenleving, aangezien vrijwel alle deelnemers een Nederlandse achtergrond hebben. Dit onderzoek kan dus worden gezien als een steekproef. Wanneer kritisch wordt gekeken naar de enquêtevragen, moet ik toegeven dat de vragen over het archeologiebeleid te ingewikkeld zijn gebleken gezien de vele open antwoorden en neutrale posities tegenover de vragen met stellingen. Veel ondervraagden hebben geen idee of daadwerkelijk veel archeologie verloren gaat op en rondom Terschelling en hoe het archeologiebeleid momenteel in elkaar steekt. Wanneer mijn trend wordt gevolgd, kunnen de ondervraagden vermoedelijk hebben gedacht dat het met het behoud van de archeologie inderdaad slecht gesteld is. Doordat kennis bij de ondervraagden ontbrak en ik de deelnemers geen ruimte heb gegeven om te antwoorden met 'geen idee', hebben deelnemers niet oprecht kunnen oordelen. Dit heeft tot gevolg dat ook de vragen met betrekking tot het geven van een tevredenheidscijfer de plank mis slaan. Dit betekent dat mijn suggestieve vragen hebben geleid tot antwoorden die beïnvloed zijn door mijn veronderstelling dat de archeologie beter beschermd moet worden op Terschelling. Dit heeft tot gevolg dat de antwoorden mijn mening hebben gevolgd en ik dus geen objectieve oordelen heb ontvangen. In die zin kan ik mijzelf afvragen in hoeverre dit een bottom-up approach is aangezien ik als vraagsteller de resultaten heb beïnvloed. In een volgend onderzoek zou ik mij daarom meer willen verdiepen in het opstellen van de minder suggestieve vragen, zodat de vraagstelling zo bottom-up mogelijk is.

Tot slot, is gebleken dat men zeer waarschijnlijk mijn denkwijze heeft gevolgd en geen objectief oordeel heeft kunnen vellen vanwege de beperkte kennis van de deelnemers over het archeologiebeleid en door de suggestieve vragen die ik heb gesteld. Een mogelijke eenvoudige oplossing voor de kennislacunes bij de deelnemers over het archeologiebeleid is het delen van kennis, want inspraak van burgers over het beleid werkt alleen wanneer men meer weet over een bepaald onderwerp. Men kan namelijk alleen dan een doordacht oordeel vellen en met goede oplossingen komen. Dit lijkt echter een eenvoudige methode, maar ook door bepaalde informatie te verkondigen kunnen bepaalde meningen worden uitgelokt, want welke informatie wordt gedeeld met de burgers (over bijvoorbeeld het archeologiebeleid) en welke niet? Is deze gedeelde informatie en vooral archeologische informatie niet altijd subjectief? Dit aspect van het opstellen een participatieonderzoek in navolging van het Verdrag van Faro opgesteld door een bottom-up benadering te hanteren, waarbij wordt gezocht naar de mening, ideeën en adviezen van de burger omtrent een specifiek onderwerp (in dit geval het archeologisch beleid op Terschelling), vind ik zeer complex en is wellicht zelfs onmogelijk aangezien een initiatiefnemer vrijwel altijd de resultaten zal beïnvloeden door een bepaalde vraagstelling en/of door bepaalde informatie wel en niet te delen met de burger.

8. De belevingskaart in vergelijking

8.1 Belevingskaart vs. inventarisatiekaart van Terschelling

Bij de vergelijking tussen de belevingskaart over de archeologie van Terschelling en de archeologische inventarisatiekaart van het eiland moet allereerst worden opgemerkt dat de belevingskaart niet verwijst naar archeologie die nog niet ontdekt is, want daaraan kan men nog geen waarden en betekenissen hechten. In dit opzicht verschillen beide kaarten dus met elkaar. Daarnaast is uit het participatieonderzoek gebleken dat de burger de bunkers en stellingen op Terschelling de meest belangrijke archeologie vindt (27,4%), gevolgd door zowel het oude Seeryp als scheepsgerelateerde archeologie (beide 23,6%). De archeologie uit de Tweede Wereldoorlog en de archeologie in de waterbodems zijn voor het eerst gekarteerd op de inventarisatiekaart van Terschelling met de 'Verwachting WO2: Bunkers/ stellingen' en de 'Verwachting Middeleeuwen/ Nieuwe Tijd: Scheepswrakken'. Dit laat zien dat de burger bepaalde archeologie belangrijk vindt, die niet zijn gekarteerd op de archeologische beleidskaart (de FAMKE) die nu wordt gebruikt. Om deze reden zou kunnen worden gesteld dat ook de burger graag een geactualiseerde kaart van Terschelling ziet, waarbij de waarden in de waterbodems en daterende uit de Nieuwe Tijd en de Tweede Wereldoorlog zijn opgenomen.

Verder wordt de locatie van het oude Seeryp vaak genoemd als belangrijke archeologische plek op Terschelling op de belevingskaart. Het oude Seeryp is op de inventarisatiekaart van Terschelling gekarteerd door middel van de categorieën: 'Hoge verwachting Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: bewoning' en 'Bekende archeologische waarden'. Deze locatie wordt bestempeld als een belangrijke archeologische plek en komt terug op de inventarisatiekaart. Ditzelfde geldt voor de locaties 'West-Terschelling met de brandlaag uit 1666' (opgenomen onder categorie: 'Bekende archeologische waarden'), wat 12,1% van de ondervraagden heeft aangegeven als de belangrijkste archeologie, 'Popma-stins' (opgenomen onder categorie: 'Bekende archeologische waarden', wat 4,6% van de deelnemers heeft ingevuld als belangrijkste archeologische locatie en 'Vijfpoort' (opgenomen onder categorie: 'Bekende archeologische waarden'), wat slechts 2,3% van de participanten heeft bestempeld als waardevolste gebied. Voor de categorie 'Verdronken en verstoven dorpen' (ingevuld door 2,3%) geldt dat deze gebieden voor het eerst zijn gekarteerd op een archeologische inventarisatiekaart, namelijk aan de hand van de categorieën: 'Verwachting Middeleeuwen/ Nieuwe Tijd: Overstoven dorpen' en de 'Verwachting Middeleeuwen/ Nieuwe Tijd: Verdronken dorpen'. De rest van de deelnemers hebben andere locaties op het eiland genoemd. Deze locaties heb ik achterwege gelaten op de belevingskaart, omdat dit om zeer kleine percentages gaat.

Kortom, alle waardevolle archeologische gebieden die de burger op Terschelling als meest belangrijk heeft bestempeld zijn op de archeologische inventarisatiekaart van het eiland aangegeven. Dit laat zien dat een vertaling van deze kaart naar een archeologische beleidskaart van de gemeente Terschelling vanuit burgerperspectief wordt aangemoedigd en dat op de FAMKE vele archeologische locaties die men waardevol vindt ontbreken. Hierom kan worden gesteld dat de burgers op Terschelling het met mij eens zijn dat de beleidskaart die nu wordt gebruikt niet voldoet, omdat de locaties die het meest worden genoemd ontbreken. De belevingskaart laat dus zien dat alle archeologische waarden die belangrijk worden geacht door de deelnemers op de geactualiseerde beleidskaart van Terschelling staan. Hierdoor kan naar mening geopperd worden dat ook de deelnemers van de enquête een geactualiseerde beleidskaart van Terschelling indirect als noodzakelijk beschouwen om ervoor te zorgen dat archeologische locaties die zij belangrijk vinden goed te kunnen behouden voor toekomstige generaties.

Desalniettemin verschilt de belevingskaart met de inventarisatiekaart ten aanzien van archeologische waarden daterende uit de Steentijd, want deze periode is niet terug te vinden op de belevingskaart en wel op de inventarisatiekaart. Terschelling kent geen vindplaatsen uit de Steentijd, maar wel enkele vondsten uit die periode, die onder andere tentoon zijn gesteld in Museum 't Behouden Huys. Dat juist archeologie uit de Tweede Wereldoorlog periode waardevol wordt gevonden en de Steentijd niet wordt genoemd kan ermee te maken hebben dat men zich deze recentere periode in de geschiedenis nog kan herinneren. Aangezien veel van de deelnemers van dit participatieonderzoek tussen de 60 en 70 jaar oud zijn, kan één generatie daarboven hen verhalen hebben verteld over de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor is het goed mogelijk dat deze periode van de geschiedenis meer bij de mensen leeft, waardoor een archeologische locatie daterende uit deze periode wellicht eerder is gekozen door de ondervraagden. Men kan natuurlijk geen (actieve) herinneringen hebben aan minder recente perioden. De archeologie uit één bepaalde periode kan niet zonder meer als waardevoller worden geacht dan die uit een andere periode. De Steentijd is als periode belangrijk, ook als men deze niet heeft genoemd. Om deze reden zie ik de meest genoemde archeologische locaties op de belevingskaart niet als belangrijkere locaties, maar als plekken waar meer aandacht naar uit zou moeten gaan en als plekken die beter moeten worden beschermd voor toekomstige generaties. Dat bijvoorbeeld de archeologie uit de Tweede Wereldoorlog het meest wordt genoemd, zou als uitgelezen kans kunnen worden gezien voor bijvoorbeeld informatieborden op locaties, publicaties, tentoonstellingen, excursies en rondleidingen, erfgoedparticipatie projecten, etc., die zich niet alleen tot Terschelling hoeven te beperken. De belevingswaarden lenen zich dus goed voor projecten die uitgevoerd kunnen worden door de gemeente Terschelling, archeologen in Nederland, musea en de toeristenbranche en hebben de functie burgers meer kennis te laten nemen van deze archeologische locaties, thema's en perioden uit de geschiedenis. De belevingswaarden op de kaart concurreren dus niet met elkaar over wat de meest waardevolle of belangrijkste archeologie is, maar reflecteren waar burgers meer over willen weten en dus waar meer aandacht naar uit zou moeten gaan. Kortom, de belevingswaarden zeggen niet zozeer iets over het beleid, maar meer over in welke perioden in de geschiedenis en de archeologie de burgers interesse hebben.

8.2 De belevingskaart vs. het concept van de deep-map

Door een belevingskaart van Terschelling te creëren wordt duidelijk dat ze verschillen ten opzichte van dunne-kaarten, omdat de belevingskaart geen nauwkeurige en precieze weergave van de werkelijkheid laat zien. Bij een deep-map staan herinneringen, gevoelens, gedachten en emoties gerelateerd aan een specifieke plek centraal, waardoor de kaart ervaringen verbindt aan een bepaalde ruimte. Dit geldt eveneens voor de belevingskaart van Terschelling aangezien men door heeft aangegeven welke locaties zij waardevol vinden binnen de gemeente. De belevingskaart van Terschelling is dus gevuld met informatie afkomstig van burgers en toont de werkelijkheid van onderop. Deep-maps willen de werkelijkheid weerspiegelen waarin men leeft op een ongestructureerde manier. Ik heb de belevingskaart van Terschelling echter gemaakt met een specifiek doel, namelijk om te bestuderen wat men waardevolle archeologische locaties binnen de gemeente Terschelling vindt en hoe dit van invloed kan zijn op archeologische inventarisatiekaarten. De belevingskaart van Terschelling verschilt vanwege dit doel ten aanzien van het concept van de deep-map, omdat gekozen is voor een bepaalde structuur, namelijk om alleen de meest genoemde archeologische locaties op basis van de enquête weer te geven. Dit betekent dat ik verhalen terug heb gebracht tot een overzichtelijk geheel door bepaalde aspecten van de deep-map te schrappen. Precies dit gebeurt bij dunne-kaarten door experts, waardoor deze kaarten vaak de interesses en voorkeuren van een centraal gezag laten zien. Bij deep-maps worden deze beslissingen doorgaans

niet genomen, omdat de deep-map de interesses, ervaringen en voorkeuren van gemeenschappen presenteren. Hierdoor ontstaat een nieuwe laag aan informatie verbonden aan een bepaalde ruimte gemaakt door de mensen zelf. Dit laatste is echter niet aan de orde bij de belevingskaart van Terschelling, omdat ik dit afstudeeronderzoek alleen moet uitvoeren en omdat ik de resultaten van de enquête heb beïnvloed aan de hand van de vraagstellingen. Dit betekent dat de belevingskaart niet voldoet aan alle kenmerken van een deep-map.

De belevingskaart geeft wel, zoals deep-maps, meerdere stemmen en weergaven weer en beperkt zich niet tot één simpel verhaal, want meerdere gekozen locaties zijn zichtbaar. Het concept van de deep-map heeft daarom bijdragen aan het visualiseren van archeologische gegevens en geholpen ze te koppelen aan specifieke locaties mede door het multimediale karakter ervan. Deep-mapping probeert daarnaast de ervaringen van de burger door een bottom-up benadering te bestuderen, zoals het Verdrag van Faro dit ook nastreeft. Daarentegen heb ik in het vorige hoofdstuk beargumenteerd dat dit niet makkelijk is aangezien de burger al snel kan worden beïnvloed door specifieke informatie te delen of niet te delen en door bepaalde vragen te stellen. Ondanks dit complexe kenmerk van de deep-map denk ik dat de methode van deep-mapping toch relevant kan zijn voor archeologen die objecten en landschappen van binnenuit willen examineren. Vooral voor fenomenologen binnen het vakgebied is deep-mapping een aantrekkelijke methode, omdat er ruimte is voor het 'in-de-wereld-zijn'. Deep-mapping kan bovendien meerdere realiteiten en verhalen tonen, doordat verschillende mensen landschappen anders hebben ervaren in het verleden en dit zullen blijven doen. Ook de belevingskaart van Terschelling laat meerdere locaties zien, wat duidt op verschillende meningen over de archeologie van de burger. Op deep-maps kunnen namelijk verhaallijnen tegelijkertijd presenteren en gegevens kunnen elkaar tegenspreken. Tegensprekende emoties, verhaallijnen en herinneringen geven aan dat het begrip 'waarheid' rekbaar is. De verzamelde verhalen zijn daarmee dus subjectieve ervaringen, wat betekent dat de deep-map niet bedoeld is om één waarheid te tonen. Zichtbare herhalingen op de deep-maps kunnen wijzen op voorkeuren en/of interesses van burgers. De belevingskaart van Terschelling laat precies deze herhalingen van voorkeuren van de burgers zien, waardoor deze anekdotische belevingen als collectieve ervaringen kunnen worden beschouwd. De belevingskaart omarmt dus multifocaliteit en subjectiviteit, zoals waar ook het Verdrag van Faro voor staat. Landschappen transformeren en deep-maps eveneens aangezien de kaarten open en onvoltooide werkruimtes zijn. De representaties wijzigen dus zoals de landschappen zelf. In tegenstelling tot dunne-kaarten zijn deep-maps dynamisch, waardoor ze veranderende sociale banden en netwerken kunnen visualiseren, die nieuwe inzichten kunnen opleveren. Dit gaat echter niet op voor de belevingskaart van Terschelling aangezien ik met een bepaald doel deze kaart heb vervaardigd en dit een onderdeel is van een afstudeerproject. Ook aan dit criterium van deep-maps voldoet de belevingskaart niet.

Deep-maps doen afstand van de traditionele landschapsinstrumenten. De belevingskaart kan namelijk niet worden gezien als Cartesiaans, steriel en plat, zoals fenomenologen de dunne-kaarten hebben veroordeeld, maar sluit juist goed aan bij de epistemologische wending binnen landschapsstudies. Daarnaast kunnen deep-maps delen uit onze geschiedenis gekoppeld aan specifieke plekken (die mogelijk over het hoofd worden gezien, vergeten, verdrogen of met opzet gewist zijn in het collectief geheugen) weer zichtbaar maken door middel van het multimediale karakter, dus in al haar veelvormigheid en diversiteit. Deep-maps kunnen mensen verbinden, inspireren en raken, omdat ze het landschap doen herleven. Op deze manier kan het verleden betekenis aan het heden geven. Het opstellen van de belevingskaart van Terschelling met behulp van GIS heeft dus een nieuwe informatielaag opgeleverd, die inzicht geeft in de voorkeuren van de burgers omtrent archeologische locaties op Terschelling. De archeologie als onderdeel van ons cultureel erfgoed kan worden gezien als van onschatbare waarde, omdat het een beeld geeft van

het verleden. Tevens helpt het ons de geschiedenis beter te begrijpen. Cultureel erfgoed is eveneens belangrijk voor het Nederlands trots in de samenleving en voor het vormen van culturele identiteiten.[231] Om deze redenen is het belangrijk het cultureel erfgoed te analyseren door middel van participatieonderzoeken om te achterhalen wat men belangrijk vindt om te beschermen voor toekomstige generaties. Hierbij zorgt het participatieonderzoek oftewel deep-mapping voor het verzamelen van deze informatielagen over het verleden en kan de belevingskaart oftewel de deep-map deze gegevens bewaren en overbrengen. Kortom, ondanks dat de belevingskaart van Terschelling niet aan alle karakteristieken van het concept van de deep-map voldoet, leent het concept van de deep-map zich wel goed voor het opstellen van een belevingskaart, omdat de kenmerken van een deep-map raakvlakken hebben met de uitgangspunten van het Verdrag van Faro. Deep-mapping als methode sluit daarom goed aan bij een participatieonderzoek in navolging van het Verdrag van Faro.

[231] www.unesco.nl/nl/dossier/immaterieel-erfgoed.

9. Conclusies

De hoofdvraag was:
Wat is de meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro bij de vervaardiging van een archeologische inventarisatiekaart?

Tijdens deze studie is gekeken wat de meerwaarde is van het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro bij het opstellen van archeologische gemeentelijke inventarisatiekaarten. Allereerst is de archeologische inventarisatiekaart opgesteld van zowel de land- als de waterbodems van de Terschelling. De inventarisatiekaarten zijn vervaardigd door een selectie van de beschikbare bronnen te bestuderen, waardoor de kaarten nauwkeuriger en gedetailleerder zouden kunnen worden uitgewerkt. Omwille van de tijd en het focuspunt van deze scriptie (implementeren van de uitgangspunten van Faro) is besloten niet alle beschikbare bronnen te bestuderen. De inventarisatiekaarten zijn voortgekomen uit persoonlijke kennis over Terschelling gedurende verschillende perioden, een logische redenering in samenhang met meetbare gegevens. Dit betekent dat de kaarten tot stand zijn gekomen door zowel taken uitgevoerd in GIS als door besluiten die zijn genomen door mij als semi expert oftewel door *(semi) expert judgement*. Met andere woorden, de inventarisatiekaarten zijn tot stand gekomen aan de hand van modellen en *expert judgement*, omdat elke theorie aannames kent die ik als maker vanuit mijn persoonlijke kennis en expertise aan de verwachtingsmodellen heb opgelegd. Hierdoor moet bij het gebruik van kaarten voor de vervaardiging van inventarisatiekaarten (en ook bij het gebruik van de inventarisatiekaarten van Terschelling) rekening worden gehouden met subjectiviteit. Dit betekent dat de inventarisatiekaart van Terschelling met enige terughoudendheid moet worden gebruikt.

Ondanks de kritiek die bestaat op het voorspellen van archeologische waarden met behulp van een inventarisatiekaart in de Nederlandse archeologie en dat geen volledige zekerheid kan worden gegeven over het aantreffen van archeologische resten, is het opstellen van archeologische inventarisatiekaart toch van groot belang, omdat eenvoudiger een gefundeerde beslissing kan worden genomen over plannen en /of wijzigingen in de ruimtelijke ordening, waarbij de archeologie mogelijk wordt geschaad. De kaarten kunnen namelijk beleidsmatige, inhoudelijke en financiële beslissingen sturen, waardoor archeologen de mogelijkheid krijgen de ruimtelijke planning in een vroeg stadia te beïnvloeden. Met dit onderzoek heb ik laten zien dat vele archeologische waarden ontbreken op de archeologische beleidskaart (de FAMKE) die momenteel wordt gebruikt. Dit betekent dat de archeologie niet goed beschermd wordt en dat archeologie en dus kennis over de mens in het verleden verdwijnt. Met de inventarisatiekaart heb ik daarom de gemeente Terschelling een handvat geboden om zelf een archeologische inventarisatiekaart en beleidskaart te laten vervaardigen. Door dit onderzoek te lezen hoop ik dat de gemeente Terschelling (en andere gemeenten rondom de Waddenzee die nog geen gemeentelijke archeologische beleidskaart hebben) dus gestimuleerd worden hun archeologiebeleid met behulp van een geactualiseerde gemeentelijke beleidskaart te regelen.

Om te onderzoeken of het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro bij het opstellen van een archeologische inventarisatiekaarten een meerwaarde heeft, heb ik een participatieonderzoek uitgevoerd op Terschelling met behulp van een digitale vragenlijst en aan de hand van de methode deep-mapping. Middels de vragenlijst en deep-mapping heb ik informatie ingewonnen over de archeologie (en dus het cultureel erfgoed) van Terschelling vanuit burgerperspectief. Hierbij heb het ik het archeologisch en cultuurhistorisch besef van de burgers op Terschelling gestimuleerd, omdat ik ze actief en kritisch heb laten nadenken over deze onderwerpen. Op basis van dit onderzoek is onder andere gebleken dat men doorgaans meer

cultuurhistorische locaties heeft bezocht dan archeologische plekken op Terschelling. Wel is men over het algemeen geïnteresseerd in de archeologie van het eiland en zou men graag meer willen weten over dit onderwerp, vooral met betrekking tot de vroegste bewoningsperiode en de periode van de Tweede Wereldoorlog. Op basis van de enquête blijkt dat kennis over archeologie niet erg sterk aanwezig is bij de ondervraagden, want dit heeft zich geuit in vele onbeantwoorde vragen over dit onderwerp en de neutrale positie tegenover de vragen met stellingen gericht op het beter beschermen van de archeologie. Ondanks de vele open antwoorden, de soms wat onrealistische en/of niet directe oplossingen van de deelnemers bieden de resultaten toch enkele aanknopingspunten en ideeën voor oplossingen voor het behoud en beheer van de archeologie. Sommige resultaten weerspiegelen namelijk valkuilen van het huidig archeologiebeleid en andere bestaande kennislacunes van de burger. Dit betekent dat op basis van de uitkomsten van dit participatieonderzoek dus al gerichter gehandeld kan worden bij het zoeken naar oplossingen om de archeologie van Terschelling beter te behouden en te beschermen voor toekomstige generaties.

Wanneer de enquête kritisch wordt geanalyseerd, kan echter worden geconcludeerd dat de vragen over het archeologiebeleid te ingewikkeld zijn gebleken voor de deelnemers. Het merendeel van de ondervraagden is niet bekend met het archeologiebeleid en doordat ik geen ruimte heb gegeven om dit te uiten in de enquête hebben de deelnemers vermoedelijk niet oprecht kunnen oordelen. Dit aspect van het opstellen een participatieonderzoek in navolging van het Verdrag van Faro opgesteld door een bottom-up benadering te hanteren, waarbij wordt gezocht naar de mening, ideeën en adviezen van de burger omtrent een specifiek onderwerp (in dit geval het archeologisch beleid op Terschelling), vind ik zeer complex en is wellicht zelfs onmogelijk aangezien een initiatiefnemer vrijwel altijd de resultaten zal beïnvloeden door een bepaalde vraagstelling en/of door bepaalde informatie wel en niet te delen met de burger.

Nadien heb ik op basis van de resultaten van de enquête belevingskaarten vervaardigd over de cultuurhistorie, het erfgoed en de archeologie van Terschelling met behulp van het concept van de deep-map. De resultaten van de belevingskaart over de archeologie weerspiegelen de voorkeuren van de burger over wat de belangrijkste archeologische locaties van Terschelling zijn. De belevingswaarden op de kaart concurreren dus niet met elkaar over wat de meest waardevolle of belangrijkste archeologie is, maar ze reflecteren waar burgers meer over willen weten en zeggen daarom iets over welke locaties, thema's en perioden in de geschiedenis en de archeologie de burgers interesse hebben. Vervolgens heb ik de belevingskaart vergeleken met het concept van de deep-map. Op basis van deze vergelijking kan worden geconcludeerd dat de belevingskaart van Terschelling niet aan alle karakteristieken van de deep-map voldoet. Wel leent het concept van de deep-map zich wel goed voor het opstellen van een belevingskaart, omdat de kenmerken van een deep-map raakvlakken hebben met de uitgangspunten van het Verdrag van Faro. Deep-mapping als methode sluit daarom goed aan bij een participatieonderzoek in navolging van het Verdrag van Faro. Dit betekent dat het concept van de deep-map als methodologisch handvat kan worden gezien voor erfgoedparticipatie. Hierbij zorgt het participatieonderzoek oftewel deep-mapping dus voor het verzamelen van deze informatielagen over het verleden en de belevingskaart voor het bewaren en overbrengen van gegevens.

De meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van Faro bij de vervaardiging van een inventarisatiekaart is dat de bekende archeologische waarden en de archeologische verwachtingen worden aangevuld met belevingswaarden, dus met informatie afkomstig van burgers. Hierdoor wordt inzichtelijk hoe bekende archeologische waarden worden ervaren door burgers en dus vanuit een bottom-up benadering (van onderop). Op de belevingskaart van Terschelling ontbreken echter bepaalde perioden, die niet erg tot de verbeelding spreken, of die geen belevingswaarden hebben nagelaten of waar men simpelweg niets van weet niet op de belevingskaart terecht zullen komen. Perioden die ontbreken op een belevingskaart zijn echter niet

noodzakelijkerwijs oninteressant vanuit wetenschappelijk archeologisch perspectief. Om deze reden zullen volledige en geactualiseerde archeologische inventarisatie- en beleidskaart opgesteld normaliter opgesteld door academisch geschoolde archeologen a*lle* bekende en te verwachte archeologische waarden opnemen daterende uit alle perioden van de geschiedenis en ook in de waterbodems. Juist deze academische archeologen kunnen het ontbreken van bepaalde perioden op de belevingskaarten als probleem ervaren, met name archeologen die geïnteresseerd zijn in het Paleolithicum (of andere perioden die op een belevingskaart ontbreken). Maar is het ontbreken van bepaalde perioden op de belevingskaart daadwerkelijk een probleem? Gemeenten, musea en toeristenbranches zullen dit niet als probleem beschouwen, omdat zij vermoedelijk vooral willen inspelen op de voorkeuren en interesses van de burger aangaande de archeologie. De academische archeoloog zou daarentegen wel kunnen vinden dat de burger juist over de ontbrekende perioden kennis moet worden bijgebracht. Het ontbreken van locaties en perioden kan op de belevingskaart kan dus als probleem worden gezien. Desalniettemin, kan het verzamelen van belevingswaarden dit probleem tevens verhelpen, omdat de academische archeoloog met een reactie kan komen op de belevingskaart door met behulp van bijvoorbeeld informatieborden op locaties, publicaties, tentoonstellingen, excursies en rondleidingen, erfgoedparticipatie projecten, etc. de desbetreffende ontbrekende periode onder de aandacht kan brengen bij het grote publiek.

Kortom, de meerwaarde van het verzamelen van belevingswaarden en het opstellen van een belevingskaart is dat hiermee duidelijk wordt welke archeologische locaties en perioden tot de verbeelding spreken en welke niet en welke geen belevingswaarden hebben achtergelaten. Bovendien kan een belevingskaart inzicht geven in de kennislacunes op het gebied van de geschiedenis en de archeologie bij de burger. Wie bepaalde ontbrekende archeologische locaties en perioden op de belevingskaart als probleem ervaart, kan op basis van de belevingskaart juist reageren door de ontbrekende perioden onder de aandacht te brengen in de samenleving, zodat deze periode meer tot de verbeelding zal spreken. Tot slot, moet worden vermeld dat ik met dit onderzoek slechts één van de vele mogelijke methoden heb gebruikt om de meerwaarde van het implementeren van de uitgangspunten van Faro bij de realisatie van een archeologische inventarisatiekaart te onderzoeken, namelijk door inbreng en advies op te vragen bij de burger middels een vragenlijst. Dit betekent dat wanneer andere stappen van de participatieladder en de -wijzer worden gebruikt wellicht andere conclusies kunnen worden getrokken over dit onderwerp.

10. Discussie en aanbevelingen

10.1 Archeologiebeleid en inventarisatiekaarten

De belangrijkste aanbeveling ten aanzien van de inventarisatiekaart van Terschelling is dat de gemeente Terschelling en alle andere gemeenten in Nederland zonder geactualiseerde gemeentelijke beleidskaart (waarin archeologische waarden ontbreken uit bepaalde perioden uit de geschiedenis en/of in de waterbodems) een volledige archeologische beleidskaart aanschaffen. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat een volledige inventarisatiekaart op basis van de beschikbare datasets en kaartensets (voornamelijk afkomstig van de RCE) binnen handbereik ligt, waardoor gemeenten gemakkelijk deze kaarten kunnen laten vervaardigen. Belangrijk is dat gemeenten de kaarten regelmatig actualiseren en bijwerken met nieuwe kennis, zodat onnodige onderzoeken voorkomen kunnen worden en plekken waar tegen verwachting in wel archeologie blijkt te zitten niet over het hoofd worden gezien bij een volgend onderzoek. Wanneer gemeenten de algemene beheersverordening (erfgoedverordening) hebben, wordt door het toevoegen van een archeologische inventarisatie- en beleidskaart het archeologiebeleid helderder en transparanter. Dit betekent dat voor gemeenten het aanschaffen van een archeologische inventarisatie- en beleidskaart noodzakelijk is, omdat alleen dan een goede basis ontstaat om te bepalen hoe moet worden omgegaan met de archeologie binnen de ruimtelijke ordening binnen een gemeente.

Terschelling kent 111 rijksmonumenten, maar de gemeente heeft geen beschermde dorpsgezichten of gemeentelijke monumenten aangeduid. De rijksoverheid heeft voor een groot deel de besteltaken ten aanzien van vergunningverlening voor rijksmonumenten overgedragen aan de gemeente. Allereerst, adviseer ik de gemeente Terschelling daarom om alle informatie over het cultureel erfgoed binnen de gemeente beter in beeld te krijgen. Wanneer de door mij gemaakte inventarisatiekaarten van Terschelling als opstap worden gebruikt voor de archeologische inventarisatie- en beleidskaart van het eiland, zal meer onderzoek moeten worden gedaan op het gebied van het historisch kaartmateriaal en de verstoringen voor zowel de land- als de waterbodems en de verwerking van de 'Historisch Geo-Morfologische kaartenset Westelijke Waddenzee' voor alleen de waterbodems. Daarnaast adviseer ik de ambtenaren binnen de gemeente die te maken hebben met archeologie een cursusdag te volgen over het huidige archeologiebeleid, zodat zij op de hoogte zijn van de huidige wetgevingen omtrent dit onderwerp en zij weten wat te doen bij het verlenen van vergunningen in relatie tot de archeologie, het beoordelen van uitgevoerde archeologische onderzoeken en zij kennis hebben van de taken van het Steunpunt. Als derde punt, adviseer ik de gemeente Terschelling naast het karteren van het cultureel erfgoed ook het bijbehorende erfgoedbeleid onder de aandacht te brengen bij de burger. Over het algemeen zijn de bewoners van Terschelling zeer geïnteresseerd in hun eilandgeschiedenis en door meer kennis over te brengen aan de burger, kan het draagvlak binnen de gemeente voor het beschermen van het cultureel erfgoed toenemen. De gemeente Terschelling wordt tevens aanbevolen beter samen te werken met andere erfgoedinstellingen, toeristenbranches, duik-/ historische verenigingen en stichtingen, die zich met het erfgoed bezighouden om het archeologisch meldpunt onder de aandacht te brengen bij zowel de inwoners als de toeristen en daggasten en om een folder samen te stellen ten aanzien van de do's/ don'ts (wat te doen en wat niet te doen) tijdens het strandjutten in relatie tot het behoud van het cultureel erfgoed en om nauwer samen te werken met sportduikers. Dit laatste punt is cruciaal, omdat door verschillende instanties (duikverenigingen en het Wrakkenmuseum) meldingen worden gedaan op Terschelling van scheepswrakken. Het is hierbij zeer belangrijk om deze aanmelding goed te inventariseren en te controleren ten aanzien van de gaafheid van de vondst. Vanwege de hoge dynamiek van de Waddenzee verdwijnt dit erfgoed vaak binnen enkele jaren volledig en soms zelfs sneller dan dat. Hierdoor wordt Terschelling en alle

andere Waddengemeenten sterk aanbevolen onderzoek te doen naar de veranderingen en het proces in zeestromingen in het Waddengebied en vooral naar wanneer deze stromingen een serieuze bedreiging vormen voor het behoud van scheepswrakken. Het in kaart brengen van de effecten hiervan en het opstellen van een handleiding over behoudsprioriteiten binnen een gemeente verdient aandacht. De RCE heeft hierin tevens een taak betreffende het opstellen van kaartensets, zoals de 'Historische Geo-Morfologische Kaartenset Westelijke Waddenzee', want waarom is deze kaart nog niet gerealiseerd voor het oostelijke deel van het Waddengebied? Deze kaarten moeten worden gerealiseerd en nadien onder de aandacht worden gebracht bij Waddengemeenten. Ook moet worden verwezen op de bruikbaarheid van deze kaartensets bij het vervaardigen van archeologische inventarisatie- en beleidskaarten. Het verfijnen van deze kaartensets voor het onderwater cultureel erfgoed van Nederland kan vervolgens de kwaliteit en betrouwbaarheid van inventarisatiekaarten van de waterbodems in Nederland verbeteren.

Uit dit onderzoek is voorts gebleken dat het verzamelen van belevingswaarden en het opstellen van een belevingskaart niet noodzakelijk is omdat alle bekende archeologische waarden al in de archeologische inventarisatiekaart opgenomen moeten zijn. Voor het opstellen van een archeologische inventarisatiekaart is dit dus overbodig, bovendien is behoudenswaardige archeologie uit welke periode dan ook even relevant. Dat het inwinnen van belevingswaarden binnen de bredere archeologiepraktijk in Nederland wel relevant is, licht in toe in de volgende paragraaf.

Tot slot, wanneer de inventarisatiekaart is gemaakt op basis van een bepaald verwachtingsmodel om grip proberen te krijgen op het gedrag van mensen in het verleden in relatie tot het landschap (omdat het landschap vermoedelijk een belangrijke rol heeft gehad bij de keuze voor een bewoningslocatie voor de mens in het verleden) en de bekende archeologische waarde worden in dit model geplaatst, kan het verwachtingsmodel empirisch worden getoetst en kan worden onderzocht of de bekende waarden daadwerkelijk op de locaties liggen die in het model als potentiële locaties staan aangeduid. Kortom, het advies is de verwachtingsmodellen te toetsen, zodat nadien mogelijk meer inzicht is verkregen in de redenen achter het kiezen van een bewoningslocatie door de mens in het verleden. Vervolgens kunnen verwachtingsmodellen worden aangescherpt, waardoor de kwaliteit, betrouwbaarheid en de toepasbaarheid van inventarisatiekaarten aanzienlijk verbeterd kunnen worden.

10.2 Participatieonderzoeken in de archeologie en deep-mapping

Door de burgers op Terschelling de enquête van dit participatieonderzoek in te laten invullen, is een beter beeld ontstaan over de voorkeuren en interesses van de deelnemers omtrent de archeologie van Terschelling. Door men te benaderen met vragen over de archeologie van het eiland is bewustwording gecreëerd over dit onderwerp en komt de archeologie meer tot leven onder de burgers. Ik zie dit als een positief effect van het participatieonderzoek, omdat het verzamelen en bewaren van interesses, voorkeuren, adviezen en ideeën over de archeologie en tevens ervaringen uit het verleden verbonden aan specifieke plekken kan worden gebruikt voor educatief- en entertainmentmateriaal in de vorm van leerlijnen, tentoonstellingen, gemeentebrochures etc. Dit betekent dat door het participatieonderzoek inzicht is verkregen over de voorkeuren en interesses van enkele burgers en toeristen/ daggasten op het gebied van archeologie. Daarnaast geven sommige resultaten van de vragenlijst valkuilen van het huidig archeologiebeleid en bestaande kennislacunes van de burger weer. Dit kan dus gezien worden als een positieve uitkomst van het participatieonderzoek, omdat op basis van de resultaten van het onderzoek naar voren komt waar meer aandacht binnen het archeologiebeleid aan moet worden besteed en over welke aspecten van dit onderwerp men wel/ niet over kennis beschikt. Op basis van deze antwoorden kan dus gerichter

worden gehandeld bij het zoeken naar oplossingen om de archeologie van Terschelling beter te behouden en te beschermen voor toekomstige generaties

Echter is een negatief aspect van het participatieonderzoek dat het behoorlijk tijdrovend is om de burgers op Terschelling te bereiken door middel van een digitale enquête vooral als student zijnde en niet als bijvoorbeeld een overheidsinstelling. Bovendien kan het participatieproces door middel van deep-mapping (vooral wanneer alle eigenschappen van de benadering worden gevolgd) haar eigen onvoorspelbare gang gaan, waardoor een chaotisch geheel kan ontstaan waarin indelingen op basis van tijd/ periode, thema's of categorieën ontbreken. Zo hadden tot mijn grote verbazing al snel 150 deelnemers mijn enquête ingevuld doordat ik de vragenlijst had gedeeld op bepaalde facebookpagina's. Hiermee bereikte ik echter niet de inwoners van Terschelling, waardoor ik nadien tijdens het veldwerk mijn methode heb aangepast. Bovendien is het ongestructureerde van de deep-map complex en lastig te behappen voor de Westerse mens, omdat wij de neiging hebben alles te willen ordenen en indelen in categorieën, lijstjes en thema's. Vanwege dit ongestructureerde kan de deep-map daarom worden vergeleken met een storyboard, waar men ervaringen achterlaat en waarna een luisteraar of lezer zijn eigen verhaal kan creëren en samenstellen. Het ongestructureerde van de deep-map is eveneens lastig, omdat participatieprojecten vaak een bepaald doel hebben dat behaald moet worden. Om deze reden heb ik deze eigenschap van de deep-map genegeerd en heb ik gekozen de resultaten van het onderzoek op basis van herhaling in antwoorden te visualiseren. Enige structurering was dus gewenst, omdat de belevingskaart op deze manier beter het onderzoek ondersteunt.

Een ander probleem bij participatieprojecten met behulp van deep-mapping kan zich voordoen wanneer bepaald moet worden welke verhaallijn doorslaggevend is, want wie moet dit dan bepalen? Het verzamelen van gegevens verbonden aan het individu en zijn/ haar ervaringen is subjectief. Problematisch is dan tevens wie of wat beslist welke ervaringen verbonden zijn aan het individu, een brede groep of het collectieve. Zo beschouw ik de belevingskaarten uit dit onderzoek niet als representatief voor de gehele Nederlandse samenleving vanwege de demografische resultaten. Ik zie dit onderzoek als een steekproef, waarbij slechts ca. 4% van de bewoners van Terschelling naar hun voorkeur is gevraagd omtrent het cultureel erfgoed op het eiland. Toch kan ik concluderen dat verder onderzoek noodzakelijk is om te bepalen hoe de belevingskaart/ deep-map en deep-mapping in de praktijk een bredere wetenschappelijke inbedding kan krijgen. Vragen die hierbij gesteld kunnen worden zijn: Moet een belevingskaart worden gezien als een actieve creatie van een verbinding tussen de burger en de omgeving of als passieve reflectie van belevingen aan het landschap, de archeologie, etc.? Wat of wie beslist welke ervaringen verbonden zijn aan een individu, brede groep of het collectieve? Wat is de correlatie tussen de individuele ervaring en de brede en maatschappelijke ontwikkelingen?

Een ander probleem van het participatieonderzoek is de methodologie die ik heb gebruikt, want wanneer ik kritisch kijk naar de enquête heb ik suggestieve vragen gesteld. De vragen met stellingen verwijzen er namelijk op dat ik als opsteller vind dat momenteel niet goed wordt omgegaan met de archeologie. Veel van de ondervraagden hebben, zoals blijkt uit de antwoorden, geen idee of er daadwerkelijk veel archeologie verloren gaat op en rondom Terschelling en hoe het archeologiebeleid momenteel in elkaar steekt. Wanneer mijn trend wordt gevolgd kunnen de ondervraagden vermoedelijk hebben gedacht dat het met het behoud van de archeologie inderdaad slecht gesteld is. Hierdoor hebben de ondervraagden zeer waarschijnlijk geen objectief oordeel kunnen vellen en zijn de antwoorden dus niet onafhankelijk, maar beïnvloedt door mijn vraagstelling. Op basis hiervan kan ik concluderen dat de door mij gemaakte belevingskaarten geen echte deep-maps zijn en er geen gebruik is gemaakt van een pure bottom-up benadering. Het gebruik van v bottom-up methode bij participatieonderzoek in navolging van het Verdrag van Faro uitgevoerd door een (semi) expert vereist daarom opheldering. Enkele vragen die kunnen worden

gesteld bij de bestudering van deze problematiek zijn: Hoe moet de informatie worden verzameld? Wie moet deze informatie bijeenbrengen? Behoort de uitvoerder van het participatieonderzoek tot een bepaalde autoriteit en/of is het een expert, heeft iedereen niet een bepaalde agenda en motieven en is iedereen niet altijd politiek geladen? Welke informatie moet wel worden gedeeld en welke niet, en wie bepaalt dat? Kortom, voor een volgende studie wil ik mij concentreren op de bottom-up benadering in relatie tot een participatieonderzoek en hoe dit onderzoek het beste gerealiseerd kan worden wanneer de initiatiefnemer niet de burger zelf is.

Op basis van dit onderzoek heb ik in ieder geval geleerd dat bij het opstellen van een vragenlijst van een participatieonderzoek er ruimte moet zijn voor de ondervraagden om aan te geven niet geïnteresseerd te zijn en niets te weten van dit onderzoek, want doordat ik deze mogelijkheid niet heb gegeven, kan men mijn meningen zijn gevolgd door de deelnemers aangaande het archeologiebeleid. Daarnaast is heb ik geleerd dat suggestieve vragen in een enquête (door het gebruik van vragen met stellingen) leiden tot resultaten die beïnvloed zijn door mijn eigen mening over dit onderwerp, waardoor ik precies de resultaten krijg waarop ik had gehoopt. Bij een volgend onderzoek zou ik daarom afzien van vragen met stellingen om objectievere en meer onafhankelijke antwoorden te genereren. Bovendien zal ik de burgers allereerst informatie reiken over het onderwerp van het participatieonderzoek. Voorafgaand aan dit onderzoek moet echter worden onderzocht welke informatie gedeeld wordt en welke niet en waarom, zodat de burger een zo objectief oordeel kan vellen over het onderzoek en niet wordt beïnvloed door de informatie die de onderzoeker deelt. De burger moet ook bij het aanreiken van deze informatie de kans krijgen om aan te geven niet geïnteresseerd te zijn in dit onderwerp.

Om toch tot een oplossing te komen voor wat ik zie als een probleem, namelijk het archeologiebeleid op Terschelling, betoog ik dat allereerst de ambtenaren van de gemeente Terschelling moeten worden bijgeschoold over het archeologiebeleid en de taken van het Steunpunt. Nadien kan archeologische kennis toegankelijk worden gemaakt voor de burger door men op de hoogte te stellen van de huidige ontwikkelingen omtrent een onderwerp, bijvoorbeeld door het opstellen van een informatiebrochure, onderzoeken samenvatten in een publicatie toegankelijk voor leken en/ of de lokale media te benaderen om te vragen informatie te verspreiden, zodat de vijf O's in de toekomst betere gezamenlijke beslissingen kunnen maken over het beheer en behoud van de archeologie van Terschelling. Dit betekent dat eerst verandering van hogerop noodzakelijk is, waarna kennis toegankelijk kan worden gemaakt, waardoor een participatieonderzoek als deze geoptimaliseerd kan worden. Na dit alles is participatieonderzoek denk ik een zeer bruikbaar hulpmiddel om te reflecteren op bestaande valkuilen, die zich voordoen in de samenleving, om zo met meerdere partijen naar gerichte oplossingen te zoeken over hoe het in de toekomst beter kan met het behoud en beheer van de archeologie.

Tot slot, adviseer ik (nadat op de volgende Prinsjesdag (2022) mogelijk meer duidelijk wordt over hoe het Verdrag van Faro onderdeel zal uitmaken van de Nederlandse erfgoedsector en wie deze Faro-projecten zal moeten gaan financieren) dat meer onderzoek noodzakelijk is naar het implementeren van de uitgangspunten van het Verdrag van Faro in de Nederlandse archeologie. Dit moet worden gedaan door alle vijf de niveaus van de Participatieladder en alle methoden van de Participatiewijzer te gebruiken en te toetsen om tot een bruikbare handleiding te komen, waarin per niveau en per methodiek duidelijk wordt wat de voor- en nadelen zijn van erfgoedparticipatie, welke problemen en oplossingen zich tijdens een participatieproject kunnen voordoen en hoe daarmee het beste kan worden omgegaan. In deze handleiding kunnen de verschillende paden die erfgoedparticipatie kan bewandelen in de archeologie gekoppeld worden aan een financieel plan, zodat overheidsinstellingen, archeologische ondernemers, musea, etc. weten wat ze kunnen verwachten wanneer een bepaald Faro-plan wordt gekozen (en dit een onlosmakend onderdeel van de archeologiepraktijk wordt) hoeveel dat gaat kosten.

12 Bronnenlijst

12.1 Boeken en artikelen

12.1.1 Archeologische inventarisatiekaarten

- Breimer, J.N.W., *et al.,* 2020: *Handleiding opstellen gemeentelijke archeologische inventarisatiekaarten: Een normstellend kader*. Z.p.
- Deeben, J.H.C., *et al.,* Inleiding op de derde generatie van de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (pp. 7-12). In J.H.C. Deeben, *et al., De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie.* Amersfoort.
- Deeben, J.H.C., *et al.,* Handleiding voor de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden derde generatie (pp. 61-68). In J.H.C. Deeben, *et al*., *De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie.* Amersfoort.
- Hessing, W.A.M., *et al.,* 2017: *Toelichting bij de Archeologische Beleidskaart van de Gemeente Texel (geactualiseerde versie 2013).* Amersfoort.
- Houkes, M.C., 2022: *Analyse gemeentelijke omgang met archeologische (verwachtings)waarden in waterbodems*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Kamermans, H. *et al*., 2004: "Deconstructing the crystal ball: the state of art of predictive modelling for archaeological heritage management in the Netherlands." In K.F. Ausserer, *et al*., *Enter the Past. The E-way into the four Dimensions of Cultural Heritage. CAA 2003, Computer Applications and Quantitive Methods in Archaeology.* Oxford: Archaeopress.
- Kohler, T.A. & S. C. Parker, 1986: "Predictive models for archaeological resource location (pp. 397-452). In M.B. Schiffer, *et al., Advances in archaeological method and theory*. New York: Academic.
- Leusen, M. van, *et al*., 2005: "A Baseline for Predictive Modelling in the Netherlands (pp. 25-92)." In M. van Leusen, *et al*., *Predictive Modelling for Archaeological Heritage Management: A research agenda.* Amersfoort.
- Verhagen, P., 2007a: A condensed history of predictive modelling in archaeology. In P. Verhagen (Ed.), *Case studies in archaeological predictive modelling* (pp. 13–25). Leiden: Leiden University Press.
- Verhagen, P., 2007b: Predictive models put to the test. In P. Verhagen (Ed.), *Case studies in archaeological predictive modelling* (pp. 115–168). Leiden: Leiden University Press.
- Verhagen, P., T.G. Whitley, 2011: "Integrating Archaeological Theory and Predictive Modelling: A Live Report from the Scene." *Archaeol Method Theory*, vol. 19, p: 49-100.
- Verniers, L., 2017: *Beleidskader Archeologie 2017 Gemeente Den Helder, Actualisatie archeologiebeleid 2003*. Castricum.

12.1.2 Terschelling en Griend in het Waddengebied

- Aker, J. van den, *et al.,* 1996: "Vier waardestellende verkenningen in de Waddenzee en de Noordzee uitgevoerd in samenwerking met duikteam Ecuador en duikteam Caranan." *AAO-Rapport.* Alpen aan de Rijn: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Beek-Dieren, J.J.H.C. van, & A. Scheygrond, 1985: *Terschelling tussen Boschplaat en Behouden Huys: een eerbetoon aan Wouter van Dieren (1902-1935).* S.l: K.N.N.V., afd. Terschelling.
- Beets, D. J. & A. J. F. van der Spek., 1994: "Het Nederlandse waddengebied: ontstaansgeschiedenis en toekomstige ontwikkeling." *Gea*, vol. 27, nr. 2, pp. 51–57.

- Boot, W. J. J., 1998: *Schepen Schelpen Schuitengat: de scheepvaart om Terschelling en Vlieland van 'Adsistent' tot 'Koegelwieck'.* Franeker: Uitgeverij van Wijnen.
- Colmjon, G., 1967: *Hoe het oude Terschelling zich vernieuwde.* Den Haag: Boek en Periodiek.
- Deen, M., 2016: *De Wadden. Een geschiedenis*. Amsterdam: Uitgeverij Thomas RAP.
- Doedens, A., 2011: *Gedachtenisse van d'Engelsche Furie op de Vlietstroom, en der Schellingh.* Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.
- Doedens, A., J. Houter: 2013: *1666 - De ramp van Vlieland en Terschelling*. Franeker: Uitgeverij van Wijnen.
- Doedens, A. & J. Houter, 2015: *Geschiedenis van de Wadden: de canon van de Waddeneilanden.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Doedens, A., & L. Mulders, 2016: *Engels-Nederlandse oorlogen: door een zee van bloed in de Gouden Eeuw.* Zutphen: Walburgpers.
- Doedens, A., & J. Houter, 2020: *Strandroof. Een tragisch godsgeschenk voor West-Vlieland.* Zutphen: Walburg Press.
- Donkersloot-de Vrij, Y. M., 2002: *'Scellinge': vijf eeuwen kartografie van Terschelling.* Utrecht: Matrijs.
- Elzinga, G., 1968: "Opgravingen op het Stryper kerkhof op Terschelling." *Waddenbulletin*, vol. 1: pp. 8-12.
- Essink, K., *et al.,* 2018: Geschiedenis van het Noord-Friese kustlandschap. Verborgen Verleden: pp. 50-56.
- Exaltus, R., 2009/10: "Terschellingerpolder Gem. Terschelling (Fr.) Archeologisch veldonderzoek t.b.v. Verdiepingsslag FAMKE." *Steekproefrapport 2009-10/10.* Zuidhorn.
- Exaltus, R., 2010: "Binnenduinrand; Midsland, Landerum en Formerum, Gem. Terschelling (Fr.)." *Steekproefrapport 2010-07/08.* Zuidhorn.
- Galiforni-Silva, F., *et al.,* 2020: "On the Relation between Beach-Dune Dynamics and Shoal Attachment Processes: A Case Study in Terschelling (NL)." *Journal of Marine Science and engineering,* vol 8, nr. 541: pp. 1-23.
- Gerrets, D., 2010: *Op de grens van land en water: dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd* (Proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Glopper, R. J. de, 1967: *Van zee tot land: Over de bodemgesteldheid van het waddengebied.* Rijksdienst van de IJsselmeerpolders. Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink.
- Govers, L. & V. Reijers, 2020: *Griend een bewogen eiland.* Zeist: KNNV Uitgeverij.
- Groot Th. A. M. de, *et al.,* 1996: Sea-level rise during the last 2000 years as recorded on the Frisian Islands (the Netherlands). In: D. J. Beets, *et al. Coastal studies on the Holocene of the Netherlands.* Mededelingen Rijks Geologische Dienst.
- Grunnet, N. M., *et al*., 2005: "The influence of tides, wind, and waves on the redistribution of nourished sediment at Terschelling, The Netherlands." *Coastal Engineering*, vol. 52: pp: 617-631.
- Hessing, W.A.M.*, et al.,* 2021: "Geofysisch onderzoek Terschelling-West: Onderzoek op basis van inventariserend veldonderzoek opwater door middel van side scan sonar Multibeam sonar." *Vestigia-rapport 2048.* Amersfoort.
- Hoop, R.W. de, 2015: *Schatten op de zeebodem van de gemeente Vlieland: Een onderzoek naar de bruikbaarheid van de Historisch Geo-Morfologische Kaartenset voor een maritiem-archeologische verwachtingskaart.* HBO Scriptie-onderzoek. Deventer: Saxion.'
- Jong, J. de, 1984: "Age and vegetational history of the coastal dunes in the Frisian Islands, The Netherlands." *Geologie en mijnbouw* vol. 63: pp. 269-275.

- Klundert, B. van der, 2013: *Boerenlandschap van Terschelling: De opbouw en historische ontwikkeling van de Terschellingerpolder en haar landbouw tussen 1800 en 1950.* Masterscriptie. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Knol, E., 1993: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen.* PhD-thesis. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Kok, A., 2007: *Aastermiede & Wachthuusplak: Veldnamen op Terschelling in duin en polder.* Assen: Van Gorcum.
- Kuiken, K., 2019: *Popma (Terschelling), een kritische genealogie.* Uitgever onbekend.
- Lautenbach, P., 2011: *Eendenkooien de laatste heiligdommen van Terschelling*. Assen: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum.
- Leendertse, P. C., *et al*., 1997: Long-Term Changes (1953-1990) in the Salt Marsh Vegetation at the Boschplaat on Terschelling in Relation to Sedimentation and Flooding." Plant Ecology, vol. 132, nr. 1: pp. 49-58.
- Leunen, P. van, 1998: *Terschelling en de Visserij*. Harlingen: Flevodruk Harlingen bv.
- Loon-Steensma, J.M., van, 2011: Kweldervorming langs de Terschellinger Waddendijk: Een verkenning naar kansen, beperkingen en vragen rond kweldervorming langs de Waddendijk. e.o. van Terschelling. *Alterra-rapport 2172*. Wageningen.
- Loon-Steensma, J. M. van, *et al.,* 2014: "Salt-marsh erosion and restoration in relation to flood protection on the Wadden Sea barrier island Terschelling*." Journal of Coastal Conservation*, vol. 18, nr. 4: pp. 415-430.
- Manders, M., *et al.,* 2009: "Investigating sediment dynamics in and around shipwrecks. Combining optical dating, grain size analyses and chemical proxies." *MACHU re-port*, vol. 2: pp. 40-43.
- Manders, M., *et al.,* 2014: *De gelaagde geschiedenis van de Westelijke Waddenzee Historisch Geo-Morfologische Kaartenset van de Waddenzee.* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Manders, M., 2014: *De gelaagde geschiedenis van de Westelijke Waddenzee: Historisch Geo-Morfologische Kaartenset van de Waddenzee*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Manders, M., 2017: *Preserving a layered history of the Western Wadden Sea: Managing an underwater cultural heritage resource* (Proefschrift). Leiden: Leiden University Press.
- Mennens, A. & L. Wilmink, 2014: *Handreiking buitendijks erfgoed.* Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Meijles, E.K., *et al.,* 2018: "Holocene relative mean sea-level change in the Wadden Sea area, northern Netherlands." *Journal of Quaternary Science*, vol. 33, nr. 8: pp. 905-923.
- Nieuwhof, A., *et al.,* 2018: *De geschiedenis van terpen- en wierdenland: Een verhaal in ontwikkeling*. Groningen: Vereniging voor Terpenonderzoek.
- Pronker, T.F.J. & H.M. van Eck, 1972: *Vlieland van Hors tot Horn*. Vlieland: Uitgeverij Knoop & Niemeijer.
- Puijenbroek, M. van, 2017: *Dunes, above and beyond; The interactions between ecological and geomorphological processes during early dune development* (Proefschrift). Wageningen: Universiteit van Wageningen.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014: *Bewoningsgeschiedenis noordelijk kustgebied.* Achtergrond document, Amersfoort.
- Ruige, K.I., 2003: *Geloof In Glas: over de oudste middeleeuwse fragmenten vensterglas in de kerk van Hoorn op Terschelling.* Amersfoort: BBNC Uitgevers.
- Ruige, K.I. 2009: *Klei En Oven Scheppen En Geloven: Over De Bakstenen Van De Middeleeuwse Kerk Van Hoorn (Terschelling).* Tiel: Friese Pers/ Noordboek.

- Schabbing, C.E., 1975: *Archief van de Heerlijkheid Terschelling (1322-1615*). ’s-Gravenhage: Rijksarchieven in Holland.
- Schol, T., 2012: *Ruimte voor religie op Terschelling*. Assen: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum.
- Schroor, M., 2018: Landschapsbiografie *van het Waddengebied: Historisch-landschappelijke karakteristieken en hun ontstaan.* Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Smit, G., 1971*: De agrarisch-maritieme struktuur van Terschelling omstreeks het midden van de negentiende eeuw*. Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Smit, G., 1972: *Terschellinger getij.* Haren: Knoop & Niemeijer.
- Smit, J.M., 2018: *Stelling Terschelling: Het eiland voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.* Smit.
- Staalduinen C. J. van, 1977: Terschelling. In: Staalduinen, C. J. van, *et al., Geologisch onderzoek van het Nederlandse Waddengebied.* Rijks Geologische Dienst, Haarlem: pp. 33-35.
- Staatsbosbeheer, 1972: *Lange Termijn Plan voor de boswachterij Terschelling (beheersplan).* Utrecht.
- Stichting Ons Schellingerland Terschelling, 1974*: Terschelling… ’T Stryper Wyske, “ze staan er bij honderden”*. Terschelling: Stichting Ons Schellingerland.
- Stouthamer, E. *et al.,* 2015: *De vorming van het land: Geologie en Geomorfologie*. Utrecht: Perspectief Uitgevers.
- Veen, G. van der, *et al.,* 1981: *Ruilverkavelingsgebied Terschelling: Bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid Deel I.* Wageningen: Stichting voor Bodemkartering.
- Veenstra, H.W., 2007: “Onderzoeksgebied Stins: Gemeente Terschelling Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek.” *Raap-Notitie 2630*, Weesp.
- Veenstra, H.W., 2010: “Verdiepingsslag FAMKE Terschelling: Gemeente Terschelling Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek ten behoeve van aanzet verdiepingsslag.” *Raap-Rapport 1964.* Weesp.
- Veenstra, H.W., 2010: “Verdiepingsslag FAMKE Terschelling, Gemeente Terschelling: Archeologisch vooronderzoek: een karterend en waarderend veldonderzoek.” *Raap-Rapport 2209.* Weesp.
- Vos, P., 2015: *Origin of the Dutch Coastal Landscape: Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional, and local palaeogeographical map series.* Utrecht: Deltares.
- Vriend-Vendel, L., 2010: *Landschappen ontdekken: In een aantrekkelijke vorm (een LIA-presentatie).* Texel: Ecomare.
- Vries, K. de & J. Smit, 1966: *Terschelling brandt.* ’s-Gravenhage/ Rotterdam: N.V. Uitgeverij Nijgh & van Dinter.
- Wal, J. van der, 2007: *We Vieren Het Pas Als Iedereen Terug Is Terschelling in de Tweede Wereldoorlog* (Proefschrift). Franeker: Uitgeverij van Wijnen.
- Waldus, W., *et al.,* 2009*: “*Bureauonderzoek zoekgebieden mosselvanginstallaties Oosterschelde, Voordelta en Waddenzee.” *Periplus Archeomare Rapport 09_A006A.* Amsterdam.
- Waterbolk, H.T., *Wonen op de Wadden: 1500 jaar boerderijbouw op onbedijkte kwelders.* Leeuwarden: Waddenacademie.
- Zwaal, A.J., 1989: *Terschellinger historie*. Terschelling: Gemeente Museum ’t Behouden Huys.

12.1.3 Kaarten en toelichtingen

- Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000 versie 2014, Alterra.

- Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000, versie 2017, Alterra.
- Oosten, M.F. van, *et al.,* 1986: *Bodemkaart van Nederland, toelichting bij de kaarten (1:50.000) van de Waddeneilanden Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog.* Wageningen: Stichting voor bodem kartering.
- Schokker, J., 2010: *Geologische overzichtskaart van Nederland.* Utrecht: TNO Bouw en Ondergrond.
- Staalduinen, C.J. van, 1977: *Geologische kaart van het Nederlands Waddengebied.* Haarlem: Rijks Geologische Dienst.
- Stavenga, T., *et al.,* 1991: *Geologische atlas van de diepe ondergrond van Nederland/ Kaartblad I, Vlieland-Terschelling*. Haarlem: Rijks Geologische Dienst.
- Stiboka, 1986. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000. Kaartblad Terschelling met toelichting*. Wageningen: Stichting Bodemkartering.
- Vos, P., 2015: Paleogeografische kaarten – Atlas van Nederland in het Holoceen uit *Origin of the Dutch Coastal Landscape*. Eelde: Barkhuis.

12.1.4 Participatieonderzoek

- Arnstein, S., 1969: "A ladder of citizen participation." *Journal of the American Institute of Planners,* vol. 35, nr. 4: pp. 216-224.
- Baarda, B, *et al.,* 2015: *Basisboek enquêteren: Handleiding voor het maken van een vragenlijst en het voorbereiden en afnemen van enquêtes*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Carpenter, C. & Harper, N.J., 2016: Health and wellbeing benefits of activities in the Outdoors (pp. 59-68). In B. Humberstone, *et al., International Handbook of Outdoor Studies*, London: Routledge.
- Cerreta, M., E. G. Giovene di Girasole, 2020: "Towards Heritage Community Assessment: Indicators Proposal for the Self-Evaluation in Faro Convention Network Process." *Sustainability*, vol. 12, nr. 23: pp. 1-22.
- Cerreta, M., E. G. Giovene di Girasole, 2021: Faro Convention Network Process: Proposed indicators for Heritage Community Self-Assessment (pp. 70-82). In *People, Places, Stories, Faro Convention inspired experiences.* Castellon de la Plana: Council of Europe.
- Council of Europe, 1992: *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised),* Valletta, 16 January 1992. Council of Europe Treaty Series.
- Council of Europe, 2005*: Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society.* Faro, 27 October 2005. European Treaty Series 199.
- Council of Europe, 2019: *The Faro Convention Action Plan Handbook 2018-2019 (The Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society).* Straatsburg: Council of Europe.
- Darvill, *et. al.,* 2019: *Archaeology in the PPG16 ERA: Investigations in England 1990-2010.* Oxford/ Philadelphia.
- Dries, M H. van den, 2014: "Community Archaeology in the Netherlands." *Journal of Community Archaeology & Heritage*, vol. 1, nr. 1: pp. 69-88.
- Dries, M.H. van den, 2015a: From Malta to Faro, how far have we come? Some facts and figures on public engagement in the archaeological heritage sector in Europa (pp. 45-55). In Schut, P.A.C., *et al., Setting the Agenda: Giving new meaning to the European archaeological heritage.* Brussel: Europae Archaeologiae Consilium.
- Dries, M.H. van den, 2015b: Social involvement as a buzzword in world heritage nominations (pp. 668-686). In: A. Castillo Mena, *et al., Proceedings of the Second International Conference on Best Practices in World Heritage: People and Communities (Menorca 29 April - 2 May 2015).* Madrid: Complutense University.

- Dries, M.H., *et al.,* 2015: “Exploring archaeology’s social values for present day society.” *Analecta Praehistorica Leidensia*, vol. 45: pp. 221-234.
- Dries, M.H. van den, 2021: “The public benefits of archaeology according to the public.” Internet Archaeology, vol. 57: pp.
- Folmer, A., *et al.,* 2016: “Sustainable tourism development and the world heritage status of the Wadden Sea: The case of Terschelling.” *Research in Hospitality Management* 2016, vol. 6, nr. 1: pp. 45–50.
- Helbergen, W., van, 2021: Wie bepaalt wat erfgoed is? (pp. 20-22). In Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Magazine Faro: Van verdrag naar praktijk.* Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Heslinga, J., *et al.,* 2018: “Understanding the historical institutional context by using content analysis of local policy and planning documents: Assessing the interactions between tourism and landscape on the Island of Terschelling in the Wadden Sea Region.” *Tourism Management*, vol. 66: pp. 180-190.
- Holtorf, C., 2007: “Can you hear me at the back? Archaeology, Communication and Society.” *European Journal of Archaeology*, 10, nr. 2, 3: pp. 149-165.
- Horst, A. van der, *et al.* 2021: “Cultureel erfgoed voor en met iedereen: Overwegingen bij het ratificeren van Verdrag van FARO.” *DSP-groep rapport*, Amsterdam.
- International Association for Public Participation z.d., *Public Participation Pillars* (brochure). Denver (US): IAP2.
- Jackson, *et al*., (2014: “Engaging Communities in the Big Society: What Impact is the Localism Agenda having on Community Archaeology.” *The Historic Environment: Policy and Practice*, vol. 5, nr. 1: pp. 74-88.
- Knoop, R., *et al.,* 2021: Brave New Worlds. *Foreign inspirations for Dutch archaeological heritage management* (Eindrapportage project: Internationale vergelijking archeologische wet- en regelgeving). Amsterdam.
- Londen, H. van, *et al*., 2021: *Over lokalisme, liefdewerk en lonkend perspectief. Verkenning naar participatie en burgerinitiatief in de Nederlandse archeologie.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Marshall, Y., 2002: “What is community archaeology?” *World archaeology*, vol. 34, nr. 2: pp. 211-219.
- Reilly, S., *et al.,* 2018: “Wellbeing and the Historic Environment.” *Historic England.*
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2022: *Magazine Faro van Verdrag naar Praktijk*, Amersfoort.
- Schofield, J., 2015: Forget About ‘Heritage’: Place, Ethics, and the Faro Convention (pp. 197-208). In T. Ireland & J. Scholand, *The Ethics of Cultural Heritage.* New York: Springer.
- Toebosch, T. & G. Pijper, 2021: Grotere plek in belevingswereld burger (pp. 14-16). In Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Magazine Faro: Van verdrag naar praktijk.* Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Vogel, R.I.E., *et al.,* 2014: “The Extent of Public Participation.” *Public Management*, vol. 96, nr. 2: pp. 6-10.

12.1.5 Deep-map

- Baaijens, A., 2018: *Paradijs in de Polder: Ontdek wat landschap je vertelt*. Amsterdam: Atlas contact.
- Addis, B., & H. Schlimme, 2016: “Oral History.” *Construction History,* vol. 31, nr. 1: pp. 1-4.

- Bailey, J. & I. Biggs et al, 2014: Deep mapping and rural connectivities (pp. 159-192). In H. Hennessy, *et al., Countryside Connections: Older People, Community and Place in Rural Britain*. Bristol: Policy Press.
- Barrett, J. C., 2009-10: "A phenomenology of landscape: A crisis in British landscape archaeology?" *Journal of Social Archaeology*, vol. 9, nr. 3: pp. 275-294.
- Bodenhamer D. J. & T. M. Harris, *et al.,* 2015: Introduction (pp. 1-6). In D. Bodenhamer, J. Corrigan, and T. Harris, *et al*., *Deep Maps and Spatial Narratives*. Bloomington: Indiana University Press: pp. 1-5.
- Bodenhamer, D. J. & T. M. Harris, *et al.,* 2015: Narrating Space and Place (pp. 7-27). In D. Bodenhamer, J. Corrigan, and T. Harris, *et al., Deep Maps and Spatial Narratives.* Bloomington: Indiana University Press.
- Earley-Spadoni, T., 2017-8: "Spatial History, deep mapping and digital storytelling: archaeology's future imagined through an engagement with the Digital Humanities." *Journal of Archaeological Science*, vol. 84, pp. 95-102.
- Harris, T. M., 2015: Deep Geography—Deep Mapping: Spatial Storytelling and a Sense of Place (pp. 28-53). In D. Bodenhamer, J. Corrigan, and T. Harris, *et al*., *Deep Maps and Spatial Narratives.* Bloomington: Indiana University Press.
- Harris, T. M., 2016: "From PGIS to Participatory Deep Mapping and Spatial Storytelling: An Evolving Trajectory in Community Knowledge Representation in GIS." *The Cartographic Journal*, vol. 53, nr. 4: pp. 318–325.
- Harris, O. J. T. & C. Cipolla, 2017: *Archaeological Theory in the New Millennium*. New York: Routledge.
- Honshorst, M., 2021: *Een Deep-map van Reigersborg-Zuid V in Hoogkarspel*. Huizen.
- Jessee, E., 2011: "The limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings." *The Oral History Review*, vol. 38, nr. 2: pp. 287-307.
- Johnson, M. H., 2012: "Phenomenological Approaches in Landscape Archaeology." *Annual Review of Anthropology*, vol. 41: pp. 269-284.
- Pearson, M. & M. Shanks, 2001: *Theatre/ Archaeology*. London: Routledge.
- Powell, K., 2010: "Making sense of Place: Mapping as a Multisensory Research Method." *Qualitative Inquiry*, vol. 16, nr. 7: pp. 539-555.
- Roberts, L. 2016: "Deep Mapping and Spatial Anthropology." *Humanities*, vol. 5, nr. 1: pp. 1-7.
- Springlett, S., 2015: "Doing Deeper or Flatter: Connecting Deep Mapping, Flat ontologies and the Democratizing of Knowledge." *Humanities*, vol. 4, nr. 4: pp. 623-636.
- Thomas, J. E., & A. Ross, 2013-6: "Mapping an archaeology of the present: Counter-mapping at the Gummingurru stone arrangement site, southeast Queensland, Australia." *Journal of Social Archaeology*, vol. 13, nr. 2: pp. 220-241.
- Tilley, C., 2010: *Body and Image: Explorations in Landscape Phenomenology 2.* Walnut Creek, California: Left Coast Press.
- Tilley, C., 2010: *Interpreting landscapes: Geologies, Topographies, Identities; Explorations in Landscape Phenomenology 3.* Walnut Creek, Calif.: Left Coast Press.

12.2 Websites

- www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio
- www.geologievannederland.nl
- www.waddenzee.nl
- www.waddenacademie.nl
- www.ahn.nl

- www.legendageomorfologie.wur.nl
- www.archis.cultureelerfgoed.nl
- www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl
- www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl
- www.zoeken.cultureelerfgoed.nl
- www.dinoloket.nl
- www.nationaalarchief.nl
- www.kadaster.nl
- www.nimh-beeldbank.defensie.nl
- www.hisgis.nl
- www.nationaalgeoregister.nl
- www.pdok.nl
- www.rijksoverheid.nl
- www.ruimtelijkeplannen.nl
- www.sikb.nl
- www.topotijdreis.nl
- www.archieven.nl
- www.schylgemynlantse.nl
- www.rce.webgispublisher.nl
- www.sam-limburg.nl
- www.fryslan.frl
- www.terschelling.nl
- www.vvvterschelling.nl
- www.terschelling-info.eu
- www.lokaleregelgeving.overheid.nl
- www.rijksmonumenten.nl
- www.behouden-huys.nl
- www.tresoar.nl
- www.wrakkenmuseum.nl
- www.qgis.org
- www.allecijfers.nl
- www.monumentenzorgfryslan.nl
- www.coe.int.
- www.wetten.overheid.nl
- www.unesco.nl
- www.sikb.nl
- www.fryslan.maps.arcgis.com
- www.rce.webgispublisher.nl
- www.monumenten.nl
- www.kaartenenatlassen.nl
- www.erfgoedmonitor.nl
- www.kadastralekaart.com
- www.riches.cah.ucf.edu
- www.gemeenschapsarcheologie.nl
- www.iap2.org
- www.faro.be
- www.erfgoedbrabantacademie.nl
- www.cultuurparticipatie.nl

- www.aritabaaijens.nl
- www.citizenlab.co
- www.erfgoedacademie.nl
- www.publieksarcheologie.nl
- www.participatiewijzer.nl
- www.storymaps.arcgis.com
- www.naarterschelling.com
- www.overtwad.nl
- www.atlantikwall-wadden.nl
- www.boerenopterschelling.nl
- www.maps.rijkswaterstaat.nl
- www.data.collectienederland.nl
- www.raadvanstate.nl
- www.kerkenopterschelling.nl
- www.erfgoedloketgroningen.nl
- www.baac.nl
- www.cdn.ymaws.com
- www.unesco.nl

13. Appendix

Bijlage 1: Vragenlijst voor volwassenen

Vraag 1. Leeftijd
Meerkeuze-antwoorden: 17 of jonger, 18-25, 26-35, 36-45, 46-55, 56-65, 66-75, 76 of ouder.

Vraag 2. Geslacht
Meerkeuze-antwoorden: vrouw, man, wil ik niet zeggen, anders…

Vraag 3. Achtergrond
Meerkeuze-antwoorden: Nederlandse achtergrond, westerse migratie-achtergrond, niet-westerse migratie-achtergrond, anders…

Vraag 4. Opleidingsniveau
Meerkeuze-antwoorden: geen diploma, basisonderwijs, VMBO HAVO VWO onderbouw MBO 1, HAVO VWO MBO 2-4, Bachelor (HBO/ WO), Master (HBO/ WO), doctor/ PhD.

Vraag 5. Werksituatie
Meerkeuze-antwoorden: scholier, student, werkzoekend, ik werk niet, fulltime werkend (32 uur of meer), parttime werkend (31 uur of minder), gepensioneerd, ik ben niet in staat om te werken, anders…

Vraag 6. Op Terschelling bent u als?
Meerkeuze-antwoorden: permanent wonende, seizoenswerker, toerist/ daggast, anders…

Vraag 7. Welke culturele en historische plekken heeft u bezocht op Terschelling? (meerdere opties mogelijk)
Meerkeuze-antwoorden: museum ’t Behouden Huys, Wrakkenmuseum, Bunkrmuseum, historisch dorp Midsland, Stryper kerkhof, vuurtoren de Brandaris, historisch dorp West-Terschelling, bunkers op Terschelling (Tigerstelling), Seinpaalduin (zendhuisje), Drenkelingenhuisje, Cranberryschuur, Doodemanskisten, St. Janskerk in Hoorn, geen van bovenstaande, anders…

Vraag 8. Stelling: ‘informatie over de geschiedenis van Terschelling wordt voldoende gepresenteerd op het eiland’.
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 9. Over welke periode in de geschiedenis zou u meer willen weten over het eiland Terschelling? (meerdere opties mogelijk).
Meerkeuze-antwoorden: jagers en verzamelaars (tot 2000 v. Chr.), boeren (2000 - 12 v. Chr.), Romeinen (12 v. Chr.- 450 n. Chr.), monniken en ridders (500 - 1000 n. Chr.), steden en staten (1000 - 1500 n. Chr.), ontdekkers en hervormers (1500 - 1600 n. Chr.), regenten en vorsten (1600 - 1700 n. Chr.), pruiken en revoluties (1700 - 1800 n. Chr.), de Tweede Wereldoorlog (1900 - 1945 n. Chr.), geen van de bovenstaande antwoorden, alle bovenstaande antwoorden, anders…

Vraag 10. Welke historische plek op Terschelling is voor u het meest belangrijk?

Vraag 11. Wat maakt deze plek voor u waardevol?

Vraag 12. Hoe maakt u gebruik va deze historische plek?

Vraag 13. Welk erfgoed op Terschelling vindt u belangrijk? (meerdere opties mogelijk).
Meerkeuze-antwoorden: Kerken vuurtorens en andere historische gebouwen, het duinlandschap en andere historische landschappen, tradities zoals cranberries plukken en ander immateriële erfgoed, objecten in musea en ander roerend erfgoed, archeologische vindplaatsen en bodemvondsten (ondergronds erfgoed; kerkhof, etc.), wrakken verdronken dorpen en ander maritiem erfgoed, alle bovenstaande antwoorden, geen van de bovenstaande antwoorden.

Vraag 14. Welk erfgoed (gebouw/ museumobject) op Terschelling is voor u het meest belangrijk?

Vraag 15. Wat maakt dit erfgoed voor u waardevol?

Vraag 16. Bent u ooit in aanraking geweest met de archeologie (ondergronds erfgoed) van Terschelling?
Meerkeuze-antwoorden: ja bij een archeologische opgraving op het eiland, ja bij de fictieve opgraving van een Middeleeuws klooster in 2014 (Oerol), ja door te duiken naar historische wrakken, ja door te zoeken met mijn metaaldetector, ja door het strandjutten, nee nog nooit maar ik zou dat wel willen, nee nog nooit ik ben niet geïnteresseerd, anders…

Vraag 17. Heeft u ooit een archeologisch object gevonden op Terschelling?
Meerkeuze-antwoorden: jazeker dit heb ik gemeld bij het Archeologisch Meldpunt van 't Behouden Huys, jazeker dit heb ik niet gemeld bij het Archeologisch Meldpunt 't Behouden Huys, nee nog nooit.

Vraag 18. Vindt u ondergronds erfgoed (archeologie) van Terschelling belangrijk?
Meerkeuze antwoorden: ja, nee, weet ik niet, anders…

Vraag 19. Welke archeologische vindplaats (plek waar ondergronds erfgoed is ontdekt) is voor u het meest waardevol op het eiland?

Vraag 20. Stelling: 'ik wil meer weten over de archeologie (ondergrondse erfgoed) van Terschelling'
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 21. Stelling: 'ik voel mij verbonden met de archeologie van Terschelling.'
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 22. Stelling: 'er gaat veel archeologie verloren op en rondom het eiland Terschelling.'
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 23. Stelling: 'de archeologie op en rond Terschelling moet beter worden beschermd'.
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 24. Hoe kan de archeologie volgens u beter beschermd worden?

Vraag 25. Stelling: 'er moet een eiland-archeoloog op het Terschelling komen'.
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 26. Stelling: 'de archeologie van Terschelling moet meer onder de aandacht komen in de krant/ op tv en de radio/ in musea en op school'.
Meerkeuze-antwoorden: helemaal mee oneens, oneens, neutraal, mee eens, helemaal mee eens.

Vraag 27. Als keuzes moeten worden gemaakt over het behoud en beheer van de archeologie op het eiland; wie moet hierbij dan worden betrokken? (meerdere opties mogelijk)
Meerkeuze-antwoorden: de inwoners van Terschelling, seizoenswerkers, toeristen/ dagjesmensen, alle bovenstaande antwoorden, geen van de bovenstaande antwoorden.

Vraag 28. Welk cijfer geeft u het erfgoed van Terschelling?
Meerkeuze-antwoorden: cijfers 1-10.

Vraag 29. Welk cijfer geeft u het beheer en behoud van de archeologie op het eiland Terschelling?
Meerkeuze-antwoorden: cijfers 1-10

Bijlage 2: Archeologische inventarisatie

2.1 Landschappelijke kenmerken van de landbodems

Voor het opstellen van een archeologische inventarisatiekaart is kennis nodig over het landschap en de bodem. Het landschap heeft namelijk een belangrijke rol gespeeld in het nederzettingspatroon van de mens. Het is daarom noodzakelijk te analyseren hoe het landschap er in het verleden heeft uitgezien. Naast het bestuderen van de archeologie en historie, heb ik de geologie, paleogeografie, bodemkundige informatie en de geomorfologie van Terschelling onderzocht om meer informatie over het landschap van het eiland te achterhalen. Aan de hand van deze gegevens kan worden beoordeeld waar de mens zich in het verleden zou kunnen hebben gevestigd.

Terschelling is ontstaan gedurende het Holoceen (11.700 jaar geleden tot het heden), ca. 5.000 jaar geleden, wat het eiland geologisch gezien jong maakt. Dit betekent dat Terschelling na het Pleistoceen is ontstaan, de periode die gekenmerkt wordt door vele ijstijden. Tijdens de laatste ijstijd (Weichselien) steeg de zeespiegel door de smeltende ijskappen, waardoor Noordzeebekken zich geleidelijk kon vullen met water. Door wind- en getijdenafzettingen ontstonden zandbanken in het Waddengebied, die op den duur strandwallen vormden. Anders dan in Holland werden deze strandwallen niet getypeerd door een doorlopende kustlijn. De oorzaak hiervan kan worden gevonden in dat de zee haar afzettingen lastig kwijt kon door de dominante westelijke wind en zeestroming. Het sediment voer hierdoor vooral langs de kust en werd daarmee niet op de kust gedeponeerd. Door de relatief lage sedimentaanvoer en de aanwezige riviermonden konden zeegaten (zoals 't Vlie) voortbestaan tussen de voorlopers van de Waddeneilanden, waardoor de kustlijn van dit gebied open bleef.[232]

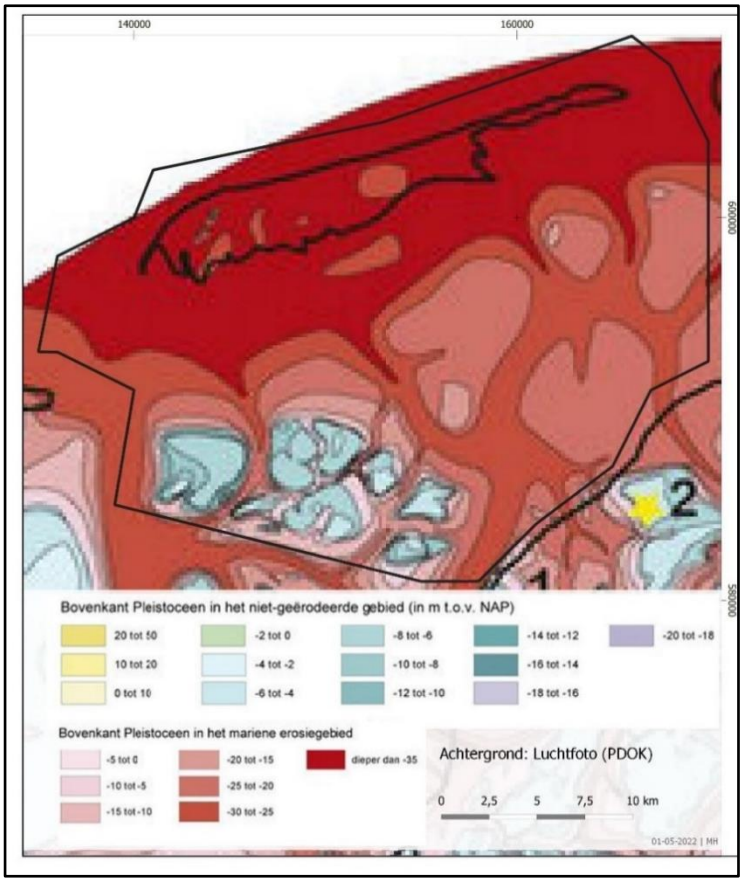

Afbeelding 1. Bovenkant Pleistoceen in het niet-geërodeerde gebied en in het mariene erosiegebied (bron: Vos 2015, 15).

Tijdens de voorlaatste ijstijd werd in het Waddengebied dekzand afgezet. Ten westen van het Vlie lag het dekzand hoger vergeleken met het oostelijke deel van het Waddengebied. Dit had tot gevolg dat zich aanvankelijk in het westen een strandwal ontwikkelde vanaf het vasteland, die richting Vlieland liep. Hierdoor had de zee langer invloed op het gebied ten oosten van het Vlie, waardoor zich ten zuiden van de voormalige Waddeneilanden Terschelling en Ameland een groot Wadden- en kleilandschap kon ontwikkelen. Vanwege een neerslagoverschot trad vernatting op aan

[232] Schroor 2018, 20, 21.

de landzijde van de voormalige oostelijke Waddeneilanden. Dit had tot gevolg dat een dik veenpakket kon vormen, dat regelmatig onderbroken werd door het zoute zeewater. Het veen werd aangetast door het zoute water, wat resulteerde in zand- en slibafzettingen. De grens tussen klei en veen verplaatste zich voortdurend voor een lange periode. Zo werd het veen gaandeweg landinwaarts gedrukt door de toenemende invloed van de zee vanaf ca. 5.500 voor Chr., waardoor het veen zich kon uitbreiden over een steeds groter deel van het dekzand. Na 1.500 voor Chr. won de zee opnieuw terrein van het veen, waardoor een bredere en hogere kwelder van klei zich kon vormen. Op basis van deze gegevens kan worden geconcludeerd dat de eilanden ten oosten van het Vlie (als uit-/ en aaneengegroeide strandwalkernen) geologisch jonger zijn dan de eilanden ten westen van het Vlie.[233]

In 2008, 2009 en 2010 hebben archeologische adviesbureaus RAAP en De Steekproef beide twee verdiepingsslagen van de FAMKE opgesteld voor de Terschellingerpolder (dit gebied is ca. 12 km lang en maximaal 2,5 km breed en grenst in het noorden aan de duinen en in het zuiden aan het wad) door middel van een archeologisch bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkennende, karterende en waarderende fase).[234] Tijdens het veldonderzoek zijn de resultaten van het bureauonderzoek opgesteld door RAAP getoetst. Uit deze onderzoeken is onder andere gebleken dat de Pleistocene afzettingen op de landbodems op een diepte liggen tussen de 25 – 30 m -NAP.[235] Alleen in een klein gebied ten noordoosten van het Donkere Bos en een deel van Griend is het Pleistocene oppervlak intact. Terschelling bestaat grotendeels uit duinen op marien zand, dat vermoedelijk rust op resten van oudere strandwallen.[236] Op de paleogeografische kaart liggen twee strandwallen rond 3.850 voor Chr. dicht in de buurt van de huidige landlijn van Terschelling (afb. 3, 4 en 5).[237]. De geomorfologische kaart uit 2018 onderschrijft dit ook, aangezien op deze kaart zones zijn aangeduid als strandwal (zie de codes 3B76ysE en 4B76ysE op afb. 7). De oude strandwal is oost-west georiënteerd en bestaat waarschijnlijk uit twee delen met een onderbreking tussen Midsland en Hoorn. De strandwallen maken geologisch gezien deel uit van de Formatie van Naaldwijk en behoren tot de Laagpakketten van Schoorl en Zandvoort (afb. 6). Deze strandwal lag ca. 7.000 jaar geleden ten noorden van het huidige eiland en is vervolgens in de loop van de tijd geleidelijk naar het zuiden opgeschoven. De oudste resten van de strandwal op Terschelling zijn vermoedelijk niet ouder dan 3.500 jaar en kunnen onder het oude duinzand voorkomen in de Terschellingerpolder (het gebied ten zuiden van Formerum, Lies en Hoorn).[238] Echter heeft volgens Van Staalduinen (1977) langs de noordzijde van de strandwal en de oude duinen erosie plaatsgevonden vanaf de Late Middeleeuwen. Om deze reden komen daar mogelijk nu enkel jongere afzettingen voor.[239]

Nadien zijn op de strandwal duinen gevormd in twee geologische fasen, de oude en nieuwe duinen. De duinen behoren tot het Laagpakket van Schoorl binnen de Formatie van Naaldwijk. De oudste duinen op Terschelling zijn ontstaan tussen 300 en 500 na Chr. Theoretisch gezien kunnen in deze duinen archeologische resten voorkomen vanaf de Late Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen. Vanaf ca. 1200 na Chr. zijn de jonge duinen afgezet over de oude duinen, waardoor geen oudere archeologische resten kunnen voorkomen dan uit de Late Middeleeuwen.[240] Het gebied met de strandwal en de duinen op Terschelling noemt Staalduinen de 'litorale zone'.[241]

---

[233] Schroor 2018, 21-44.
[234] Exaltus 2009/10; Exaltus 2010, Veenstra 2010, Veenstra 2010.
[235] Veenstra 2010, 15-17.
[236] Veenstra 2010, 15-17.
[237] Vos 2015.
[238] Veenstra 2010, 15-17.
[239] Staalduinen 1977, 33-35; Veenstra 2010, 15-17.
[240] Veenstra 2010, 15-17.
[241] Staalduinen 1977, 33-35

Op de geologische kaart wordt een onderscheid gemaakt tussen strand- en strandvoetafzettingen (afb. 6). Deze laatste zijn te vinden aan de basis van strandafzettingen, die mogelijk behoren tot een barrièreafzetting van een strandwal (deels ontstaan door de wind) of tot zanden die zijn ontstaan in een volledig marien milieu. Op de geologische kaart is zichtbaar dat ze worden gerekend tot de barrièreafzettingen.[242] Daarnaast zijn tussen de strandafzettingen, strandvoetafzettingen, oude duinen en jonge duinen de lithologische verschillen zeer klein.[243] Zo bestaan de strandafzettingen grotendeels uit matig fijn zand met weinig kalk en de duinafzettingen vooral uit matig fijn zand zonder kalk. In de oude duinafzettingen komen soms dikke lagen sterk zandig veen voor van enkele centimeters tot enkele decimeters. De jonge duinen worden gekenmerkt door matig fijn zand met enkele resten van schelpen en lokaal met doorwortelingsverschijnselen. Op basis van de publicatie *Bodemkaart van Nederland* uit 1986 is op te maken dat jonge duinen minder en ondieper ontkalkt zijn.[244] Echter komen op de Waddeneilanden diep ontkalkte jonge duinen voor, die minder dan 100 jaar oud zijn. Dit komt omdat de jonge duinen bestaan uit geërodeerd oud duinzand dat al ontkalkt is. Om deze reden is het lastig oude en jonge duinen te onderscheiden in een verticaal profiel, zoals tijdens een booronderzoek.[245]

In het duingebied van Terschelling zijn in de oudste delen 'oogduincomplexen' te identificeren bestaand uit verschillende oudere duinreeksen. De oudste bogen zijn vermoedelijk gevormd tussen de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen. Op de geologische kaart zijn de resten van de oudste bogen (evenals de oude duinafzettingen in de Terschellingerpolder) aangeduid als 'oude duinafzettingen (S11)' of als 'jonge op oude duinafzettingen (S2)' (afb. 6).[246] Tot de 'jonge duinen' behoren de aan de oppervlakte liggende duinzanden (S1).[247] Toen de strandwal en de duinen zich begonnen vast te leggen ter hoogte van het huidige eiland, ontstond in de lagere delen van het landschap aan de binnenzijde 'wadsediment', wat door Staalduinen de 'lagunaire zone' wordt genoemd.[248] Op enkele locaties vond zelfs een zekere verlanding plaats met kwelder-/ veenvorming (D2.3). Deze afzettingen maken deel uit van de Formatie van Naaldwijk.[249]

Verder komen resten van kwelders voor in de Terschellingerpolder. De afzettingen uit de litorale zone kennen minder lokaal voorkomende kleilaagjes en een lager lutumgehalte vergeleken met de afzettingen uit de lagunaire zone. Bij twijfel zijn ze tot de strand- en strandvoetafzettingen gerekend.[250] Vele beekjes stroomden naar de lagere gronden vanuit de duinen, waardoor de lagere gronden vrij nat waren. Dit resulteerde zelfs in de vorming van veen.[251] Doordat de duinbeekjes overgingen in wadprielen (ondiepe stroompjes) is het veen kleihoudend en komen dunne kleilaagjes voor in het veen. Meer richting het zuiden gingen venige gronden over in een kleistrook. Echter ontbreken deze kleigronden bij Oosterend en ten westen van Midsland nu wegens erosie door de zee.[252]

Vanaf 500 voor Chr. vestigden zich de eerste bewoners in het vruchtbare kwelderlandschap van het Waddengebied. Pas rond ca. 600 na Chr. is Terschelling waarschijnlijk bewoond geraakt en twee eeuwen later werden de eerste nederzettingen gesticht.[253] Met de komst van deze bewoners

---

[242] Veenstra 2010, 15-17.
[243] Staalduinen 1977, 33-35
[244] Van Oosten *et al.* 1986, 11, 12.
[245] Veenstra 2010, 15-17.
[246] Staalduinen 1977, 33-35
[247] Veenstra 2010, 15-17.
[248] Staalduinen 1977, 33-35
[249] Veenstra 2010, 15-17.
[250] Veenstra 2010, 15-17.
[251] Smit 1971; Veenstra 2010, 15-17.
[252] Veenstra 2010, 15-17.
[253] Schroor 2018, 21-44.

onderging het landschap veranderingen door menselijk toedoen. Hoewel de eerste bewoners zich op de hoger gelegen kwelder- en oeverwallen vestigden om geen last te hebben van stormvloeden en overstromingen werden ook verhogingen aangebracht in het landschap in de vorm van terpen of wierden. Men begon eveneens het gebied te ontginnen, waardoor op grote schaal ontwatering plaatsvond door het graven van sloten.[254] Op de geomorfologische en bodemkaart zijn vijf terpen op Terschelling zichtbaar ter hoogte van Horp, Midsland, Seeryp, nabij Kaart en ten zuiden van Midsland (0B91 op afb. 7 en f TERP op afb. 8).[255] Tot slot, is uit het booronderzoek van RAAP uit 2010 gebleken dat vier van de vier onderzochte terplocaties inderdaad terpen zijn (Midsland is niet onderzocht). Deze terpen zijn ontstaan op de hogere delen in het landschap en bestaan uit antropogeen materiaal (humeus zand met archeologische indicatoren).[256] Bovendien zijn tijdens het veldwerk nog drie onbekende terpen ontdekt ter hoogte van Kinnum en twee tussen Kinnum en Seeryp. Hierdoor bestaat de kans dat nog meer niet-ontdekte terpen zich op het eiland bevinden. Op het Actueel Hoogtebestand Nederland is te zien dat dit goed mogelijk is aangezien vele andere hoogtes zich in het landschap voordoen (afb. 2).[257] In de volgende paragraaf worden de bekende archeologische waarden op het eiland uiteen gezet.

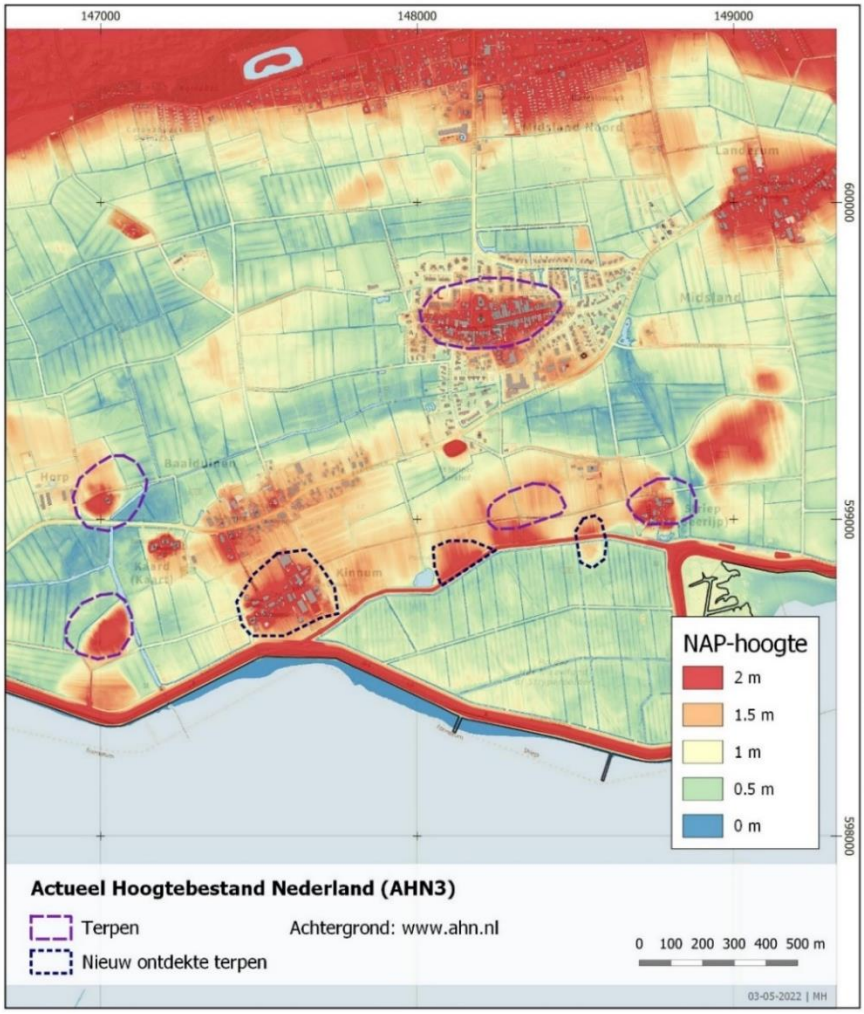

Afbeelding 2. Bekende terpen op Terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN3; Veenstra 2010).

[254] Schroor 2018, 21-44.
[255] Veenstra 2010, 15-17.
[256] Veenstra 2010, 55, 56.
[257] Veenstra 2010, 57.

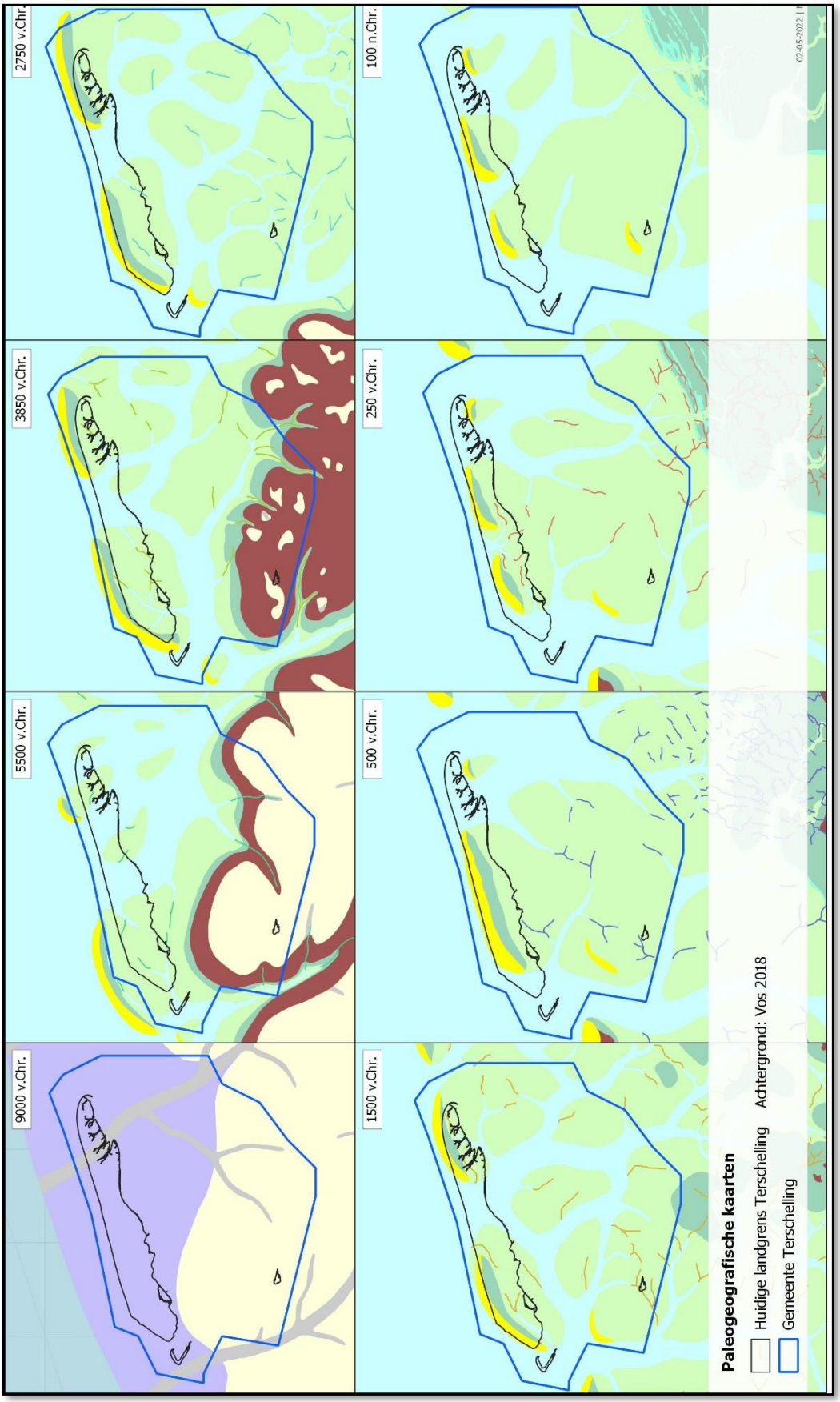

Afbeelding 3. Paleogeografische kaarten van 9000 voor Chr. - 100 na Chr. (Kaart opgesteld door MH; bron: Vos 2015).

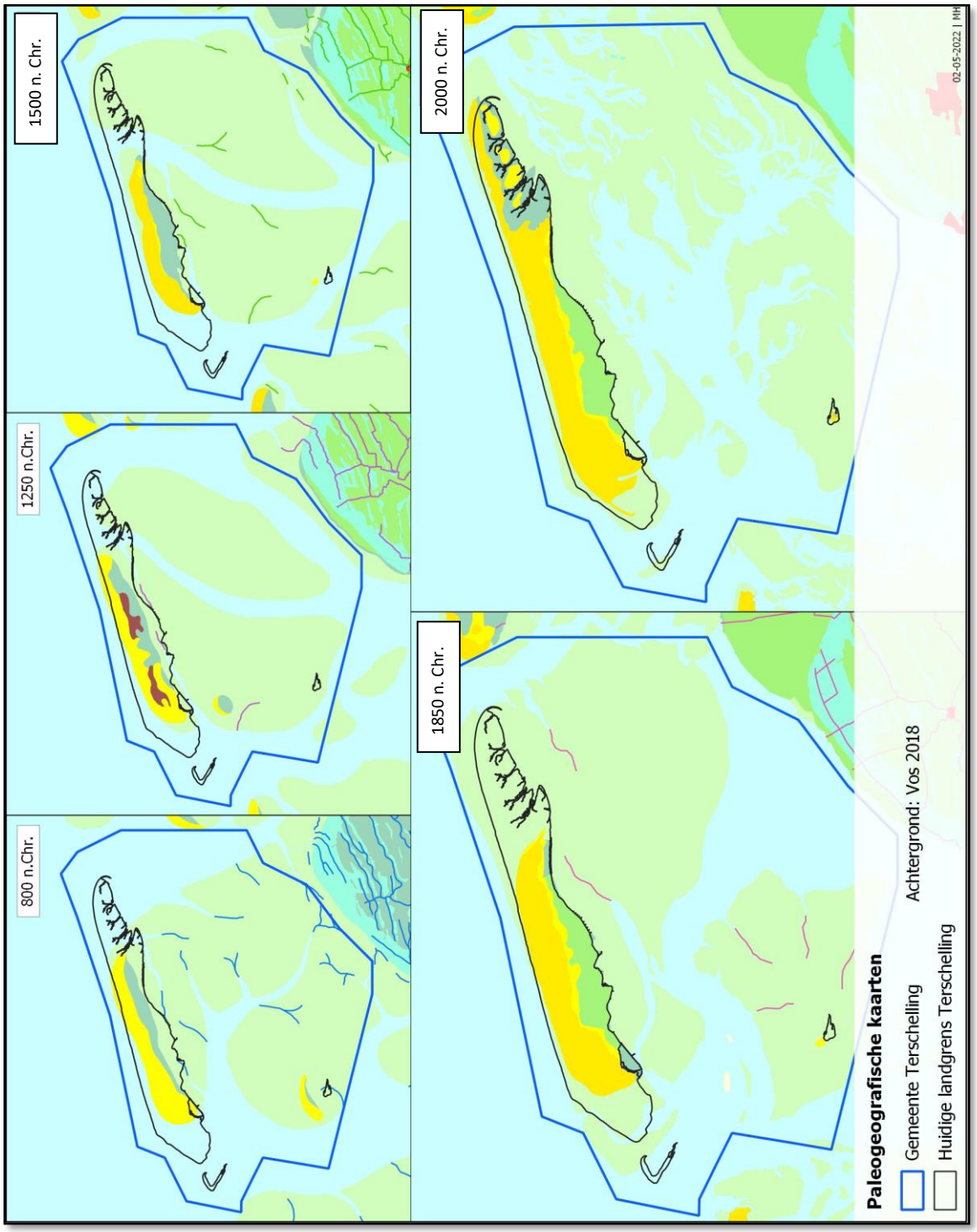

Afbeelding 4. Paleogeografische kaarten van 800 na Chr. - 2000 na Chr. (Kaart opgesteld door MH; bron: Vos 2015).

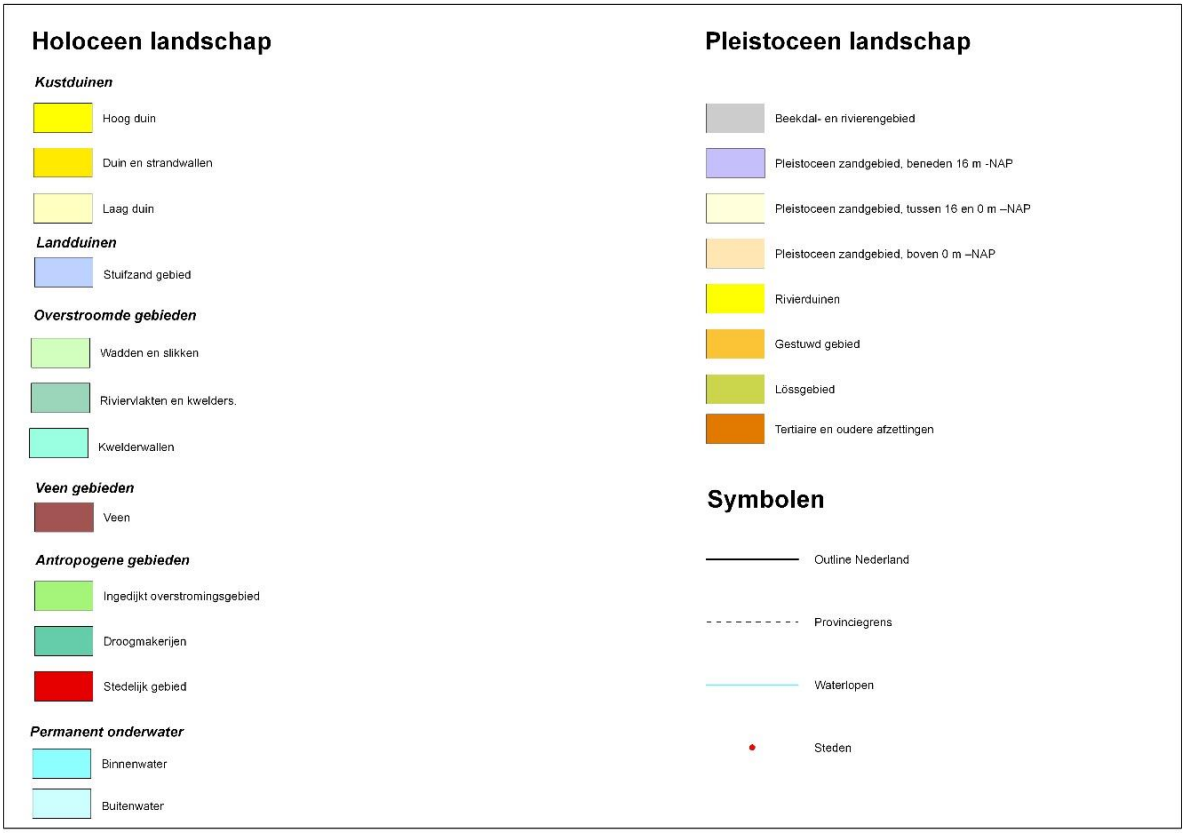

Afbeelding 5. Legenda van de paleogeografische kaarten (bron: Vos 2015).

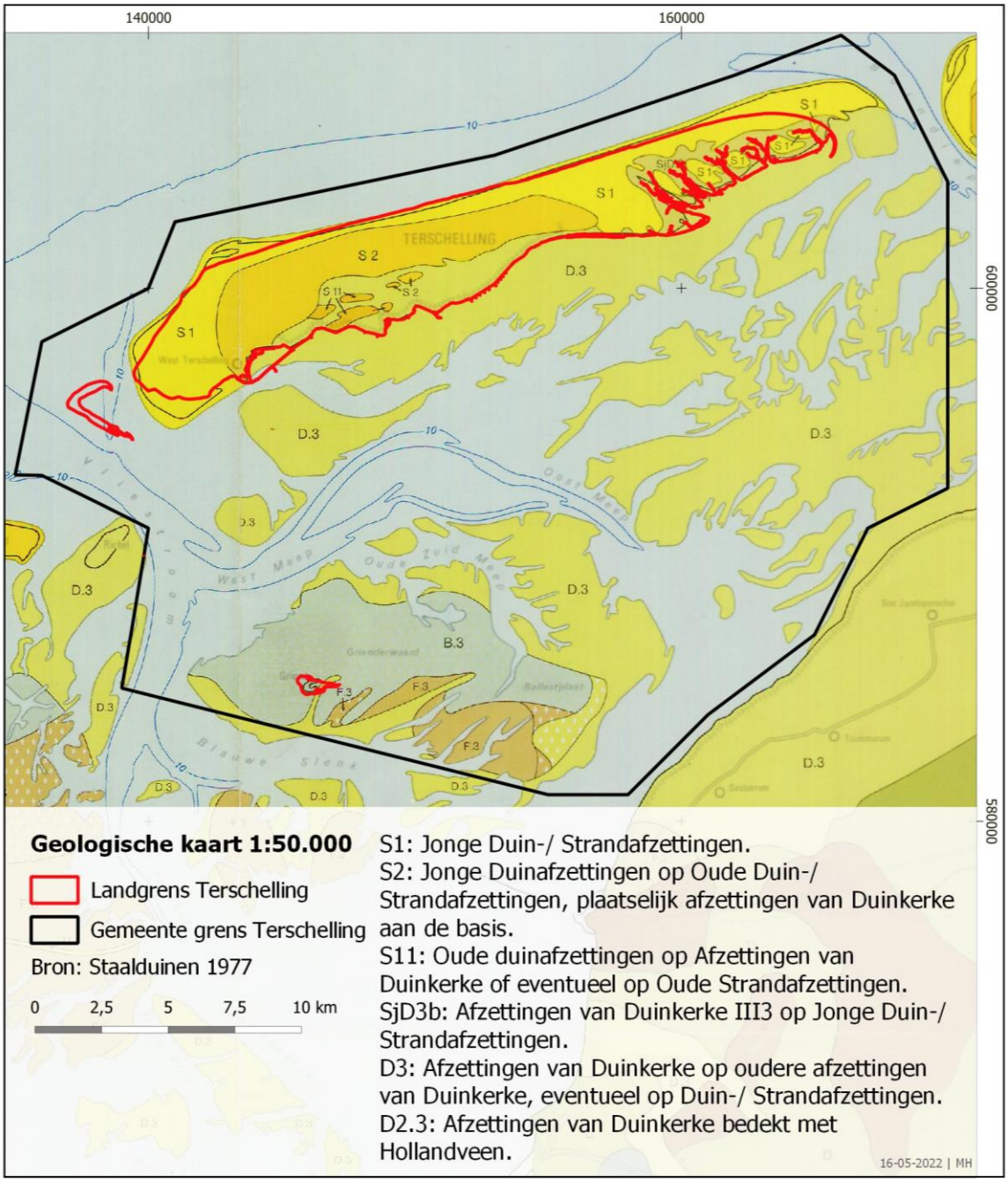

Afbeelding 6. Terschelling op de geologische kaart (in aanvulling op de legenda: Waterbodems: B.3: Afzettingen van Duinkerke III op Afzettingen van Calais en F.3: Afzettingen van Duinkerke III op Hollandveen op Pleistoceen (Kaart opgesteld door MH; bron: Van Staalduinen 1977).

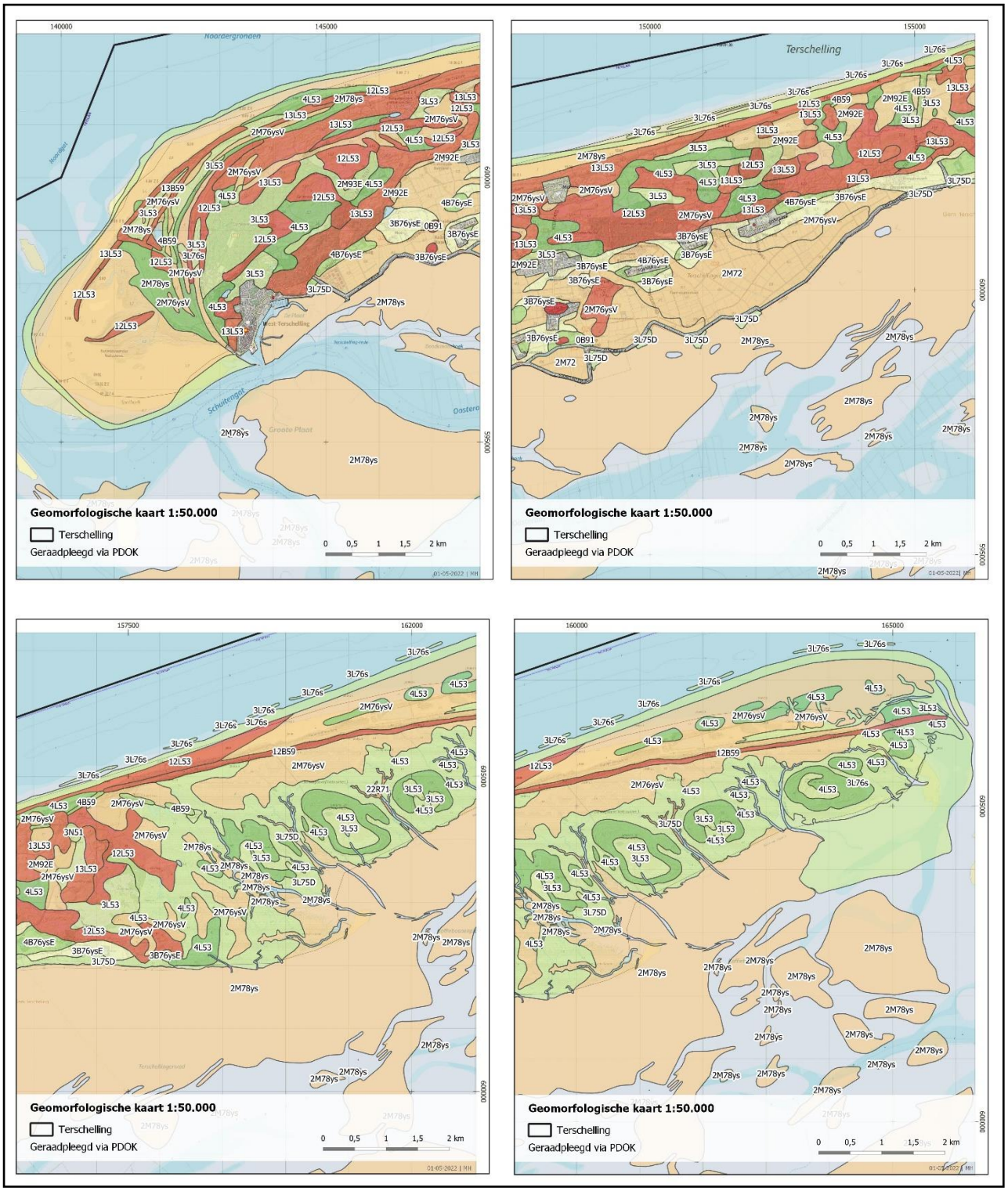

Afbeelding 7. Terschelling op de geomorfologische kaart van Nederland. 3L53: Kustduinen met bijbehorende vlaktes en laagtes (0,5-1,5 m), 4L53: Kustduinen met bijbehorende vlaktes en laagtes (1,5-5 m), 12L53: Kustduinen met bijbehorende vlaktes en laagten (5-12,5 m), 13L53: Kustduinen met bijbehorende vlaktes en laagten (12,5-30 m), 2M72: Vlakte van getij-afzettingen (0,25-0,5 m), 2M76ysV: Ingesloten strandvlakte (0,25-0,5 m), 2M92E: Vlakte ontstaan door afgraving en/ of egalisatie van duinen of strandwallen (0,25-0,5 m), 2M93E: Vlakte ontstaan door afgraving en/of egalisatie (0,25-0,5 m), 2M78ys/ 2M78ysV: Strandvlakte, zandplaat of slik bedekt met duin-/ stuifzandduinen (0,25-0,5 m), 13B59: Stuifdijk (12,5-30 m), 4B59: Stuifdijk (1,5-5 m), 4B76ysE: Strandwal bedekt met duinzand/ vervlakt of ontstaan door afgraving en/ of egalisatie (1,5-5 m), 3B76ysE: Strandwal bedekt met duinzand/ vervlakt of ontstaan door afgraving en/ of egalisatie (0,5-1,5 m) en B91: Terp (wierde) of hoogwatervluchtplaats (Kaart opgesteld door MH; bron: Geomorfologische kaart van Nederland 2017).

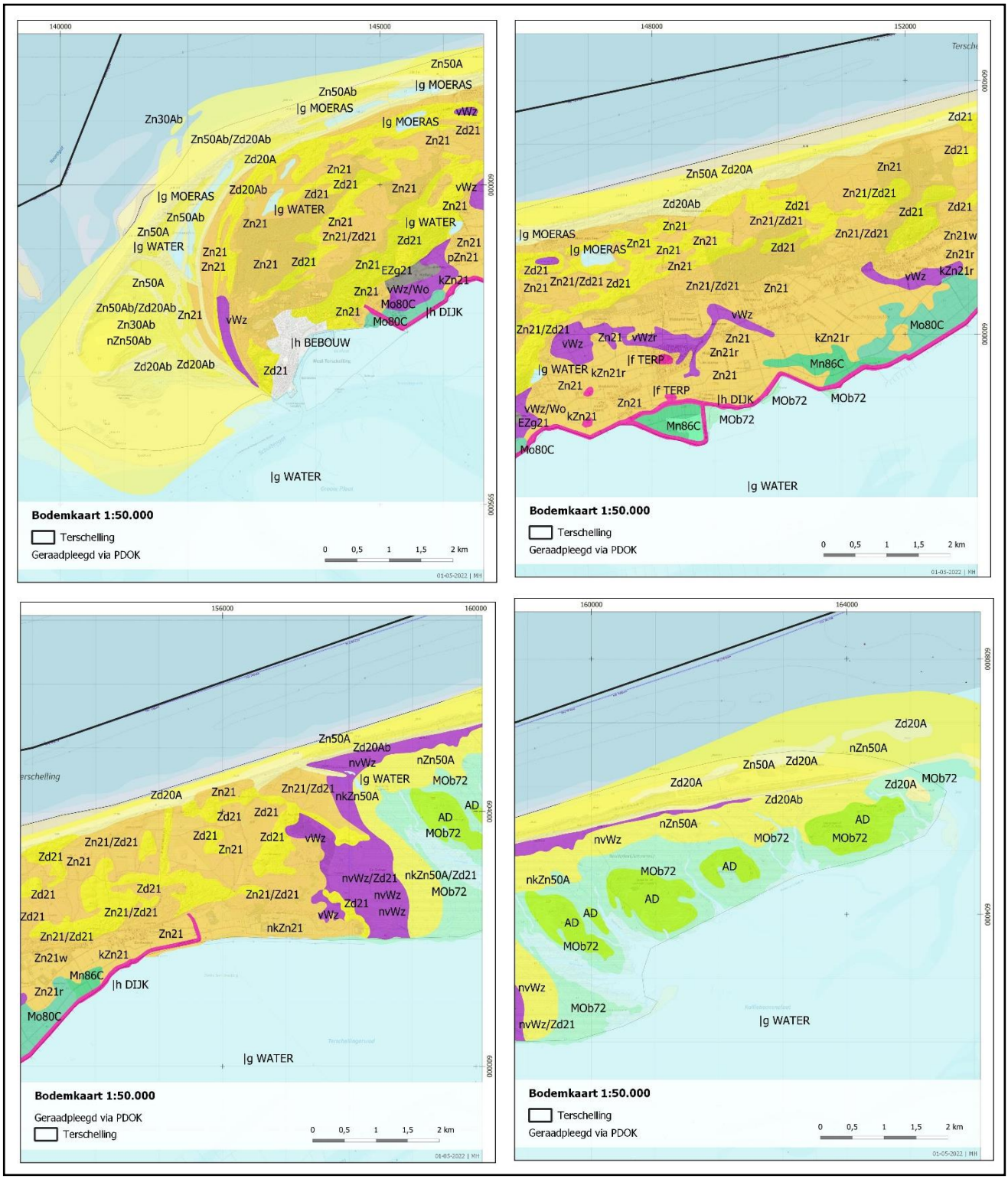

Afbeelding 8. Terschelling op de bodemkaart van Nederland. Zn30Ab: Kalkhoudende zandgronden (Duinvaaggronden), Zn50Ab: Kalkhoudende zandgronden (Vlakvaaggronden), Zn20Ab/ Zd20A: Kalkhoudende zandgronden (Duinvaaggronden), Zn21: Kalkloze zandgronden (Vlakvaaggronden zonder minerale eerdlaag), Zd21: Kalkloze zandgronden (Duinvaaggronden zonder minerale eerdlaag), Mo80C: Zeekleigronden zonder minerale eerdlaag (Nesvaaggronden niet-gerijpte minerale ondergrond), vWz: Moerige gronden (Moerige eerdgronden; zand zonder duidelijke humuspodzol-B), Wo: Moerige gronden (Plaseerdgronden; niet gerijpte zavel of klei), EZg21: Dikke eerdgronden (Zand Enkeerdgronden), Mn86C: Zeekleigronden met een minerale eerdlaag (Leek-/ Woudeerdgronden met roest-/ grijze vlekken beginnend bij 50 cm) en MOb72: Niet-gerijpte minerale gronden (Half of bijna gerijpte Gorsvaaggronden), AD: Duin-/ kweldergronden (Kaart opgesteld door MH; bron: Bodemkaart van Nederland 2014).

2.2 Bekende waarden in de landbodems

Volgens ARCHIS komen binnen de gemeentelijke grenzen van Terschelling elf AMK-terreinen voor, waarvan vijf tevens zijn aangewezen als rijksmonument (aangeduid in de tabel met * en zie afb. 10, 11 en 12).

	M. nr.	Toponiem	Waarde	Complex	Datering	Beschrijving
1.	15055	Dorp West-Terschelling	Hoog	Stad	ME - laat-NT	Terrein met sporen van bewoning (dorpskern)
2.	8996	Kinnum/ Stortumerdijk	Zeer hoog	Terp	ME - laat-ME	Terrein met gave onbebouwde terp (buurtschap Stortum?)
3.	1428 46014*	Horp	Zeer hoog (beschermd)	Terp/ duintop	Me - NT	Terrein met gave terpachtige verhoging
4.	15056	Dorp Midsland	Hoog	Stad	ME – laat-NT	Terrein met sporen van bewoning (dorpskern)
5.	1429 46015*	Stryper kerkhof	Zeer hoog (beschermd)	Terp, kerk, kerkhof	ME-NT	Verhoogd kerkterrein met kerkhof
6.	8997	Midsland-Zuid/ De Krochten	Hoog	Kasteel	Laat-ME	Terrein met resten van kasteel (van Arenberg verwoest in 1569).
7.	1430 46016*	De Vijfpoort	Zeer hoog (beschermd)	Kerk/ kapel/ kerkhof	ME	Terrein met resten van kapel met kerkhof
8.	1431 46017*	De Worf	Zeer hoog (beschermd)	Terp/ waterburcht/ stins	Laat-ME	Terrein met gave stinswier met omgrachting
9.	16050	Popma-stins	Hoog	Terp/ waterburcht/ stins	Laat-ME	Terrein met een stinswier met bijbehorende aanleg
10.	1432 46018*	Popma-stins	Zeer hoog	Terp/waterburcht/ stins	Laat-ME	Terrein met stinswier met bijbehorende aanleg
11.	7457	Oosterend	Hoog	Kerk	Laat-ME	Terrein met bebouwing (kapel gesticht in 1330)[258]

Tabel 1. Rijksmonumenten en AMK-terrein op Terschelling (bron: www.rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Archeologie%2Din%2DNederland.www.rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Archeologie%2Din%2DNederland.

[258] www.rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Archeologie%2Din%2DNederland.

De vroegste bekende bewoning op het eiland dateert uit de 9e eeuw na Chr., uit de Volle Middeleeuwen. De datering van ca. 850 na Chr. is vastgesteld tijdens het de archeologische opgraving van het Stryper Kerkhof en vermoedelijk ook bij een opgraving op de locatie Vijfpoort in Formerum in de jaren ’70 van de vorige eeuw.[259] De meeste archeologische vindplaatsen op Terschelling dateren echter uit de Late Middeleeuwen. Bovendien komen naast AMK-terreinen eveneens ARCHIS-vondstmeldingen en -locaties voor, die wijzen op bewoning in de Late Middeleeuwen. Enkele ARCHIS-waarnemingen met vondsten die uit deze periode dateren zijn (zie Excelbijlage 2):

Zaakidentificatienr.	Vondsten	Locatie	Datering
2745028100	Aardewerk, baksteen en gebrandschilderd glas	Kerk te Hoorn	Late ME
2877650100	Nederzetting met aardewerk	Ter hoogte van Hee	Late ME
2877659100	Nederzetting met aardewerk	Ter hoogte van Kaard	Late ME
2877675100	Nederzetting met aardewerk	Noordzijde van Kaard	Late ME
2878874100	Glazen Venetiaanse kraal, haardsteen en spinschijfjes	Lage terp in Formerum	Late ME

Tabel 2. Enkele ARCHIS-waarnemingen met vondsten die dateren uit de Late Middeleeuwen (bron: www.archis.cultureelerfgoed.nl/zoekenenvinden/#/zaak/search).

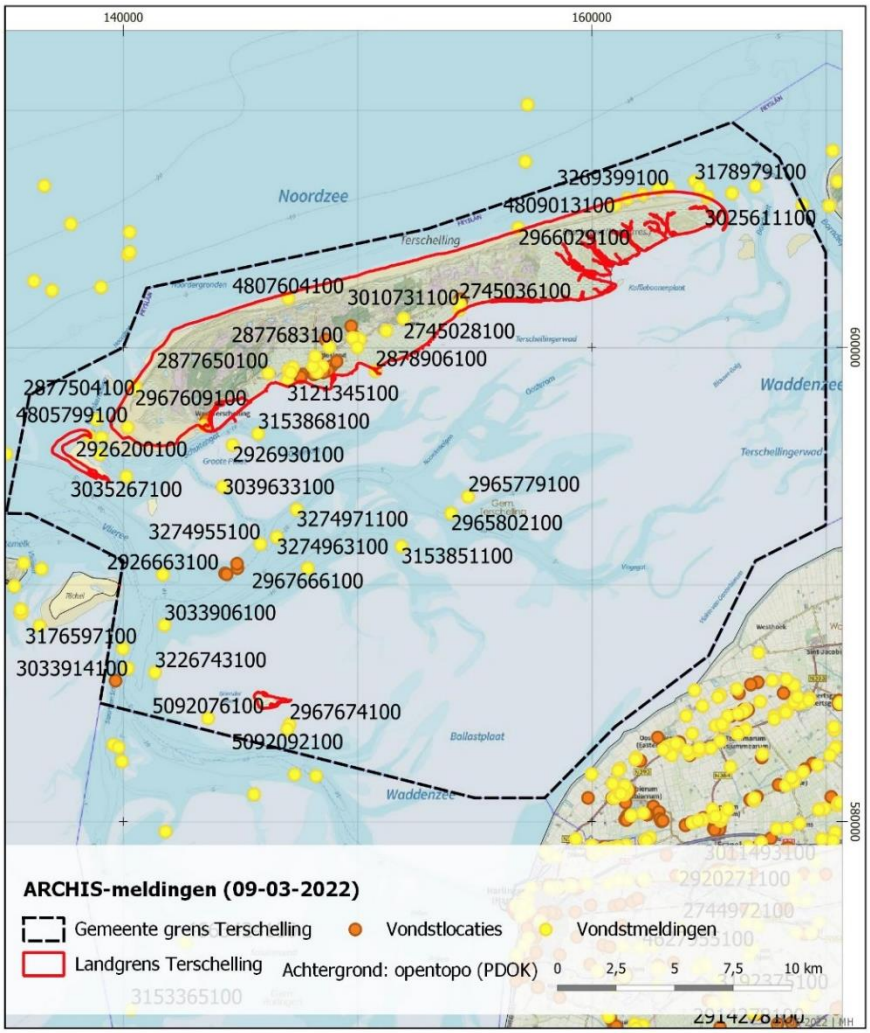

Afbeelding 9. Alle ARCHIS-vondstlocaties/ -meldingen binnen de gemeente Terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: ARCHIS).

[259] Elzinga 1968; Stichting ons Schellingerland Terschelling 1974; Veenstra 2010, 16; Uitgebreide Rapportage Monumenten verkregen van Jos Stöver van de RCE.

Tijdens de verdiepingsslagen die RAAP heeft opgesteld in 2008 en 2010 zijn in totaal zestien archeologische vindplaatsen vastgesteld (afb. 10, 11 en 12). De begrenzing van de vindplaatsen is vastgesteld aan de hand van karterende boringen. Daarnaast zijn vindplaatsen 5 - 9 eveneens gewaardeerd. In de onderstaande tabel zijn de kenmerken van de vindplaatsen uitgelicht:

Vind-plaats#	**Toponiem**	**Complextype**	**Datering**	**Diepte**	**Intactheid**	**Waardering**
1	Unaporta	Kerk	Late ME + NT	Direct - mv	Matig	Hoog
2	Oosterend	Antropogene laag	ME	Tussen 2,43-2.68 + NAP	Onbekend	Hoog
3	Formerum	Antropogene laag	ME (10-15^{e} eeuw)	Vanaf 1,8 m + NAP	Onbekend	Hoog
4	Formerum	Bewoningslaag	NT	Op ca. 3,85 m +NAP	Onbekend	Hoog
5	Terp van Seeryp	Terp	Late ME + Vroege NT	Tussen 0,32-1,5 m -mv	Hoog	Hoog
6	Seeryp	Terp	Late ME + Vroege NT	Tussen 0,23-0,8 m -mv	Hoog	Hoog
7	Kasteel Arenberg	Terp	Late ME + Vroege NT	Tussen 0,27-1,08 m -mv	Hoog	Hoog
8	Seeryp	Terp	Late ME + Vroege NT	Tussen 0,2-0,72 m -mv	Hoog	Hoog
9	Terp van Kinnum	Terp	Late ME + Vroege NT	Tussen 0,25-0,8 m -mv	Hoog	Hoog
10	Terp nabij Kaard (zuiden)	Terp	Late ME + vroeg NT	Tussen 0,1-1,43 m -mv	Onbekend	Hoog
11	Terp van Horp	Terp	Late ME +NT	Tussen 0,1-1,25 m -mv	Geheel intact	Hoog
12	Vijfpoort	Kapel/ kerkhof	Late ME + NT	Graven direct -mv	Geheel verstoord	Laag
13	Oosterend	Oude akkerlaag	ME (10-13 e eeuw)	Onder bouwvoor van 0,25 cm	Onbekend	Hoog
14	Terp van Kaard	Terp	Late ME + Vroege NT	Vanaf 0,7 m -mv	Onbekend	Hoog
15	Terp nabij Kaard	Terp	Late ME + NT	Vanaf 0,8 m -mv	Onbekend	Hoog
16	Seeryp	Terp	Late ME + NT	0,3-1,5 m -mv	Onbekend	Hoog

Tabel 3. De zestien RAAP-vindplaatsen met bijbehorende kenmerken op Terschelling (bron: Veenstra 2010).

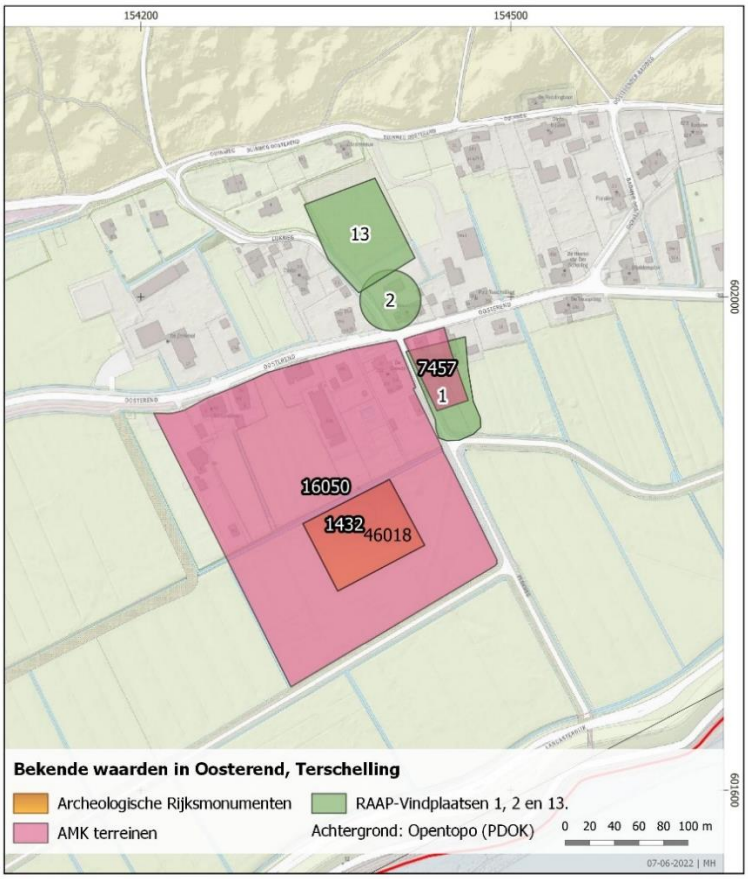

Afbeelding 10. De bekende waarden in Oosterend (Kaart opgesteld door MH; bron: ARCHIS; Veenstra 2010; Veenstra 2010.

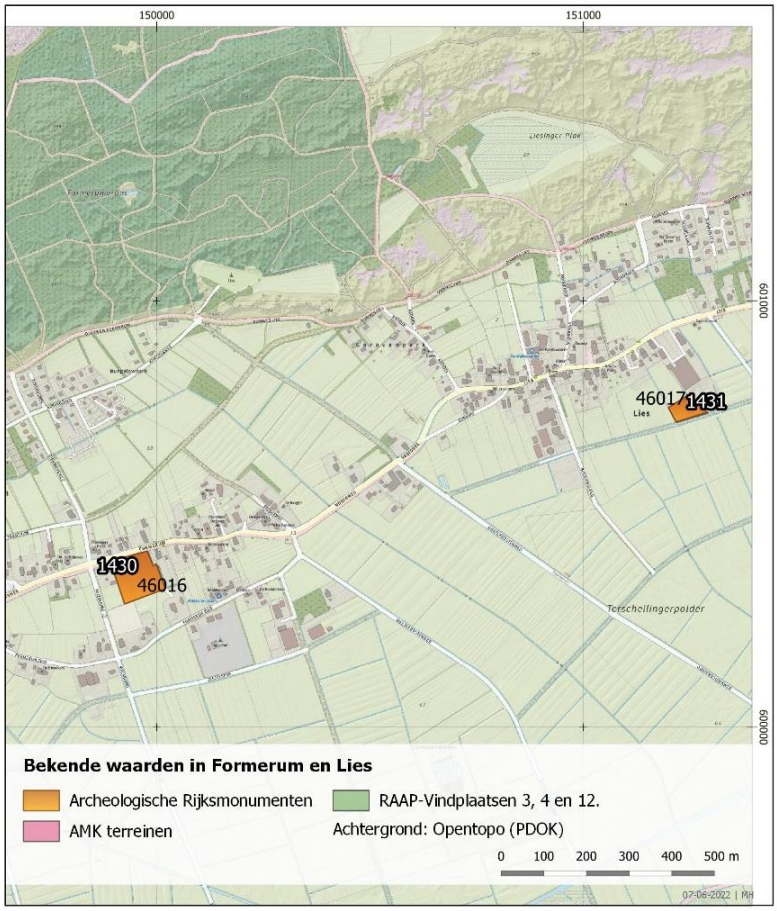

Afbeelding 11. Bekende waarden in Formerum en Lies (Kaart opgesteld door MH: bron: Archis; Veenstra 2010; Veenstra 2010).

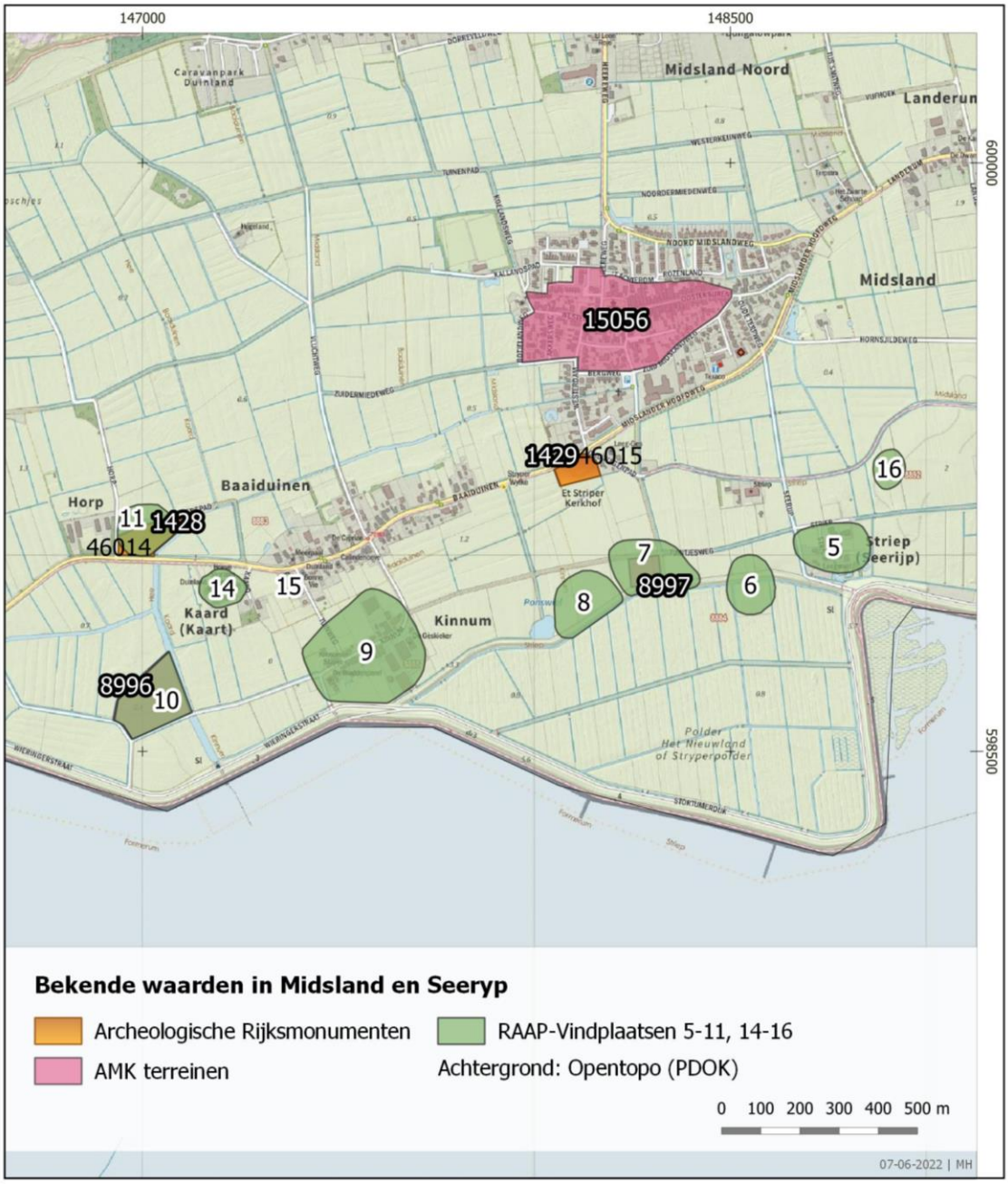

Afbeelding 12. Bekende waarden bij Midsland en Seeryp (Opgesteld door MH; bron: Archis; Veenstra 2010; Veenstra 2010).

Binnen de gemeente Terschelling hebben 48 archeologische onderzoeken plaatsgevonden op het land die in ARCHIS staan opgenomen (afb. 13 en 14, zie Excelbijlage 1). Uit deze onderzoeken is gebleken dat archeologische resten daterende uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd met name te verwachten zijn in de Terschellingerpolder. Verschillende verkennende en karterende booronderzoeken hebben aangetoond dat locaties die een hoogte kennen tussen de 1,0 – 3,5 m + NAP in de Terschellingerpolder geschikt waren voor bewoning en/ of grondbewerking. Locaties die een hoogte kennen onder de 1,0 m + NAP waren minder geschikt voor bewoning en/of grondbewerking.[260] Kortom, de begrenzing van de rijksmonumenten, AMK-terreinen en de RAAP-vindplaatsen zijn te zien op afbeeldingen 10, 11 en 12 en zijn daarmee bekende archeologische vindplaatsen. De locaties in de Terschellingerpolder die een hoogte kennen tussen 1,0 – 3,5 m +NAP kunnen worden aangeduid als 'afgeleid aangetoonde archeologische vindplaatsen' en kennen dus

[260] Exaltus 2009/10; Exaltus 2010, Veenstra 2010, Veenstra 2010.

een verwachting voor resten uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Voor terreinen lager dan 1,0 m +NAP geldt deze verwachting niet.

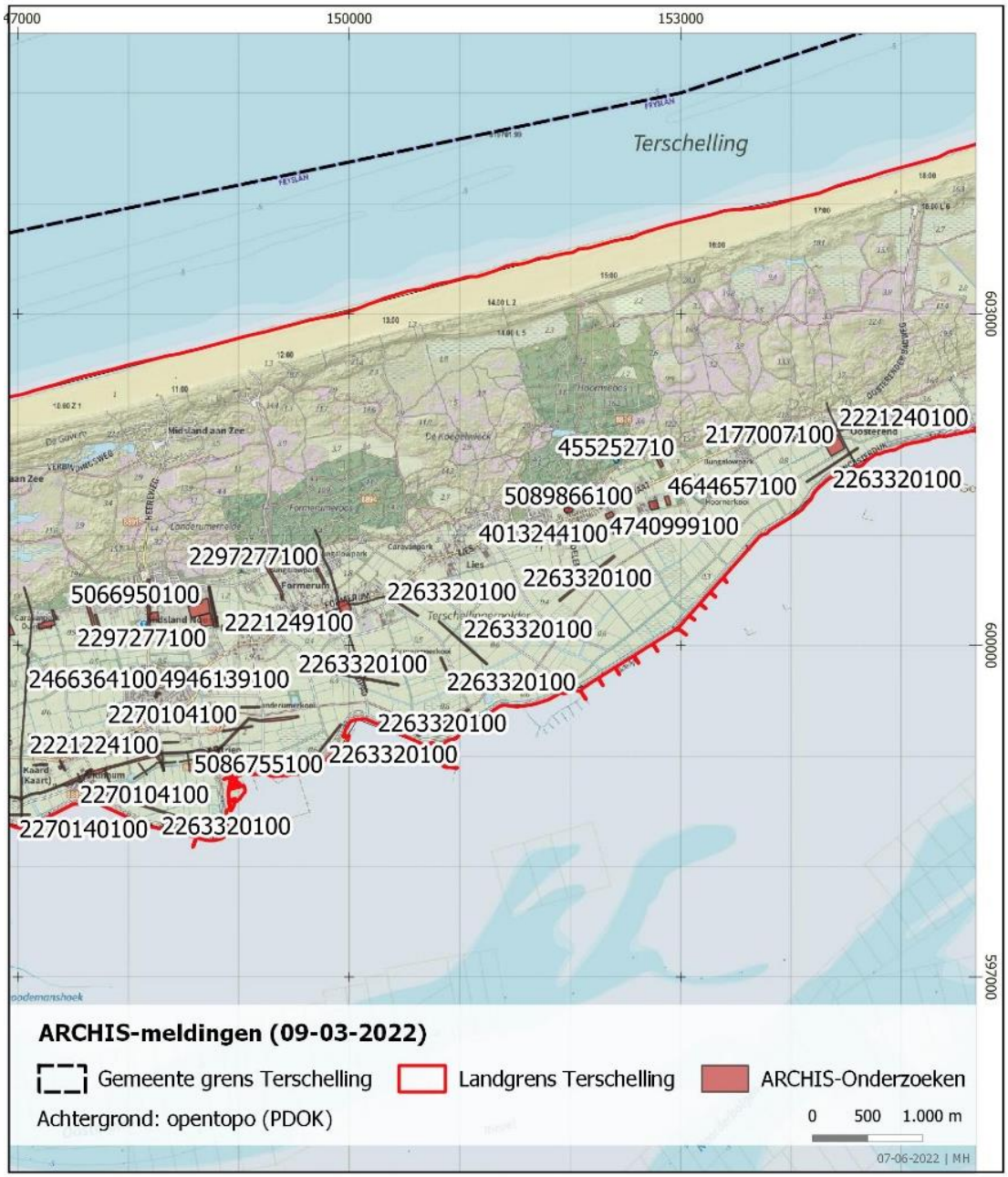

Afbeelding 13. ARCHIS-onderzoeksmeldingen tussen Oosterend en Midsland/ Seeryp (Kaart opgesteld door MH; bron: www.archis.cultureelerfgoed.nl/#/).

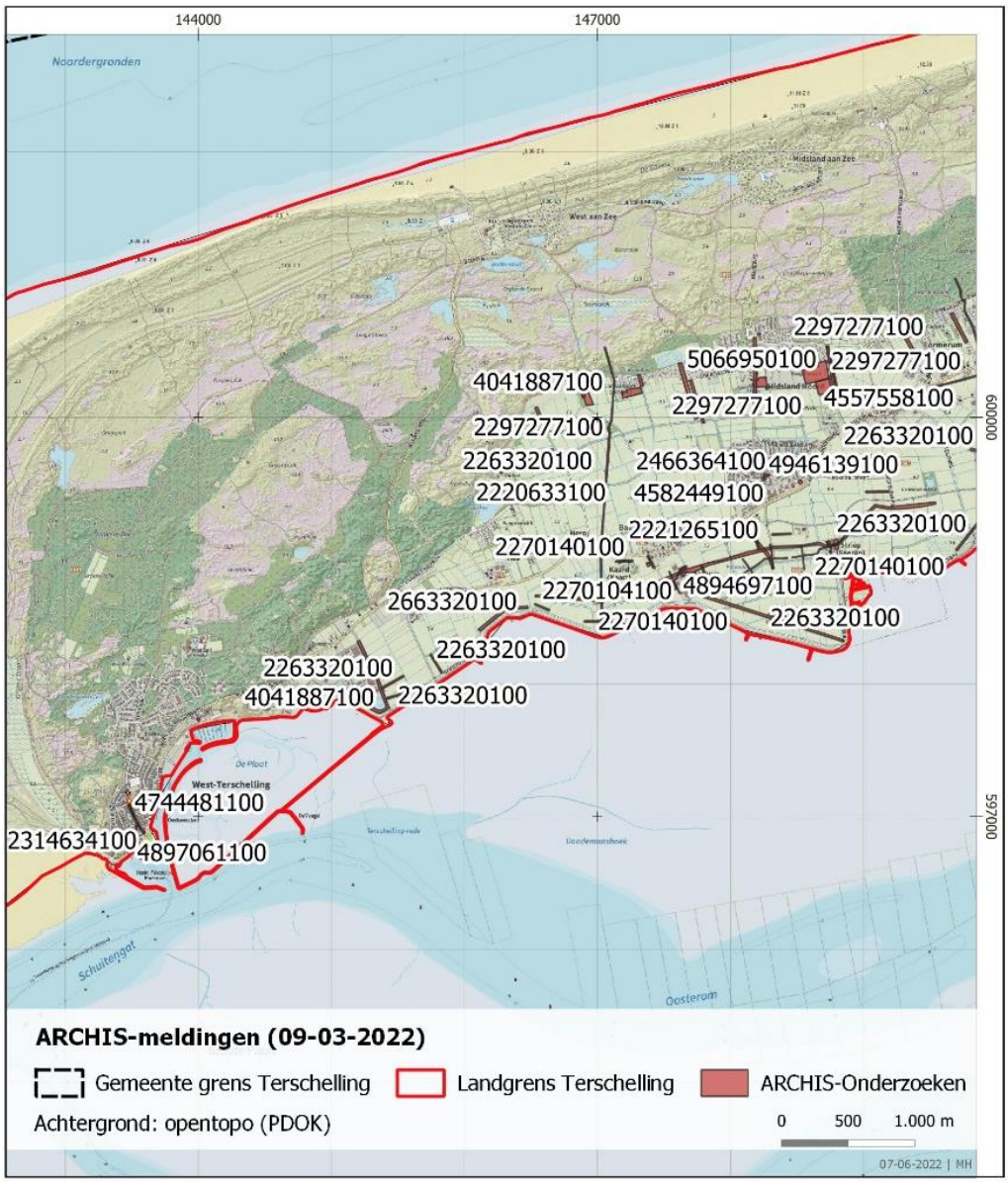

Afbeelding 14. ARCHIS-onderzoeksmeldingen tussen West-Terschelling en Midsland/ Seeryp (Kaart opgesteld door MH; bron: ARCHIS).

2.3 Schriftelijke gegevens over de landbodems

De naam 'Terschelling' komt voor het eerst voor in de historische bronnen in een oorkonde uit het jaar 1296. In deze oorkonde staat vermeld dat de bisschop van Riga de Nicolaaskapel 'in Scelinga' bezocht. De naam van het eiland is afkomstig van een kreek 'de Scylge', die tussen de zandplaat Scelinga en Wexalia stroomde. Tussen 900 en 1300 na Chr. groeide de zandplaat aan Wexalia vast, waarna het westelijke deel van het eiland werd vernoemd naar de kreek en later het gehele eiland. Oorspronkelijk heette het eiland dus Wexalia.[261] Zoals eerder vermeld dateert de oudste bewoning op Terschelling uit ca. 850 na Chr. Deze datering is gebaseerd op vondsten gedaan tijdens de opgraving van een houten kerkje op het Stryper Kerkhof.[262] Het is goed mogelijk dat Terschelling destijds meerdere bewoningskernen kende op de strandwal en/of de oude duinen.[263]

[261] Doedens & Houter 2015, 14-17.
[262] Elzinga 1968; Stichting ons Schellingerland Terschelling 1974; Veenstra 2010, 16; Uitgebreide Rapportage Monumenten verkregen van Jos Stöver van de RCE.
[263] Smit 1971.

Momenteel liggen op de zandtongen, die geleidelijk van de duinen naar de Waddenzee afhellen, de oude kernen van Hee, Lies, Hoorn en Oosterend, terwijl de oude kernen van Midsland, Landerum, Baaiduinen, Kaard, Horp, Kinnum en Seeryp op geïsoleerde duinen liggen in het laaggelegen gebied ten zuiden van de eerst genoemde reeks dorpen.[264] Vijfhonderd jaar geleden kende Terschelling nog meer nederzettingen dan nu, want tussen Halfweg en Midsland zijn in de loop van de tijd negen gehuchten verdwenen vooral door verstuivingen en stormvloeden (zie hieronder en afb. 15).[265]

Gehucht	**Huidige locatie**	**Diepteligging**	**Omvang**	**Wanneer verdwenen?**	**Hoe verdwenen?**
Stattum	Ten noorden van Halfweg	Onder 20 m duin	9 huizen in 1566	18e eeuw	Overstoven
Schittrum	Ten oosten van Halfweg	Nabij Hoofdweg 17?	6 huizen in 1566	1830	Overstoven
Wolmerum	Ten zuiden van Stattum (bij Dellewal)	In zee in het havengebied van West	11 huizen in 1557	18e eeuw	Verdronken
Horp	Tussen Schittrum en Seeryp	Zie RAAP-vindplaats 11	?	17e eeuw	Overstoven
Seeryp	Stryper kerkhof/ Stryperpolder	Onderzocht/ geheel verdwenen	Kerkje met begraafplaats en kasteel	16e - 18e eeuw	Bestaat deels nog + kerk en kasteel in brand gestoken door de Watergeuzen
Vijfpoort	In Formerum	Niet gevonden/ geheel verdwenen?	Zelfstandige parochie met eigen Sint-Pieterskerk	16e eeuw	Opkomst Protestantisme?
Stortum	Ten zuiden van Kaard	In zee?	4 huizen in 1557	1825 stormvloed	Verdronken
Allum	Ten zuiden van Hee	In zee	?	1630?	Verdronken
Hierum	Ten zuiden van Schittrum	In zee	?	1630?	Verdronken

Tabel 4. De negen verdwenen gehuchten van Terschelling (bron: Kok 2007, 5-17; www.overtwad.nl/content/welke-waddendorpen-verdronken-deel-2-terschelling).

De locatie van het verdwenen gehucht Stortum zou op basis van de reconstructiekaart van de 'Terschellinger Polder anno 1500' uit de publicatie *Aastermiede & Wachthuusplak: Veldnamen op Terschelling in duin en polder* uit 2007 van Arjen Kok goed op de plek kunnen liggen van het AMK-terrein met nummer 8996 en dus RAAP-vindplaats.[266] De terp van deze vindplaats ten zuiden van Kaard is mogelijk dus een restant van dit gehucht. Bovendien is met zekerheid te zeggen dat RAAP-vindplaats 11 de restanten van het gehucht Horp betreft.

Smit (1971) stelt dat een aantal dorpskernen op Terschelling bestonden voordat de grootschalige bedijkingen plaatsvonden. De oudste historische bron die informatie geeft over de aanleg van een zeedijk op het eiland stamt uit 1506. De bron betreft een overeenkomst tussen een boer en de heer van Terschelling (Cornelis van Bergen I heer van Heerlijkheid Terschelling en

[264] Veenstra 2010, 18, 19.
[265] Kok 2007, 5-17; www.overtwad.nl/content/welke-waddendorpen-verdronken-deel-2-terschelling/.
[266] Kok 2007, 17; Veenstra 18, 19.

Griend[267]), waarin vermeld staat dat de boeren de opdracht kregen de dijk te inspecteren. Op basis van dit geschrift wordt dus duidelijk dat de dijk al even bestond. Daarnaast beschrijft Smit dat rond 1850 de oude agrarische structuur van Terschelling nog vrijwel volledig intact was. Direct ten zuiden van de huidige doorgaande weg tussen Lies en Hoorn lag de oudste bewoning met bijbehorend akkerland (op de overgang van het zand- naar de kleihoudende veengrond). Deze oudste akkerkernen kenden mogelijk Middeleeuwse voorgangers.[268] Echter is hier tot op heden geen bewijs voor gevonden.

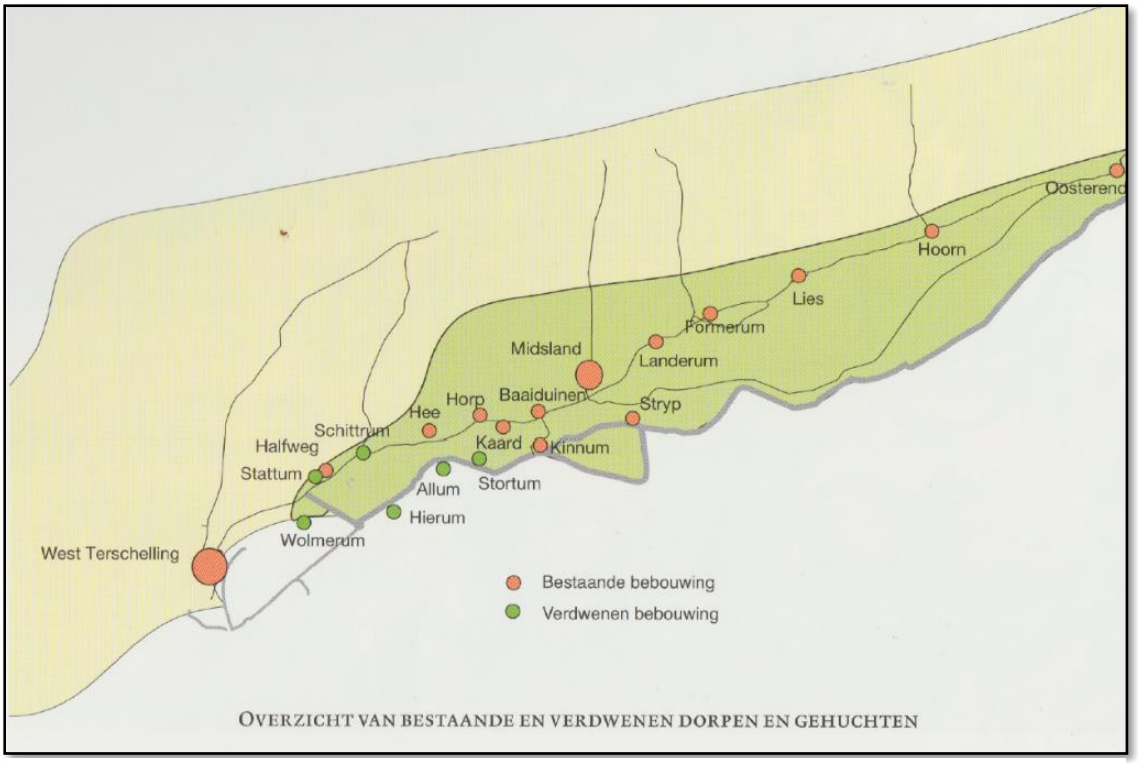

Afbeelding 15. Bestaande en verdwenen dorpen en gehuchten op Terschelling (bron: www.naarterschelling.com/geschiedenis-terschelling/verdwenen-dorpen-en-gehuchten/).

Wanneer naar historische gegevens wordt gekeken over het gehele Waddengebied is wel informatie bekend van vóór de Middeleeuwen. De oudste kaarten van de Waddenzee dateren uit de 14e eeuw en zijn de Italiaanse en Catalaanse zeekaarten (portolaankaarten). De eerste kaart met de naam 'Terschelling' is een houtsnedekaart uit 1524, waarvan het doel nog steeds onbekend is.[269] Op een anonieme manuscriptkaart uit ca. 1545, toegeschreven aan Jacob van Deventer, is Terschelling gedetailleerder weergegeven (afb. 16). Opvallende details op deze kaart zijn (van west naar oost) de Middeleeuwse Brandariskerk met toren, die is gebouwd in 1323 en in ca. 1570 is opgeslokt door de zee. Daarnaast is in de duinen ten noordwesten van Seeryp 'een bouhuis' (feodaal huis of hof) afgebeeld. Dit zou een herenhuis zijn geweest, die historicus Zwaal lokaliseert bij de huidige Kooibosjes (nabij Camping de Kooi in Hee).[270] Tijdens de boringen uitgevoerd door De Steekproef in 2010 zijn echter geen archeologische indicatoren aangetroffen op deze locatie.[271] Nabij Seeryp zijn daarnaast op de kaart drie gebouwen te onderscheiden, namelijk de Sint-Maartenskerk van Seeryp, het buitenverblijf van Cornelis II van Bergen (ook wel kasteel Arenberg genoemd) dichtbij de kerk, die rond 1530 is gebouwd en in 1569 in brand is gestoken door de Watergeuzen en nog één onbekend gebouw aan de zuidrand van de Stryperpolder (deze polder wordt ook het 'Nyelant'

[267] Schabbing 1975, 1-6.
[268] Smit 1971; Veenstra 2010, 18, 19.
[269] Donkersloot-de Vrij 2002, 47-49.
[270] Zwaal 1989, 17-19, Donkersloot-de Vrij 2002, 49, 97
[271] Exaltus 2010, 4, 5.

genoemd).[272] In 2010 heeft De Steekproef karterende boringen gezet op deze zuidelijke locatie in de polder, maar geen archeologische indicatoren aangetroffen.[273] Verder is de Sint-Willibrorduskerk van Midsland, de Sint-Pieterskerk van Vijfpoort (in Formerum), de Sint-Janskerk van Hoorn en uiterst links de kapel van Oosterend zichtbaar op de kaart.[274]

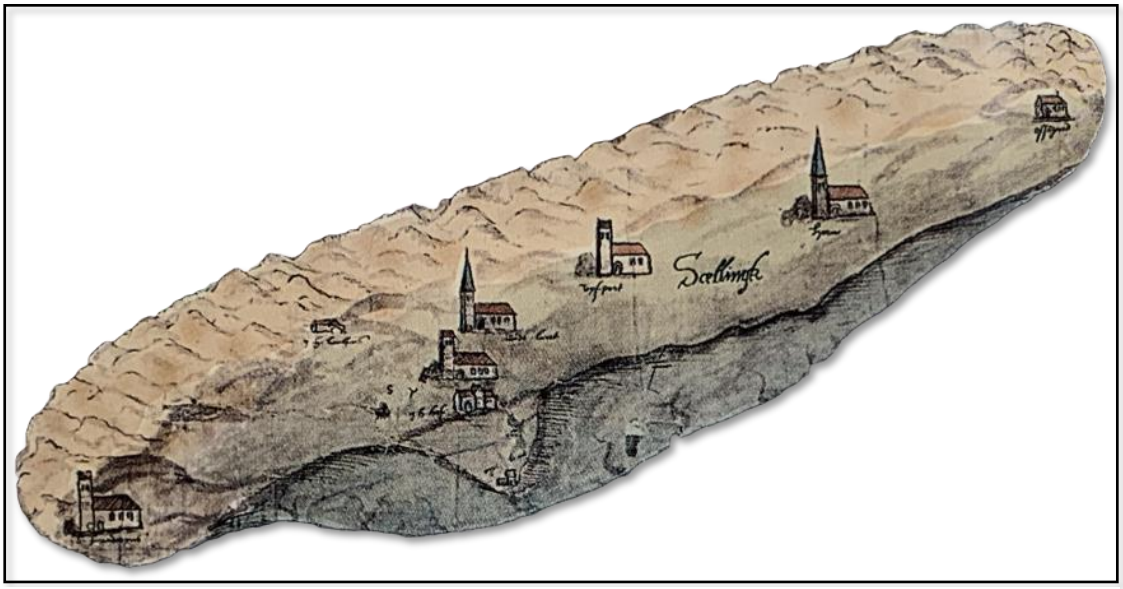

Afbeelding 16. Uitsnede van een kaart (Noordwestelijk deel van Friesland met de eilanden Terschelling, Ameland en Griend), anoniem (mogelijk Jacob van Deventer?) uit ca. 1545, gekleurd manuscript, 86 x 110 cm uit de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden (bron: www.erfgoedterschelling.nl).

Afbeelding 17. Uitsnede van een tekening van Jacob Heeres uit 1556, gekleurd manuscript 97 x 90 cm afkomstig uit de Bibliotheek van Leeuwarden (bron: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/4.VTH/invnr/3043/file/NL-HaNA_4.VTH_3043).

Een tweede gedetailleerde kaart van Terschelling stamt uit 1556 en is vervaardigd door Jacob van Heeres (afb. 17). Vergeleken met de kaart uit 1545 is verwantschap te zien, maar zeker ook verschillen. Vooral het buitenverblijf van Van Bergen is uitgebreider weergegeven, want deze

[272] Donkersloot-de Vrij 2002, 49, 97.
[273] Exaltus 2010, 17, 18.
[274] www.erfgoedterschelling.nl.

wordt nu afgebeeld met een afzonderlijke toren en een ommuring en/of omgrachting. Ook is het Nyelant duidelijker weergegeven en is een molen (de dwangkorenmolen uit 1502[275]) zichtbaar tussen Formerum en Midsland. Beide kaarten zouden mogelijk verband houden met de plannen die in 1545 bestonden om het Buiten-Bilt te bedijken. Om deze reden wordt gedacht dat de kaarten zijn vervaardigd op verzoek van de 'Heren van Financiën' in Brussel.[276]

De eerste echt gedetailleerde en betrouwbare kaarten van Terschelling worden vervaardigd in 1832, wanneer het landschap van Friesland wordt ingetekend door de Fryske Akademy op basis van kadastrale archieven. Tussen 1811 en 1832 werd heel Nederland voor het eerst op een systematische manier gekarteerd door het kadaster. Deze gedetailleerde kaarten worden doorgaans kadastrale minuutplans genoemd en bevatten vaak ook informatie over het grondgebruik, de vorm en grootte en de eigenaar. In 1832 is dit eveneens voor Terschelling gedaan (afb. 18). Op afbeelding 18 is te zien dat de gehele Terschellingerpolder staat aangeduid als grasland. Dit is opvallend, maar te verklaren aan de hand van de vele stormvloeden die het eiland heeft gekend in de jaren 1822, 1823 en in 1825. Door het zoute water werd het land in de Terschellingerpolder destijds ongeschikt voor akkerbouw, wat zeker een kwart eeuw heeft geduurd. Op de kaart is eveneens een mozaïekverkaveling te zien, die wordt afgewisseld met een smalle strookverkaveling. Na de ruilverkavelingen in de 20e eeuw is deze fijne percelering verdwenen.[277]

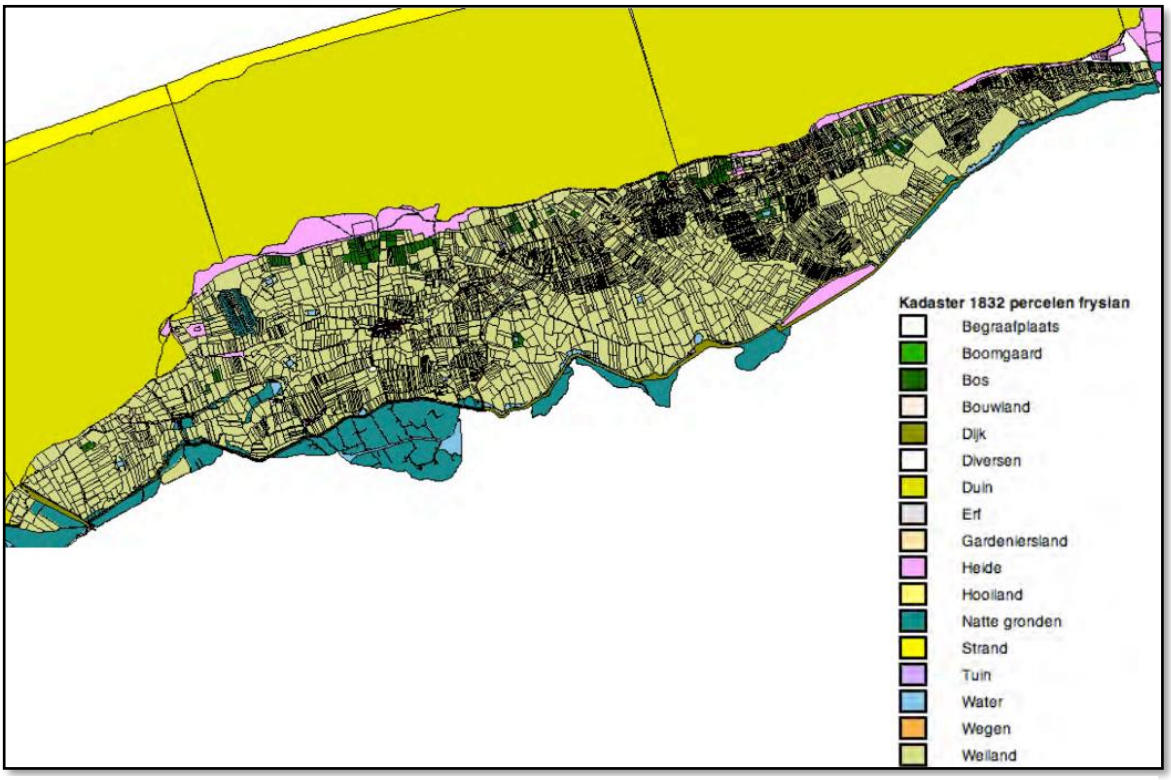

Afbeelding 18. Het dorpslandschap van Terschelling in 1832 (bron: www.hisgis.nl).

Ook West-Terschelling werd gedurende de 16e, 17e en 18e eeuw geteisterd door de zee. Gedurende deze eeuwen zijn delen van het dorp opgeslokt door de zee en dat is zichtbaar wanneer het kadastrale minuutplan van het dorp wordt bestudeerd. Op afbeelding 19 is namelijk te zien waar de resten van de Middeleeuwse Brandaris met de begraafplaats, de korenmolen (daterende uit 1611 en die in nog 1728 op het duin stond[278]) en de vuurbakens momenteel zouden liggen. Hieruit is op te

[275] Zwaal 1989, 99-101.
[276] Zwaal 1989, 18-21; Donkersloot-de Vrij 2002, 74, 97-99.
[277] Van der Klundert 2013, 36, 37.
[278] Zwaal 1989, 99-103.

maken dat het verdronken deel van West-Terschelling zuidelijker ten opzichte van het huidige dorp te verwachten is in zee (als de resten niet zijn gered en hergebruikt of zijn weggespoeld). Echter moet wel worden opgemerkt dat de Middeleeuwse Brandaris al rond ca. 1570 in zee stortte en dat de kaart pas aan het begin van de 19e eeuw is opgesteld.[279] Over het algemeen kunnen de kadastrale kaarten als betrouwbaar worden gezien, maar of de locatie van de kerk in de 19e eeuw nog nauwkeurig bekend/ zichtbaar was, is maar de vraag.

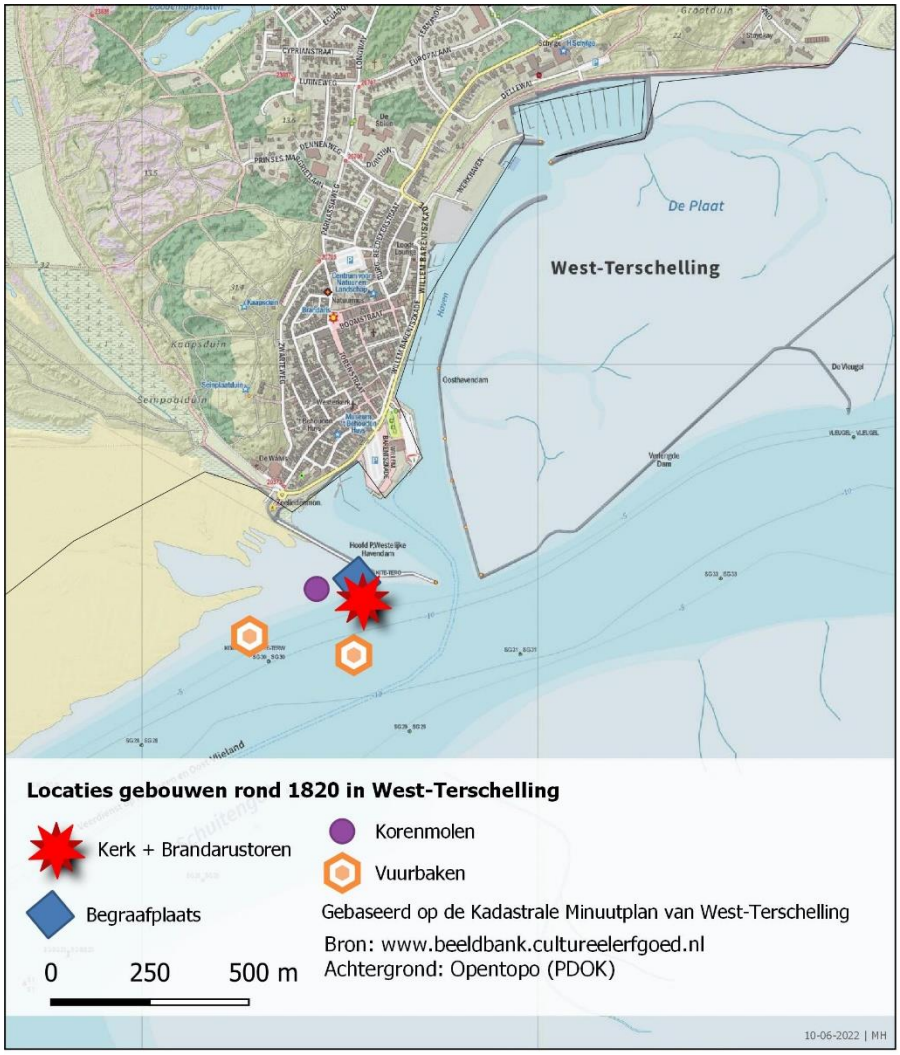

Afbeelding 19. De verdronken delen van het dorp West-Terschelling; met de locaties van de Middeleeuwse Brandaris met kerkhof, de korenmolen en de vuurbakens alle in zee gelegen (Kaart opgesteld door MH; bron: Kadastrale Minuutplan, A01, Beeldbank RCE).

Ook het huidige vogeleiland Griend is vanaf de Late Middeleeuwen geteisterd door de zee. Opmerkelijk genoeg zijn scherven daterende uit ca. 300 voor Chr. aangetroffen op Griend in 1984 (ARCHIS-vondstmeldingnr. 2967674100). Dit betekent dat de omgeving van Griend wellicht al in de IJzertijd bewoond was. De herkomst van de scherven staat echter niet vast. Daarnaast is verondersteld dat Griend als eiland pas ontstond rond 500 na Chr. en de eerste bewoning op Griend uit de 13e eeuw stamt. Schriftelijke bronnen vermelden dat Griend een kloosterschool heeft gekend, opgericht door de Norbertijner monniken. Ook is een lijst bekend van de beste leerlingen van dit klooster. Op basis van deze geschriften kan worden geconcludeerd dat Griend in de Middeleeuwen vermoedelijk een nederzetting was. De ligging van Griend speelde mogelijk mee bij de vestiging van

[279] Zwaal 1989, 65-69, www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76a0f7c-94d7-11e5-ad97-a39752cccd54/media/044f34a1-8de2-10e6-acbf-f056896c6c92?mode=detail&view=horizontal&q=min07112*%20-min07112vk*&rows=1&page=1&sort=order_s_documentvolgorde%20asc.

het klooster, aangezien het strategisch in het Vlie ligt en daarom mogelijk gunstig was voor het voeren van handel. Deze nederzetting heeft niet lang bestaan, want in 1238 werd het klooster al verplaatst vanwege het opdringen van de zee. In 1287 met de Sint-Luciavloed kwam de genadeklap voor Griend, omdat toen grote delen van het eiland werden weggeslagen en slechts tien huizen overbleven. Mogelijk bleef na deze vloed alleen een klein agrarisch gehucht over. In de Nieuwe Tijd wordt Griend in de geschreven bronnen vooral genoemd in vredesverdragen en koopakten van edelen. Zo is bekend dat de boeren op Griend hun pacht betaalde in Griendse kazen. Griend werd gedurende de 17e eeuw steeds kleiner en kende in 1701 slechts één huis. In 1877 is het eiland nogmaals geheel overspoeld.[280] Op afbeelding 20 is te zien hoe Griend zich in meerdere richtingen heeft verplaatst en in omvang is veranderd tussen de jaren 1860 tot 2020. Doordat Griend enorm in beweging is, is het zeer complex om vast te stellen waar mogelijk nog archeologische resten van nederzettingen, (die ooit op Griend hebben gestaan) in zee liggen. Op basis van afbeelding 20 kan worden vastgesteld dat deze resten waarschijnlijk niet meer te lokaliseren zijn, omdat de resten in de loop van de tijd door de zee zijn weggespoeld.

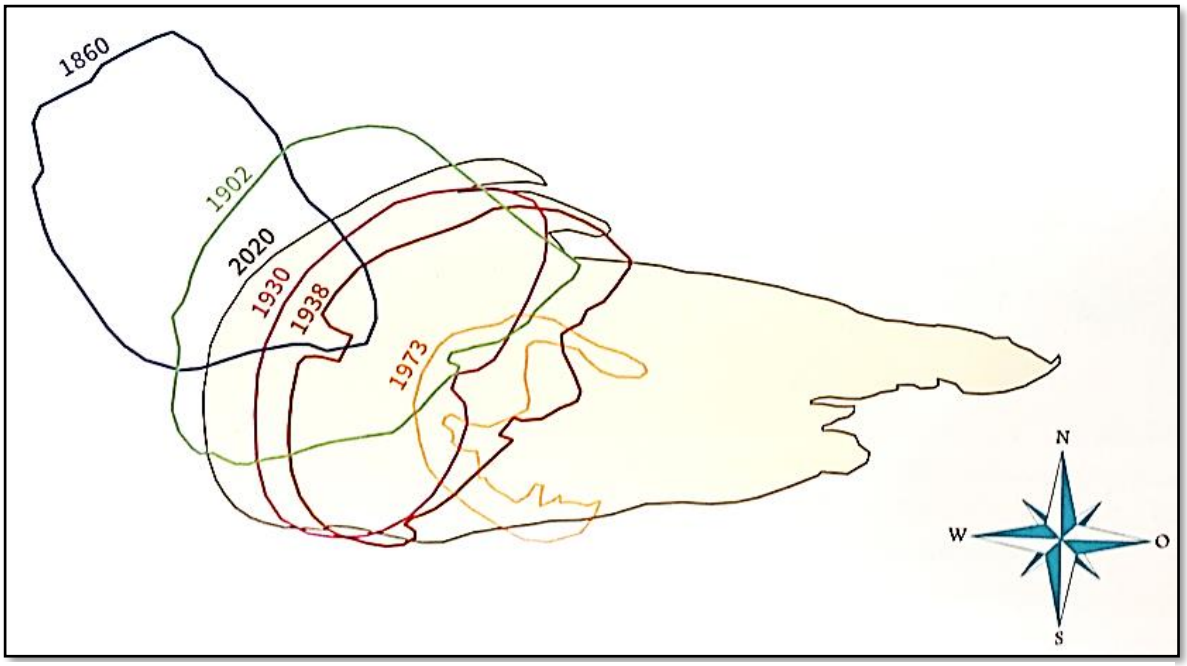

Afbeelding 20. Griend in beweging van 1860 tot 2020 (bron: Govers & Reijers 2020, 44.)

Tot slot, is op Terschelling Tweede Wereldoorlog archeologie aanwezig, want in de oorlog zijn door de Duitsers stellingen en bunkers gebouwd behorende tot de Atlantikwall in het Waddengebied. Het grootste bunkercomplex op Terschelling is de Tigerstelling met als hart de commandobunker 'Bertha', dat diende als coördinatiecentrum van de Duitse luchtmacht om gevechtshandelingen boven Terschelling te reguleren. In totaal kende de stelling in de oorlog 102 bouwwerken. Tijdens de oorlog zijn zeker tweehonderd geallieerde vliegtuigen neergehaald vanuit de Tigerstelling. Het Tigerstelling met de Bertha aan de Delleweg bij de Halfweg is grotendeels bewaard gebleven. De Tigerstelling is grotendeels bewaard gebleven doordat de gebouwen na de oorlog onder het zand bedolven raakten. Momenteel zijn de belangrijkste bunkers van de stelling uitgegraven, gerestaureerd in oude staat en opengesteld voor het publiek.[281]

[280] Govers & Reijers 2020, 36-39.
[281] www.atlantikwall-wadden.nl/nl/bezoek/terschelling.

Ten westen van West-Terschelling stond in de oorlog de Westbatterij. Deze batterij bestond uit ca. tachtig schuttersputten en kent nu nog resten van een Wasserman-radaropstelling. Daarnaast had de Stelling Groenplak met ca. tien bunkers bij West-Terschelling tevens een Wassermann-antenne, maar ook een radartoren, waarvan alleen een betonnen voetstuk en het gemetselde gebouw bewaard zijn gebleven. Bij het Donkere Bos ten noorden van West-Terschelling zijn 45 bunkers aanwezig, evenals restanten van loopgraven, die behoren tot Stelling 10H. Bij de reddingbootschuur van paal 8 bij West aan Zee zijn nog eens zestig bunkers aanwezig behorende tot Stelling 4H. Verder ligt tussen Midsland en Formerum de Margot Stelling, die werd bemand door de Kriegsmarine. In totaal had deze stelling ca. 75 bunkers, maar momenteel zijn nog een paar bunkers en een aantal gemetselde loopgraven te bezichtigen. Aan de oostkant van Terschelling lag de Oost-Batterij bestaande uit vier à vijf verschillende stellingen. In totaal kende deze batterij zestig bunkers en vier luchtafweerkanonnen. Tot slot, kende oost Terschelling de Stelling Bunkerdûne, wat een stelsel was van halfondergrondse betonnen punten voor militairen. Op deze locatie achter Jan Thijssenduin bevindt zich onder de grond een complete stelling inclusief dertig bunkers en loopgraven.[282] Op afbeelding 21 zijn de meeste bunkers en stellingen uit de Tweede Wereldoorlog op Terschelling weergegeven en ook op afbeelding 22 zijn deze restanten zichtbaar maar dan uitgezoomd voor het westelijke deel van Terschelling.

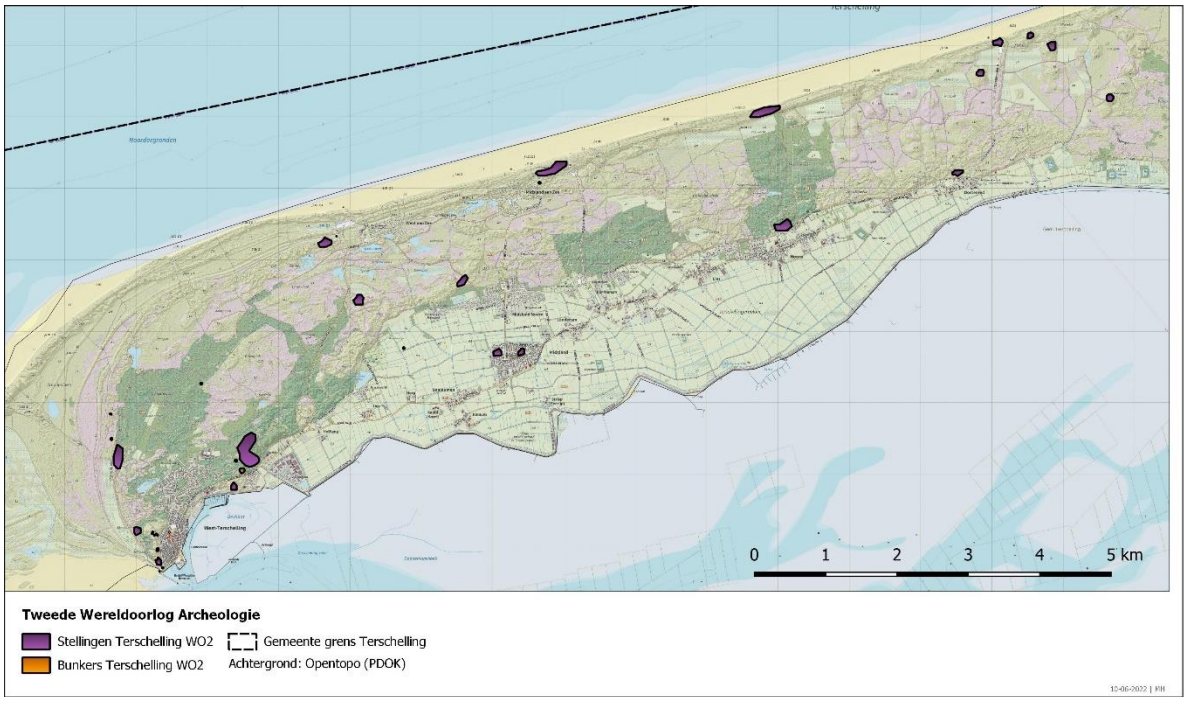

Afbeelding 21. Stellingen en bunkers uit de Tweede Wereldoorlog op Terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: www.atlantikwallplatform.eu/nl/).

[282] www.atlantikwall-wadden.nl/nl/bezoek/terschelling.

Afbeelding 22. Stellingen en bunkers uit de Tweede Wereldoorlog in het westen van terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: www.atlantikwallplatform.eu/nl/).

2.4 Archeologische verwachting van de landbodems

Voor heel Terschelling geldt een lage verwachting voor de Steentijd volgens de huidige FAMKE. De Pleistocene afzettingen op het eiland liggen dieper dan 25 m onder het maaiveld, waardoor het bepalen van een archeologische verwachting voor de periode Steentijd – Bronstijd niet nuttig is. Terschelling kent alleen in een zeer klein gebied ten noordoosten van het Donkere Bos en een deel op Griend, waar het Pleistocene oppervlak intact is, een archeologische verwachting voor bewoning uit het Midden en Laat Paleolithicum. Hier kunnen gebruiksvoorwerpen voorkomen van vuursteen en bot van jagers en verzamelaars in de top van het keileem en in het of het afdekkende pakket dekzand. Daarnaast zijn sporen van bewoning of begravingen uit het Neolithicum en Bronstijd in de top van het dekzand.

Onder de oude duinen in de Terschellingerpolder zijn volgens de geologische kaart plaatselijk delen bewaard gebleven van de ca. 3.500 jaar oude strandwal. Wanneer de top hiervan niet is geërodeerd, kan dit betekenen dat daar archeologische resten vanaf de Bronstijd kunnen voorkomen. Echter is aannemelijker dat pas vanaf de IJzertijd bewoning daar mogelijk was.[283] Op de geologische en geomorfologische kaart zijn de oudste aan de oppervlakte zichtbare zones van Terschelling aangeduid als oude duinen (S11) of als strandwal (3k28 en 4K28). Deze liggen relatief hoog in het landschap en zijn maximaal 1.500 - 1.700 jaar oud. In deze zones bevinden zich tevens de meeste bekende archeologische vindplaatsen. Om deze reden geldt een hoge archeologische verwachting voor de periode IJzertijd – Nieuwe Tijd voor deze gebieden. Direct ten zuiden daarvan ontstonden gelijktijdig met de vorming van de oude duinen ook kwelder- en veengebieden. Tevens kunnen nederzettingen uit deze periode voorkomen op deze afzettingen, al waren de naburige zandduinen vermoedelijk toch gunstiger voor bewoning. Op de kwelders kan mogelijk al wel landbouw zijn bedreven op dat moment. Zo komen de door Smit aangewezen 'oudste akker kernen' grotendeels overeen met de relatief hogere gebieden. De oudere Middeleeuwse nederzettingen zijn mogelijk de voorlopers van deze bewoningskernen.[284] Dit betekent dat aan het gebied tussen de dorpen Hee en Oosterend (het zuidelijke deel van Terschelling) een hoge archeologische verwachting kan worden toegeschreven voor de periode IJzertijd – Nieuwe Tijd. Bovendien is uit archeologische booronderzoeken gebleken dat archeologische resten daterende uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd met name te verwachten zijn in de Terschellingerpolder in zones die een hoogte kennen tussen 1,0 – 3,5 m + NAP, omdat deze gebieden gunstiger waren voor bewoning en/of grondbewerking in deze perioden vergeleken de zones die een hoogte kennen lager dan 1,0 m + NAP. Vandaar dat een hogere verwachting geldt in de gebieden met een hoogte groter dan 1,0 m + NAP.

Ten noorden van de Terschellingerpolder bevindt zich een uitgestrekt jong duingebied. De jonge duinen overdekken oude duinen en het noordelijke deel van de strandwal volgens de geologische kaart. Het zuidelijke deel van de strandwal zou ouder zijn dan het noordelijke deel. In dit gebied komen Middeleeuwse en Nieuwe Tijdse archeologische nederzettingen voor die zijn overstoven (Stattum en Schittrum). Aan de laagste delen van deze zones van het eiland kan voor de periode IJzertijd – Nieuwe Tijd een lage verwachting worden toegekend. Deze lage waarde kan worden toegekend aan de relatief laaggelegen zandgebieden nabij de oude duinen en strandwal, die deels met een laagje klei en/of veen zijn bedekt, aan de laaggelegen zand-/ kleigebieden en tevens aan de geulen in het zuidelijke deel van Terschelling. Deze worden aangeduid met de codes SjD0.3b, D0.3 en D2.3 op de geologische kaart en met de codes 2M35, 2M40, 2M41, 2R13/14, 3L11 en 3L24 op de geomorfologische kaart. Daarnaast geldt eveneens voor de zones die staan aangeduid met S1 (jonge duin-/ strandafzettingen) een lage archeologische verwachting, omdat de afzettingen daar niet ouder zijn dan 1.200 na Chr. In theorie zouden zich daar archeologische resten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd kunnen voordoen, maar deze kans kan als zeer klein worden gezien.[285]

Op de plekken van de stranden van Terschelling, zoals de noordzijde en de recente eilandaanwassen aan de oostzijde, worden geen oude nederzettingen verwacht. Hierdoor zijn deze zones voor het opstellen van een archeologisch verwachtingsmodel niet relevant. Wel kunnen hier archeologische resten aanspoelen, zoals scheepswrakken of de lading uit de wrakken uit de periode Middeleeuwen – Nieuwe Tijd. Ook bevinden zich langs de huidige stranden en in de hoge duinen archeologische zones met resten uit de Tweede Wereldoorlog, met name ten noorden van West-

[283] Veenstra 2010, 19, 20.
[284] Veenstra 2010, 19, 20.
[285] Veenstra 2010, 19, 20.

Terschelling, bij de Halfweg (Tigerstelling) en ter hoogte van Midsland aan Zee (Margotstelling). Dit zijn echter toevalsvondsten, zonder context. Kortom, een lage verwachting geldt voor de hoge duinen, de huidige stranden en recente eiland aanwassen van Terschelling voor de periode voor de periode IJzertijd – Nieuwe Tijd. Alhoewel met name in de hoge duinen en nabij de huidige stranden wel zones zijn aan te wijzen die een hogere verwachting (vergeleken met de rest van het eiland) kennen voor archeologie uit de periode van de Tweede Wereldoorlog.

Tot slot, kan worden gesteld dat door de enorme verplaatsingen, de verschillen in omvang en de vele stormvloeden nederzettingen daterende uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd op Griend zeer lastig zijn te lokaliseren en waarschijnlijk geheel zijn weggespoeld en dus verdwenen.

2.5 Verstoringen in de landbodems

Zoals hiervoor al genoemd heeft volgens Staalduinen (1977) langs de noordzijde van de strandwal en de oude duinen erosie plaatsgevonden vanaf de Late Middeleeuwen, waardoor daar nu enkel jongere afzettingen voorkomen.[286] Naast deze natuurlijke bodemverstoringsprocessen heeft ook de mens voor verstoringen gezorgd. Zo duidt Kok (2007) in zijn publicatie twee percelen aan met 'vergraven gronden'. Eén perceel bevindt zich ten zuiden van Halfweg aan de Westerdijk en de ander tussen Hoorn en Lies aan de Hoornerkoolweg.[287] Daarnaast kende Terschelling in 1900 ca. 250 agrarische bedrijven, met name aan de oostzijde van het eiland. De meeste boerderijen waren gericht op veehouderij, maar ze verbouwden ook graan voor de eigen voedselvoorziening en het vee. Daarnaast werden tevens aardappels en voederbieten verbouwd.[288] Het telen van deze producten heeft ervoor gezorgd dat percelen zijn geploegd, waardoor vaak de eerste 30 cm onder het maaiveld verstoord is.

In 1938 begonnen de ruilverkavelingen in de hele Terschellingerpolder, wat relatief vroeg is ten opzichte van de rest van Nederland.[289] De ruilverkavelingen werden in gang gezet om verdere versnippering en de verspreide ligging van de gronden die toebehoorde tot één eigenaar tegen te gaan, de waterafvoer beter te regelen en het tekort aan openbare toegangswegen te verbeteren.[290] Met name het oosten van Terschelling was verdeeld geraakt in een groot aantal kleine perceeltjes, die vaak geen grenzen kenden door greppels of sloten. In het oosten waren de percelen erg lang en smal, terwijl in het westen de percelen een meer onregelmatige vorm kenden. Door een tekort aan toegangswegen was men genoodzaakt elkaar het recht van overpad te verlenen. Daarom werd in 1940 gestart met het schatten van de te ruilen gronden. Twee jaar later werd door de komst van de Duitse bezetters het werk stopgezet, waarna het werk pas weer in 1947 werd hervat. Na 1947 werd de Hoofdweg verbreed en delen ervan omgelegd. Ook werd 170 km kavel-/ bermsloten verbeterd. In 1949 werden de eerste stukken land weer in gebruik genomen en in 1950 was het werk zo goed als afgerond. Dit betekent dus dat door de ruilverkavelingen in eerste helft van de 20^{e} eeuw vele wegen en waterlopen in de Terschellingerpolder drastisch gewijzigd. De weilanden zijn groter geworden evenals beter ontsloten door nieuwe wegen (afb. 23).[291] Tot slot werd in 1983 opnieuw ingestemd om de tweede ruilverkavelingen uit te voeren. Echter waren deze minder ingrijpend voor het landschap vergeleken met de eerste, maar toch werden waterlopen, afwateringen en wegen opnieuw gewijzigd en verbeterd.[292]

---

[286] Staalduinen 1977, 33-35; Veenstra 2010, 15-17.
[287] Kok 2007, 65, 123, 133.
[288] www.boerenopterschelling.nl/?p=boerencultuur.
[289] Kok 2007, 87.
[290] Van de Klundert 2013, 47, 48.
[291] Kok 2007, 87-89.
[292] Kok 2007, 89.

Afbeelding 23. Een deel van de Terschellingerpolder op de kaarten van Topotijdreis in het jaar 1955, na de voltooiing van de eerste ruilverkaveling (bron: www.topotijdreis.nl).

2.6 Landschappelijke kenmerken van de waterbodems

Voor het opstellen van een archeologische verwachting van de waterbodems, is een bestudering van de geologische opbouw, de bodemgegevens en de hydrologie relevant. Het is eveneens belangrijk om te analyseren waar mogelijk een intact Pleistoceen oppervlak aanwezig is, evenals waar scheepswrakken te verwachten zijn. De geologische opbouw van het gebied binnen de gemeentelijke grenzen van Terschelling is gedeeltelijk beschreven in de vorige paragraaf. In aanvulling daarop is het relevant om gegevens uit het DINOloket te raadplegen. Mariene afzettingen in de waterbodems van Terschelling bestaan uit schelpenhoudend fijn zand met kleiige lagen behorende tot het Laagpakket van Walcheren (Formatie van Naaldwijk).[293] Wegens de hoge stroomsnelheden bestaan langs de actieve geulen de afzettingen uit zand in de waterrijke bodems van Terschelling. Beperkte erosie treedt eveneens op in de geïsoleerde zones tussen het vertakkende geulsysteem en de lithostratigrafische opbouw binnen deze zones is nog intact. Op deze plekken behoren de diepste afzettingen tot de Formatie van Urk en betreffen afzettingen van de Rijn, die dateren uit het Laat Cromerien tot en met Midden Saalien (ca. 475.000 – 150.000 jaar geleden). Hierop zijn vervolgens leem en zandige sedimenten afgezet (Pleistocene afzettingen) behorende tot de Formatie van Boxtel. Op basis van de DINO-boringen kan niet worden vastgesteld of de top van de Formatie van Boxtel (bestaand uit dekzand) intact is.[294] In waterbodems van Terschelling zijn Pleistocene opduikingen te vinden tot ca. – 2 m -NAP ter hoogte van het huidige eiland Griend (afb. 1). Deze diepten verschillen dus sterk met bijvoorbeeld de opduikingen in de

[293] www.dinoloket.nl.
[294] Waldus *et al.* 2009, 25.

landbodems van Terschelling.[295] Nadien is in het Holoceen veen gevormd onder invloed van een toenemende grondwaterspiegel. Dit veen behoort tot de Formatie van Nieuwkoop. Alleen door C14-dateringen kan worden vastgesteld op welk moment het veen begon te groeien. Zo is op Vlieland en Terschelling in de duinzanden met behulp van C14-methode veen gedateerd. Deze resultaten geven weer dat de veenlaagjes in oostelijke richting van het Waddengebied steeds jonger dateren.[296]

Om meer te weten te komen over de waterbodems van Terschelling is de bodemkaart van Nederland niet bruikbaar, omdat enkel de landbodems hierop zijn gekarteerd. Op de geomorfologische kaart van Nederland zijn de waterbodems wel gekarteerd. De gebieden ten zuiden van Terschelling bestaan uit een strandvlakte, zandplaat of slik bedekt met duin-/ stuifzandduinen met reliëfhoogtes 0,25 - 0,5 m (code '2M78ys'). Deze vorm is ontstaan door het water en de getij-invloed vanaf het begin van het Holoceen.[297] Door geologische en geomorfologische basismodellen te combineren kunnen samengestelde kaarten worden opgesteld zoals is gedaan door de RCE in 2012 voor de Westelijke Waddenzee. Deze *Historische Geomorfologische Kaartenset* bevat bijvoorbeeld samengestelde kaarten, die nieuwe informatie verschaffen over de mogelijkheid van voorkomen, conditie, toegankelijkheid en bedreiging van erfgoed in waterbodems. De kaart 'Huidige ligging Top Pleistoceen' geeft aan waar het originele Pleistocene oppervlak nog intact is (afb. 24). Op deze locaties zou prehistorische bewoning te vinden kunnen zijn. Deze plekken duiden bovendien aan tot welke diepte scheepswrakken kunnen zijn weggezonken aangezien het Pleistocene pakket te compact is om in weg te zakken.[298]

Daarnaast bevat de kaartenset de kaart 'Ligging Top Pleistoceen aan het begin van het Holoceen', die het landschap van toen weergeeft. Aan de hand hiervan kunnen historische kustlijnen worden vastgesteld (afb. 25). Op deze afbeelding is te zien wanneer welke locatie boven water lag en daarmee geschikt voor bewoning was. Verder kan de dikte van de Holocene bedekking worden bepaald door de huidige ligging van de waterbodems van het model 'Huidige ligging Top Pleistoceen' af te trekken (afb. 26). Dit minder compacte Holocene pakket kan worden gezien als mobiele laag, omdat het onderhevig is aan sedimentatiewerking en erosie. In deze mobiele laag kunnen zich goed geconserveerde scheepswrakken bevinden.[299]

Voor het opstellen van de archeologische verwachting is het tevens relevant om het Actueel Dieptebestand Nederland (ADN) van de Rijkswaterstaat Waterdienst te raadplegen. Het AHN kan bij de inventarisatie van waterbodems niet worden geraadpleegd, omdat de techniek die het AHN hanteert om de dieptes te meten niet door een wateroppervlak kan penetreren.[300] Het ADN is tot stand gekomen door middel van duizenden dieptemetingen in waterbodems.[301] Omwille van de inventarisatie van de waterbodems van Terschelling is een kaart geraadpleegd die een combinatie van het AHN en het ADN laat zien (afb. 27). Op afbeelding 27 is het verschil in waterbodemhoogte afgebeeld, waarbij roze het hoogst is, waarna geel, groen en blauw volgen. Goed zichtbaar zijn de watergeulen aangeduid met de heldere blauwe kleur met zelfs een paarse kleur bij het Vlie, die de grootste diepte weergeeft. De gronden rondom Griend en Harlingen liggen een stuk hoger. Wanneer

[295] Vos 2015, 15.
[296] Meijles *et al.* 2018; de Jong 1984, 270-273; Waldus *et al.* 2009, 25-27.
[297] Stouthamer *et al.* 2015, 303-315.
[298] Manders *et al*. 2014, 55, 56.
[299] Manders *et al*. 2014, 55, 56.
[300] www.ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer.
[301] www.data.overheid.nl/dataset/12989-bathymetrie-nederland---kust-contour.

naar enkel de waterbodems van Terschelling wordt gekeken op deze kaart zijn geen patronen te herkennen die duiden op verstoringen of andere menselijke activiteiten.

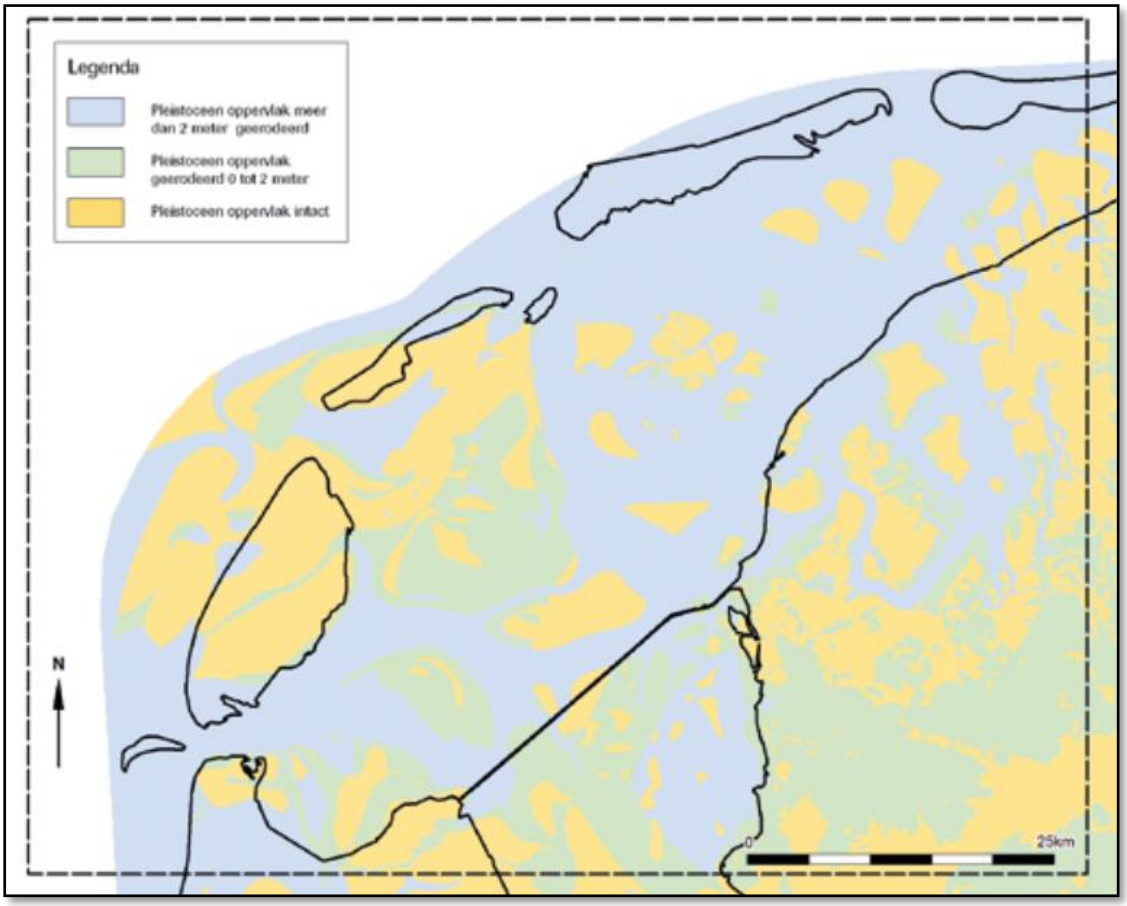

Afbeelding 24. Locaties waar binnen de gemeente Terschelling de originele Pleistocene oppervlakte nog intact is (bron: Manders *et al.* 2014, 55.)

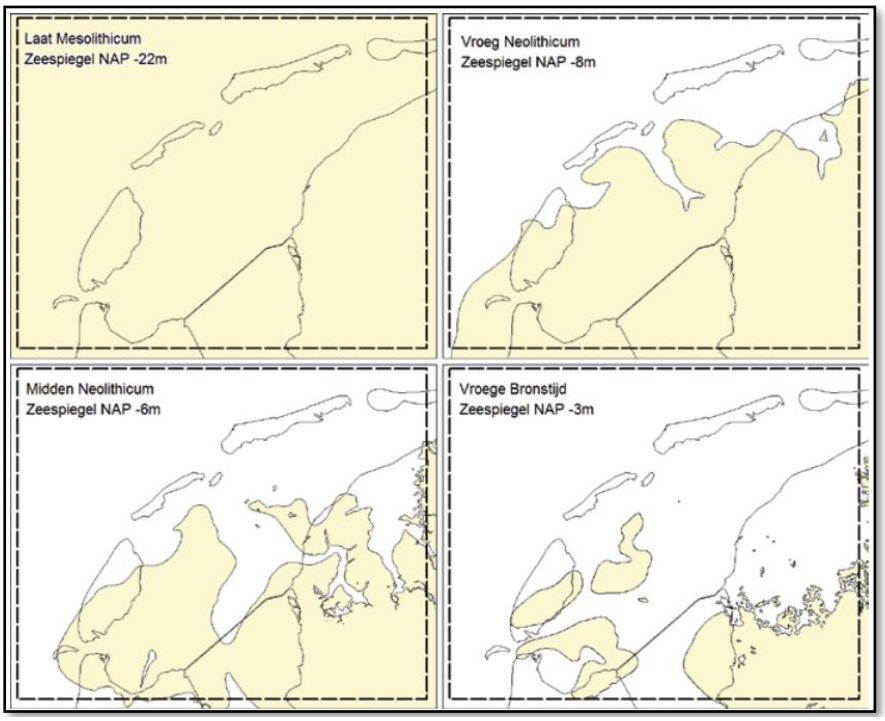

Afbeelding 25. De hooggelegen gebieden gedurende verschillende perioden op basis van ligging 'Top Pleistoceen' (bron: Manders *et al*. 2014, 56).

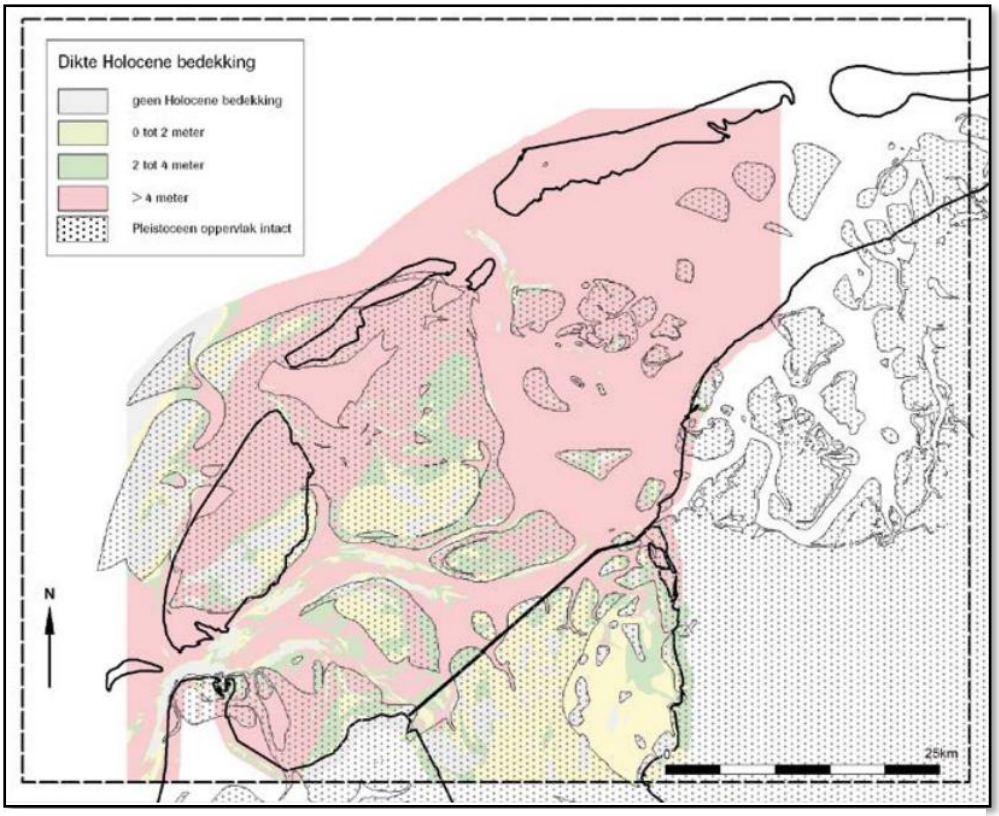

Afbeelding 26. De dikte van de Holocene bedekking in het Waddengebied met binnen de gemeentelijke grenzen van Terschelling vrijwel overal een dikte van groter dan 4 m (bron: Manders *et al.* 2014, 57).

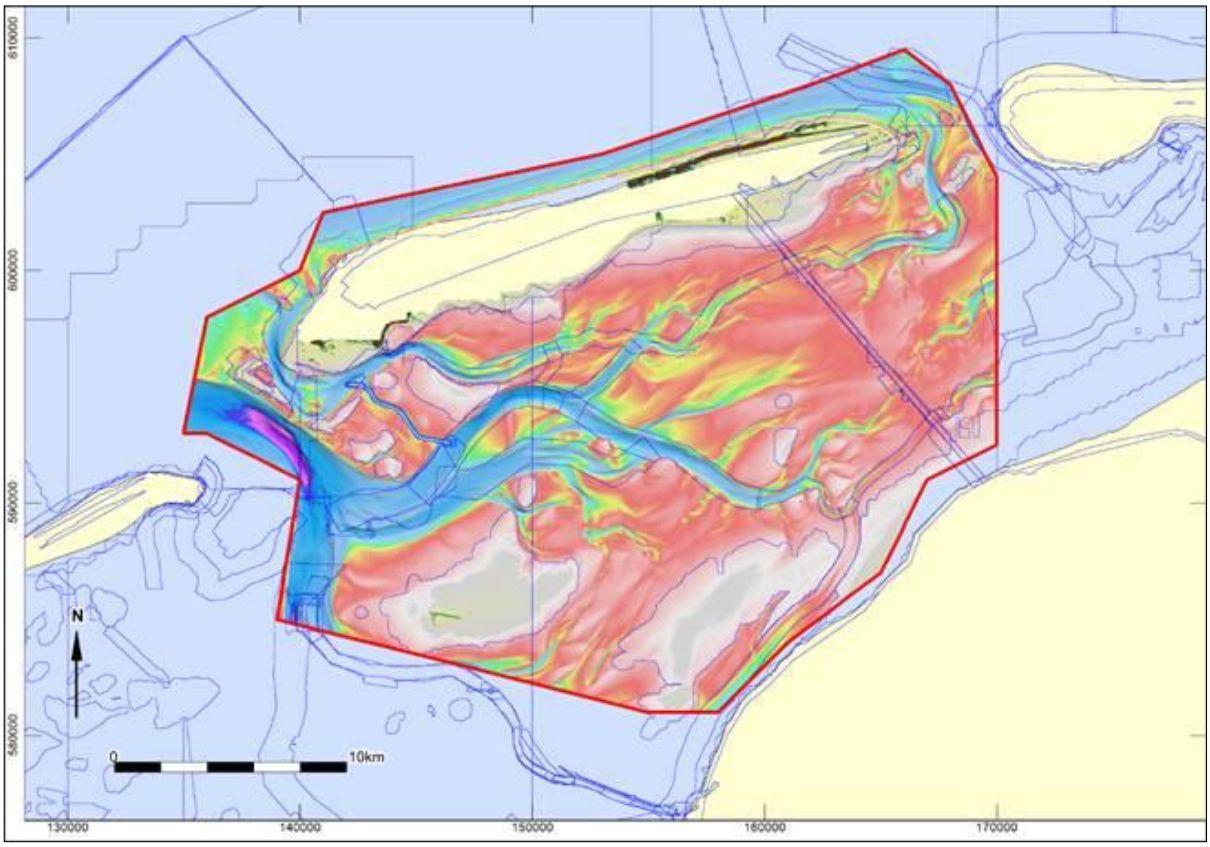

Afbeelding 27. De gemeente Terschelling op de combinatiekaart van het AHN en ADN (bron: Opgesteld door Seger van den Brenk, prospector bij Periplus Archeomare. Per mail verkregen van Seger op 4 mei 2022).

2.7 Bekende waarden in de waterbodems

In ARCHIS zijn slechts twee archeologische onderzoeken geregistreerd, die hebben plaatsgevonden in de waterbodems van Terschelling (afb. 28). Eén onderzoek is door het Nederlands Instituut voor Scheeps-en onderwaterarcheologie uitgevoerd in samenwerking met de duikvereniging op Terschelling genaamd Ecuador in 1996. Tijdens dit onderzoek zijn vier waardestellende verkenningen uitgevoerd. Twee van de vier schepen werden als behoudenswaardig gezien. Het advies was destijds om deze twee schepen op te graven en dus *ex situ* te behouden. Of dit onderzoek daadwerkelijk is uitgevoerd is de vraag aangezien geen publicaties hierover zijn verschenen en het opgraven en conserveren van schepen zeer prijzig is. Mogelijk zijn de schepen afgedekt met gaas om verplaatsingen tegen te gaan.[302] In 2020 is opnieuw een archeologisch onderzoek uitgevoerd naar vijf deellocaties door Vestigia BV. Deze deellocaties zijn allereerst in kaart gebracht door middel van Side Scan Sonar en Single Beam sonar. Tijdens dit onderzoek zijn zestig contactpunten gevonden, waarvan weer achttien locaties zijn gekozen om verder te onderzoeken. Tijdens deze tweede fase van het onderzoek zijn de punten gedetailleerd onderzocht met een hoge resolutie Side Scan Sonar en een Multibeam Echo Sounder. Dit onderzoek is in opdracht van de RCE uitgevoerd om te kijken hoeveel en waar historische scheepswrakken kunnen liggen in het Waddengebied. Voor twee zones binnen de gemeente Terschelling wordt een waarderend onderzoek geadviseerd, omdat twee wrakken zijn aangetroffen. Mogelijk is één van de schepen de Westmeep II (dendro 1773) die tijdens het onderzoek 1996 ook werd onderzocht en later als niet behoudenswaardig werd gezien. Nader onderzocht moet dit echter vaststellen. Na het waarderende onderzoek van de twee schepen wordt geadviseerd de schepen op te graven of af te dekken.[303] Het is niet bekend of de RCE ook dit onderzoek zal laten uitvoeren.

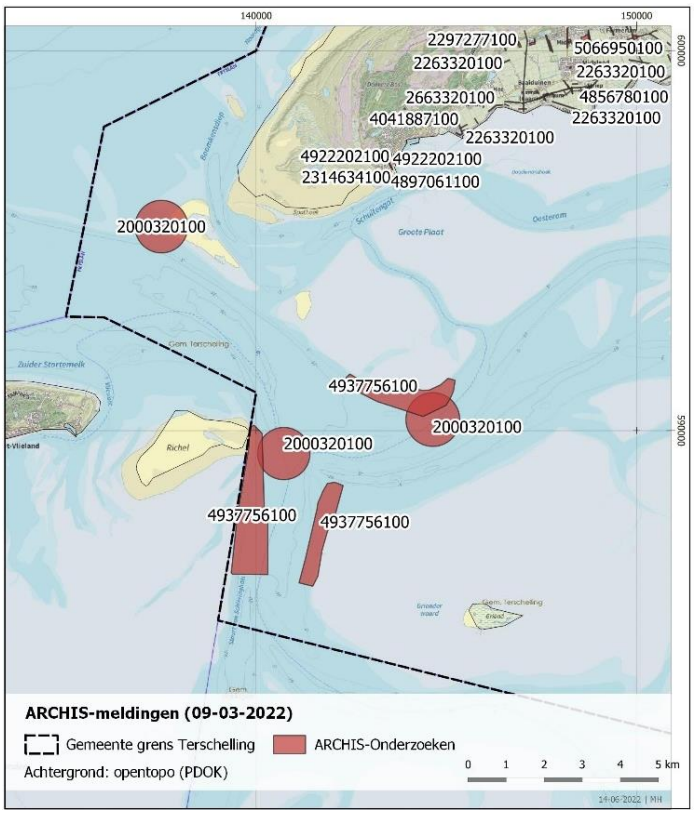

Afbeelding 28. Twee ARCHIS-onderzoeksmeldingen met verschillende deellocaties in de waterbodems binnen de gemeente Terschelling (Kaart opgesteld door MH; bron: ARCHIS).

Uit de MACHU-database blijkt dat vele scheepswrakken aanwezig zijn in de waterbodems van Terschelling (afb. 30). De MACHU-database bevat namelijk informatie over de locatie van scheepswrakken, bathymetrische informatie en historisch kaartmateriaal en heeft een werelddekkend bereik.[304] Echter is de informatie uit de database over de wrakken binnen Terschelling zeer beperkt, want vaak is niet bekend hoe oud een wrak is of zijn de dateringen erg breed genomen. Op basis van deze beperkte kennis over de wrakken kan worden gesteld dat meer archeologisch onderzoek in de waterbodems van Terschelling noodzakelijk is om een goed beeld te krijgen van waar wrakken uit bepaalde perioden vooral liggen.

[302] Van den Akker *et al.* 1996.
[303] Hessing *et al* 2021.
[304] www.maps.rijkswaterstaat.nl/geoweb55en/index.html?viewer=Machu.Webviewer#.

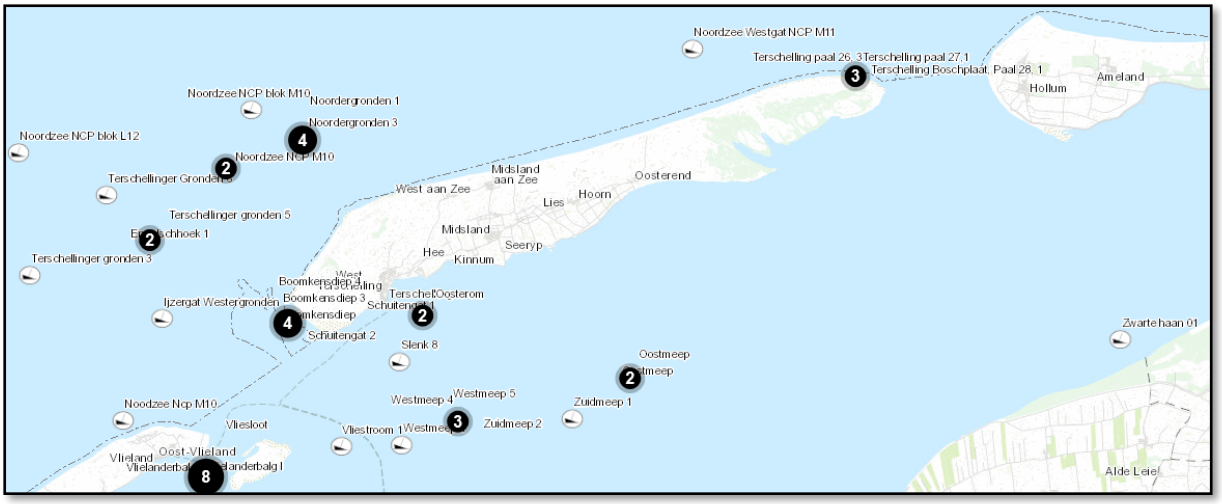

Afbeelding 29. MACHU-database: De bekende scheepswrakken (bron: www.maps.rijkswaterstaat.nl/geoweb55en/index.html?viewer=Machu.Webviewer#).

Daarnaast zijn vele vondstmeldingen en vondstlocaties in de waterbodems van Terschelling aangetroffen en geregistreerd in de ARCHIS (afb. 30 en zie Excelbestand 2). Enkele ARCHIS-vondstmeldingen en -locaties zijn hieronder in de tabel weergegeven.

Zaakidentificatienr.	Vondsten	Locatie	Datering
2878906100	Werktuigen van hertengewei	Van de Keeg (ter hoogte van Lies)	Steentijd-ME
3033914100	Wrak (Vliestroom 3)	Nabij de Richel	Vroege NT
3025611100	Aardewerk (verdronken dorp Sier?)	Voet van de Hollumerduinen	Late ME
2926200100	Wrak Boomkensdiep 2	Westpunt Terschelling	Dendro 1610
3153868100	Rijnschip 'Boetak' gezonken door luchtaanval	Oosterom (ten zuiden van Terschelling)	WO2

Tabel 5. Enkele ARCHIS-vondstmeldingen en -locaties uit de waterbodems van Terschelling (bron: www.archis.cultureelerfgoed.nl/zoekenenvinden/#/zaak/search).

De vroegste vondsten uit ARCHIS betreffen werktuigen van gewei, die vaak geen nauwkeurige datering kennen (bijv. Steentijd - Middeleeuwen. De meeste vondsten in de waterbodems dateren uit het Midden en de Late Nieuwe Tijd. Slechts een paar wrakken dateren uit de Late Middeleeuwen en Vroege Nieuwe Tijd.[305] Op de 'Wrakkenkaart van Terschelling' vervaardigd door oud conservator Frans Schot (van Museum 't Behouden Huys) uit 1989 is duidelijk te zien hoeveel wrakken daterende uit het Midden en de Late Nieuwe Tijd het eiland Terschelling omringen (afb. 30). Hierdoor is aannemelijk te denken dat tijdens eerdere perioden (Middeleeuwen en Vroege Nieuwe Tijd) ook vele scheepswrakken zullen zijn vergaan in de wateren van Terschelling en daar nog mogelijk liggen. Toch komen wrakken uit deze schepen niet veel voor in zowel de MACHU-database, in ARCHIS en op de Wrakkenkaart. Hierdoor kan worden gesteld dat de schepen uit deze periode inmiddels mogelijk zijn weggespoeld of door erosie zijn vergaan.

Een opmerkelijke vondstmelding in ARCHIS is het aardewerk gevonden aan de voet van de Hollumerduinen op de gemeentelijke grens van Terschelling met Ameland. Het aardewerk dateert uit de 12e eeuw en kan mogelijk gelinkt worden aan het verdronken dorp Sier. Sier was ooit een vissersdorpje op de westelijke punt van Ameland. In 1730 werd dit dorp verlaten, omdat het dreigde te worden ondergestoven door oprukkende duinen. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de sporen van bewoning op Sier weer vrij door duinafslag en momenteel is het in zee verdwenen. In 1952 is

[305] www.archis.cultureelerfgoed.nl.

deze vindplaats in ARCHIS geregistreerd.[306] Dit betekent dat naast de verdronken gehuchten Wolmerum, Hierum, Allum en delen van West-Terschelling ook het verdronken dorp Sier in de waterbodems gelokaliseerd is. Voor deze locaties geldt dus een hoge verwachting voor 'verdronken dorpen en nederzettingen'.

Tot slot is een zeer bijzondere vondst bekend opgevist in ca. 1990 uit de Stortemelk tussen Vlieland en Terschelling door één van de leden van het duikteam van Ecuador van Terschelling. Deze vondst is een Romeinse bronzen 'Hemmoor-emmer' uit de 3e eeuw na Chr. Het is bekend dat de Romeinen deze emmers verhandelen met de Germanen in de Lage Landen. In Nederland zijn slechts twee exemplaren bekend.[307] Deze vondst is geen bewijs dat de Romeinen op Terschelling zijn geweest (al wordt Terschelling door 't Behouden Huys in verband gebracht met het Romeinse fort Flevum dat aan het Oer-ij lag en het Baduhennawoud). Het is waarschijnlijker dat deze Romeinse emmer door de zee in het Stortemelk terecht gekomen.

Afbeelding 30. Wrakkenkaart van Terschelling door Frans Schot uit 1989 (bron: foto van poster gemaakt door Maaike Honshorst op 14/06/2022).

2.8 Schriftelijke gegevens over de waterbodems

Tijdens de Middeleeuwen is het Noordelijk kustgebied onderhevig aan vele veranderingen, want in deze periode is het gebied onderhevig aan vele stormvloeden. Door een combinatie van

[306] www.archis.cultureelerfgoed.nl; www.overtwad.nl/content/welke-waddendorpen-verdronken-deel-3-ameland.
[307] www.data.collectienederland.nl/page/aggregation/museum-t-behouden-huys-terschelling/V01623.

geologische processen en menselijk toedoen is de Vliestroom vermoedelijk ontstaan. Sindsdien treedt een sterke erosie op vanuit de Vlie van de Pleistocene en Holocene ondergrond. Gedurende de Middeleeuwen worden de veengebieden in Almere vanuit het Vlie ontwaterd en opgeruimd in de Volle Middeleeuwen. Dit heeft te maken met een toename van zeeïnvloed vanwege erosie in het Waddengebied en een daling van de aanvoer van zoetwater uit de IJssel door de verzanding van de IJsselmonding. Door de opening van de Zuiderzee, de vorming van de Waddeneilanden en de voortduring van de zeespiegelstijging kon een sedimentrijk getijdengebied ontstaan, dat plaatselijk door diepe geulen werd doorsneden.[308]

Sinds de Middeleeuwen is de menselijke invloed op de Waddenzee sterk toegenomen. Zo begon men met het ontginnen van de veengebieden ten zuiden van het kweldergebied vanaf de 10e eeuw. Men ontwaterde de veengronden middels het graven van sloten. Dit had tot gevolg dat het veen oxideerde en het maaiveld daalde, waardoor op den duur de Middelzee en de Lauwerszee konden ontstaan. Tot aan het einde van de 13e eeuw kon via een aantal brede geulen (onder andere via het Vlie) het vasteland (tot ver in het kweldergebied) worden bereikt vanaf Terschelling. Bij laag water kon Griend en Terschelling eveneens ter voet worden bereikt door de drooggevallen wadplaten. Door de krachtige Sint-Luciavloed in 1287 raakte Terschelling van de vaste wal afgesneden.[309] Volgens de historische bronnen zou Terschelling in de Middeleeuwen uit drie eilandjes bestaan die naar elkaar toegroeiden, namelijk de westelijke zandplaat De Schelling, het oostelijke eiland Wexalia (waar nu West-Terschelling ligt) en de zandplaat genaamd de Noordsvaarder. De westpunt van Terschelling genaamd de Noordsvaarder groeide in de 19e eeuw aan het eiland vast.[310] Opvallend is dat dit niet is terug te zien op de Paleogeografische kaart.

Omstreeks 1300 ontstond een groot aantal zeegaten in het Waddengebied. Het Vlie was toen al een belangrijke landscheiding als grote riviermonding in het gebied, dat uitgroeide tot één van de meest bevaarbare vaarroutes voor de handel met de Hanzesteden langs Oostzee vanuit het Flevomeer. De eerste betonning met behulp van markeringen van het Vlie vond plaats in de 14e eeuw.[311] Het Vlie veranderde in hoofdvorm nauwelijks gedurende de Middeleeuwen en Vroege Nieuwe Tijd, wel verplaatste de geul tussen Vlieland en Terschelling gedurende de 14e, 15e en 16e eeuw (afb. 32). Ook de overgang van de Vliestroom en de geulen tussen de eilanden verplaatste zich gedurende die periode voortdurend van oost naar west.[312] Op afbeelding 31 is te zien dat Koggediep in de 14e eeuw tussen Terschelling en Ameland tevens werd bevaard, terwijl in de 16e eeuw dit niet meer staat aangeduid als een vaarroute. Het Koggediep raakte namelijk in verloop van tijd dichtgeslibd en groeide rond 1800 aan de oostzijde van Terschelling vast, waarna de Boschplaat ontstond.[313]

Tussen de 14e en 17e eeuw stroomde het Vlie recht op het dorp Oost-Vlieland en liep vervolgens via het Stortemelk naar zee. De meeste handelsschepen voeren naar de Rede van Vlieland net onder het dorp Oost-Vlieland op de splitsing van het Stortemelk, de Vliestroom en de Vliesloot. Vliesloot werd De gebruikt om van het Oost-Vlieland (dorp) naar de Vliestroom te varen. Het Stortemelk was de toegangsroute vanaf de Vlierede naar de Noordzee. Wanneer schepen aan kwamen varen vanuit de Noordzee moest een scherpe draai worden gemaakt richting de Vlierede. Dit was een gevaarlijke bocht, omdat het gat steeds nauwer werd. Hierdoor zijn vele schepen op de zandbank gevaren bij slecht weer. In 1580 was de Vlierede naar het westen verschoven, waardoor de bocht minder gevaarlijk werd. Hierdoor groeide de Rede van Vlieland uit tot één van de

[308] Waldus *et al*. 2009, 23.
[309] Mennens & Wilmink 2014, 9-13.
[310] Doedens & Houter 2015, 14-17.
[311] Doedens & Houter 2015, 34-36.
[312] Pronk & Van Eck 1972, 43, 44.
[313] Staatsbosbeheer 1972.

belangrijkste ankerplaatsen voor schepen gedurende tijdens de moedernegotie.[314] Vanaf 1712 verplaatste de Vlierede opnieuw in oostelijke richting, waardoor een grote zandplaat ontstond genaamd de Richel. De Richel scheidde het hoofdvaarwater en de Vlierede van elkaar, waardoor de Vliestroom zich naar het noordoosten verplaatste. Het ontstaan van de Richel is zichtbaar wanneer de historische kaarten van Waghenaer uit 1581 en Blaeu uit 1649 worden vergeleken (afb. 33). Dit betekende dat de Vlierede dichter bij de haven van West-Terschelling lag en minder beschermd was dan voorheen, waardoor de Vlierede zijn belangrijke positie verloor.[315]

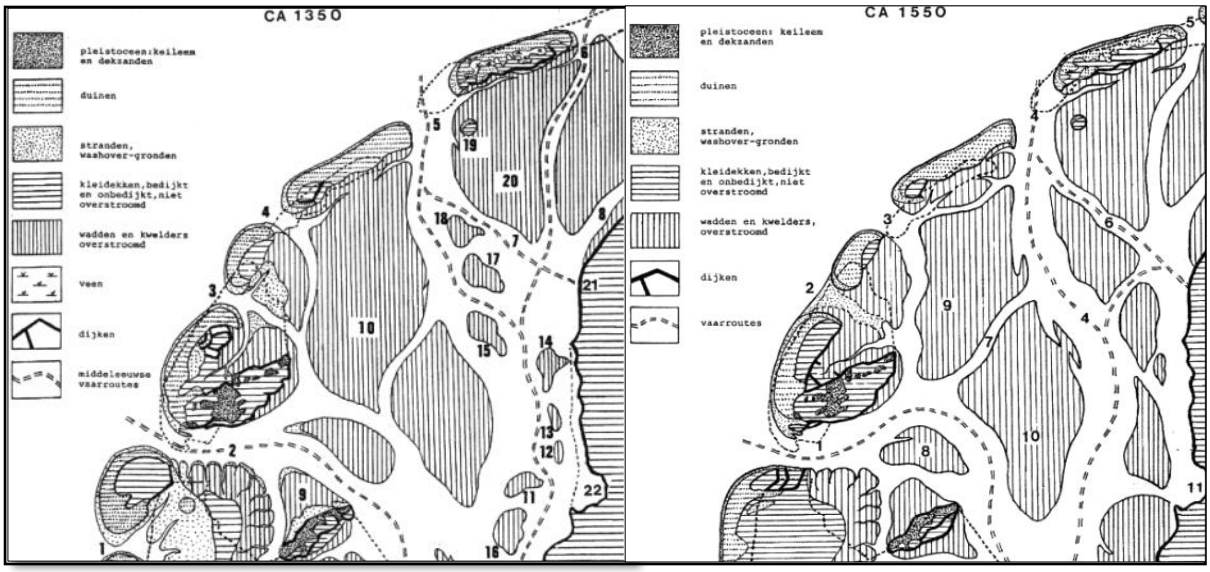

Afbeelding 31. Waddengebied in de 14e eeuw en 16e eeuw op de kaarten van Henk Schoorl. 1. Heersdiep, 2. Marsdiep, 3. Anegat, 4. Vlielander of Eierlandse Gat, 5. Vlie, 6. Koggediep, 7. Jetting, 8. Kromme Balg, 9. Nes, 10. Moerwaard, 11. Tuffelaar, 12. Igelhoek, 13. Middelgrond, 14. Schutzand, 15. Kaashoek, 16. De Plaat, 17. Wolfshoek, 18. Schieringhals, 19. Griend, 20. De Abt, 21 Harlingen, 22. Workumer Hop bedijkt in 1624 (bron: Vriend-Vendel 2010).

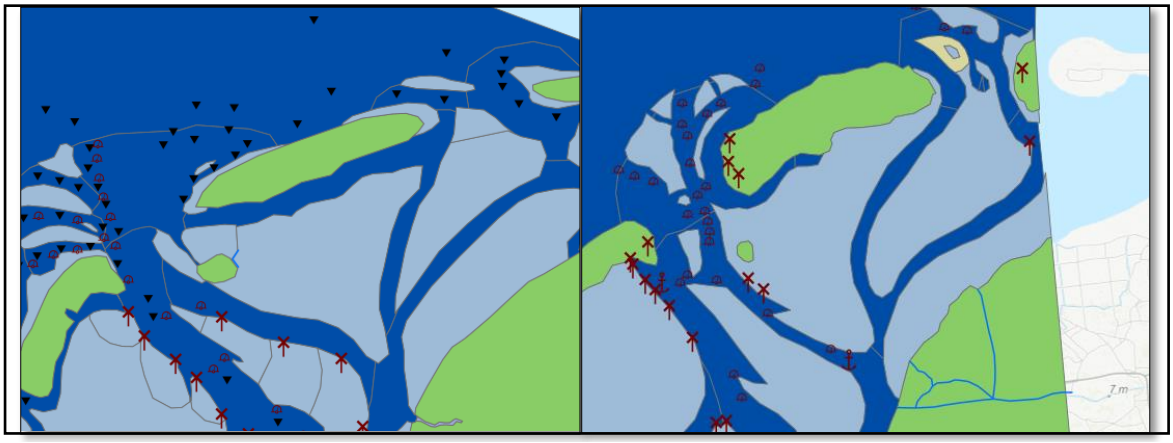

Afbeelding 32. Uitsnede van de historische kaarten van Lucas Waghenaer uit 1581 en Blaeu 1649. De molenachtige symbolen zijn bakens, de driehoeken zijn dieptemetingen en de halve cirkels zijn boeien. (bron: www.maps.rijkswaterstaat.nl/geoweb55en/index.html?viewer=Machu.Webviewer#).

2.9 Archeologische verwachting van de waterbodems

Uit alle perioden zijn vondsten aangetroffen binnen de gemeentegrenzen van Terschelling. De oudste vondsten dateren uit de Steentijd en zijn buiten hun oorspronkelijke context gehouden. Dit zijn vooral aangespoelde strandvondsten of vondsten opgevist door vissers. In de waterbodems

[314] Pronker & Van Eck 1972, 17, 43, 44.
[315] Pronk & Van Eck 1972, 45-47.

van Terschelling zijn zones aanwezig waar het Pleistocene oppervlak nog intact is. Dit betekent dat op die locaties mogelijk nog archeologische resten uit de prehistorie kunnen voorkomen.[316] Voor de delen waar het Pleistocene oppervlakte nog intact is kunnen sporen van bewoning uit het Midden en Laat Paleolithicum worden verwacht in de vorm van gebruiksvoorwerpen van vuursteen en bot van jagers en verzamelaars. Deze gebruiksvoorwerpen zijn te verwachten in de top van het keileem en in het of op het afdekkende pakket dekzand. Daarnaast zijn sporen van bewoning of begravingen uit het Neolithicum en Bronstijd in de top van het dekzand. Verder kunnen resten van vlaknederzettingen en terpen uit de periode IJzertijd – Middeleeuwen in de kwelderafzettingen en in de top van het veen worden verwacht. De overblijfselen zullen vooral bestaan uit een afval met houtskool, aardewerk en botresten.[317]

Uit de archeologische onderzoeken en de historische gegevens is gebleken dat gebieden binnen de gemeente een archeologische verwachting voor scheepswrakken en andere scheepsgerelateerde vondsten heeft. De verschuivende zeegaten kunnen worden gelinkt aan wanneer ze in de geschiedenis dienden als vaarroutes. Dit betekent dat de datering van vondsten te koppelen is aan de datering van actieve vaarroutes in het verleden waar binnen de vondsten zijn aangetroffen, wat gevolgen heeft voor de archeologische verwachting.[318] Hierbij geldt met name dat wrakken die door sediment zijn afgedekt goed geborgen kunnen zijn en bewaard kunnen zijn gebleven. Doordat deze wrakken zijn afgedekt met kleiige sedimentlagen kunnen de wrakken soms erg goed geconserveerd zijn.[319] Daarentegen zijn de vondstlocaties van de bekende scheepswrakken voorzien van weinig gegevens, waardoor het niet mogelijk is om specifiek aan te geven wat de ligging, aard, omvang en datering van nog onontdekte scheepswrakken is.

Op basis van de ontstaansgeschiedenis van het gebied waarin Terschelling valt zouden scheepswrakken kunnen voorkomen vanaf de Vroege Middeleeuwen en mogelijk zelfs al vanaf de Romeinse tijd. In deze vroege periode voeren mogelijk slechts een aantal schepen in het gebied, waardoor de kans op vondsten uit deze periode klein is. Bovendien zal het openen van de zeegaten en het ontstaan van de Zuiderzee ervoor hebben gezorgd dat erosie kon optreden. Dit heeft vermoedelijk geresulteerd in het aantasten en opruimen van de Romeinse en Vroeg Middeleeuwse schepen. Scheepsresten die in een gebied liggen waar veel sedimentatie heeft plaatsgevonden, zijn wellicht wel geconserveerd gebleven. Voor schepen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd geldt een grotere trefkans, omdat het Vlie vooral in deze periode intensief is bevaren door schepen vanwege de bloeiende handel met het Oostzeegebied. Hierdoor is de verwachting van houten vracht-/ vissersschepen uit deze perioden hoog. Ook uit latere perioden kunnen houten en metalen schepen worden verwacht in de wateren van Terschelling. De lading en de ballast kunnen soms ook bewaard zijn gebleven, soms beter dan de houten wrakken zelf.[320] Tevens kunnen neergehaalde en tot zinken gebrachte oorlogsschepen/ -vliegtuigen worden verwacht in de waterbodems uit de periode van de Tweede Wereldoorlog. Vanwege de beperkte informatie over de bekende scheepswrakken kunnen er geen uitspraken worden gedaan over de nog te verwachten scheepstypen.

Tot slot kennen de locaties van de verdronken gehuchten Wolmerum, Hierum, Allum, delen van West-Terschelling en ook Sier in de waterbodems een hoge verwachting voor 'verdronken dorpen en nederzettingen' voor de periode Middeleeuwen – Nieuwe Tijd.

---

[316] Manders *et al.* 2009, 46.
[317] Waldus *et al.* 2009, 44.
[318] Waldus *et al.* 2009, 3.
[319] Waldus *et al.* 2009, 44.
[320] Waldus *et al.* 2009, 43, 44.

2.10 Verstoringen in waterbodems

In de waterbodems van Terschelling vinden veel verstoringen plaats, die zowel door de natuur als door de mens zijn veroorzaakt. Op de *Historische Geomorfologische Kaartenset van de Westelijke Waddenzee* zijn gecombineerde basismodellen van de verandering in morfologie door de tijd heen te zien, waarbij alle basisgrids sinds 1925 zijn samengevoegd in één model. Elke gridcel heeft een minimum- en maximumwaarde en opgeslagen is de gemiddelde waarde. Dit kan resulteren in een model dat de dikte van de mobiele laag weergeeft (afb. 33). Op afbeelding 33 zijn gebieden direct zichtbaar die de afgelopen ca. tachtig jaar stabiel zijn gebleven of juist sterk zijn veranderd. Veranderingen kunnen zijn veroorzaakt door verzanding, verdieping of beide. Archeologische waarnemingen komen minder vaak voor in de stabiele gebieden, omdat deze zones minder worden bevaren vanwege de ondiepten en omdat het cultureel erfgoed daar doorgaans onder het stabiele Holocene pakket ligt, waardoor het uit het zicht is en goed is afgedekt.[321]

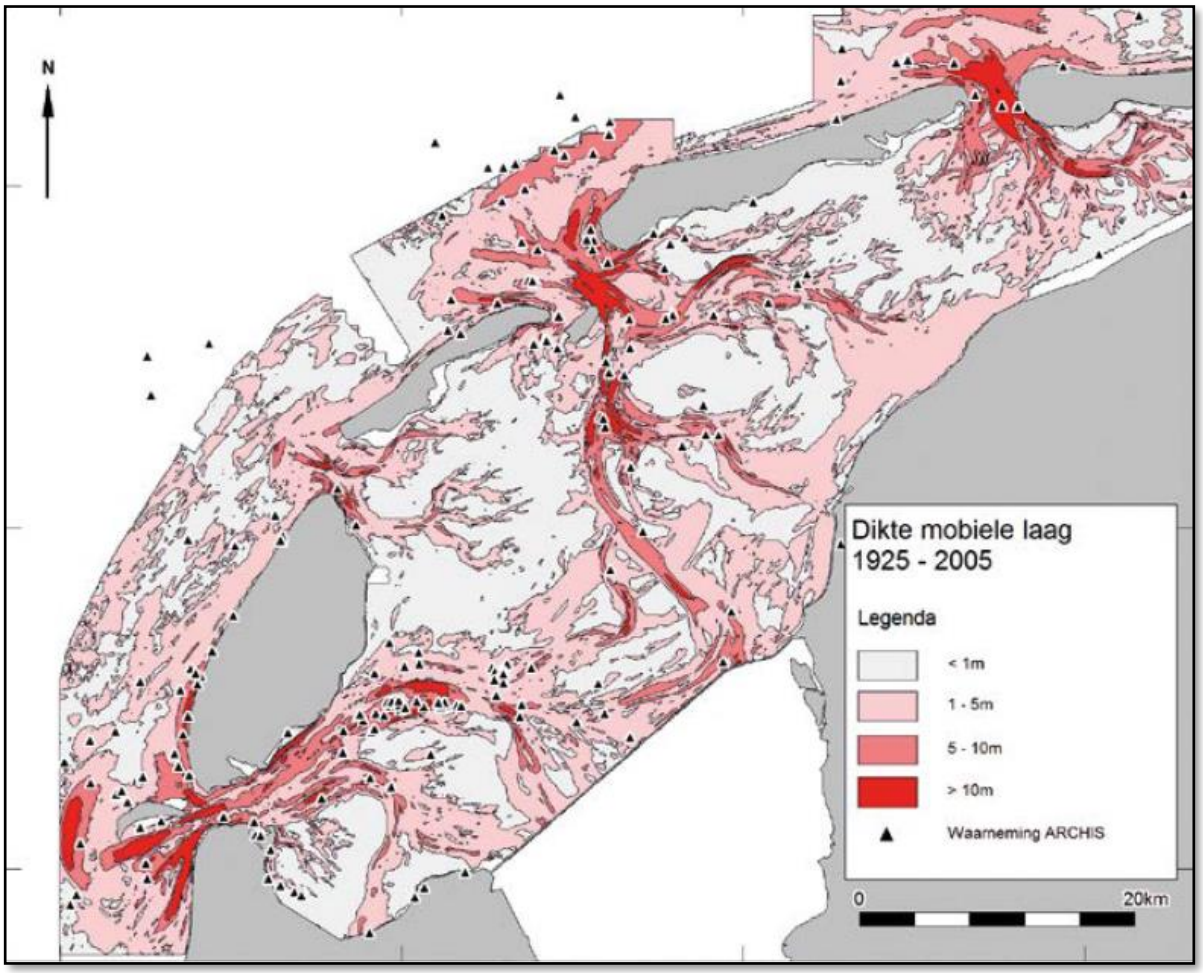

Afbeelding 33. Maximale veranderingen tussen 1925 en 2005 (bron: Manders *et al.* 2014, 58).

Op afbeelding 34 is de maximale verzanding in de periode 1925 – 2005 weergegeven, waarbij de rode gebieden in het verleden één meter of meer dieper zijn geweest dan nu. Hieruit kan worden opgemaakt dat deze gebieden dus zijn opgevuld met sediment en zijn verzand. Deze rode gebieden geldt dat er geen cultureel erfgoed te verwachten is (of slechts verstoord) in de ophogingspakketten van deze periode (1925-2005).[322] Net zoals op de maximale verzandingskaart zijn op de maximale verdiepingskaart (afb. 36) gebieden zichtbaar die in de afgelopen ca. tachtig jaar stabiel zijn gebleven en welke zijn veranderd. Zo zijn de blauwe gebieden in de periode 1925 – 2005

[321] Manders *et al*. 2014, 58.
[322] Manders *et al*. 2014, 59.

ondieper geworden, wat betekent dat deze gebieden zijn geërodeerd. In deze zones kunnen archeologische resten *in situ* worden verwacht aan het huidig bodemoppervlak en dieper. De bekende ARCHIS-waarnemingen onderschrijven dit aangezien vele daarvan in deze gebieden zijn aangetroffen. Dit is echter ook het gebied waar in verloop van tijd veel archeologie is verdwenen door erosie.[323]

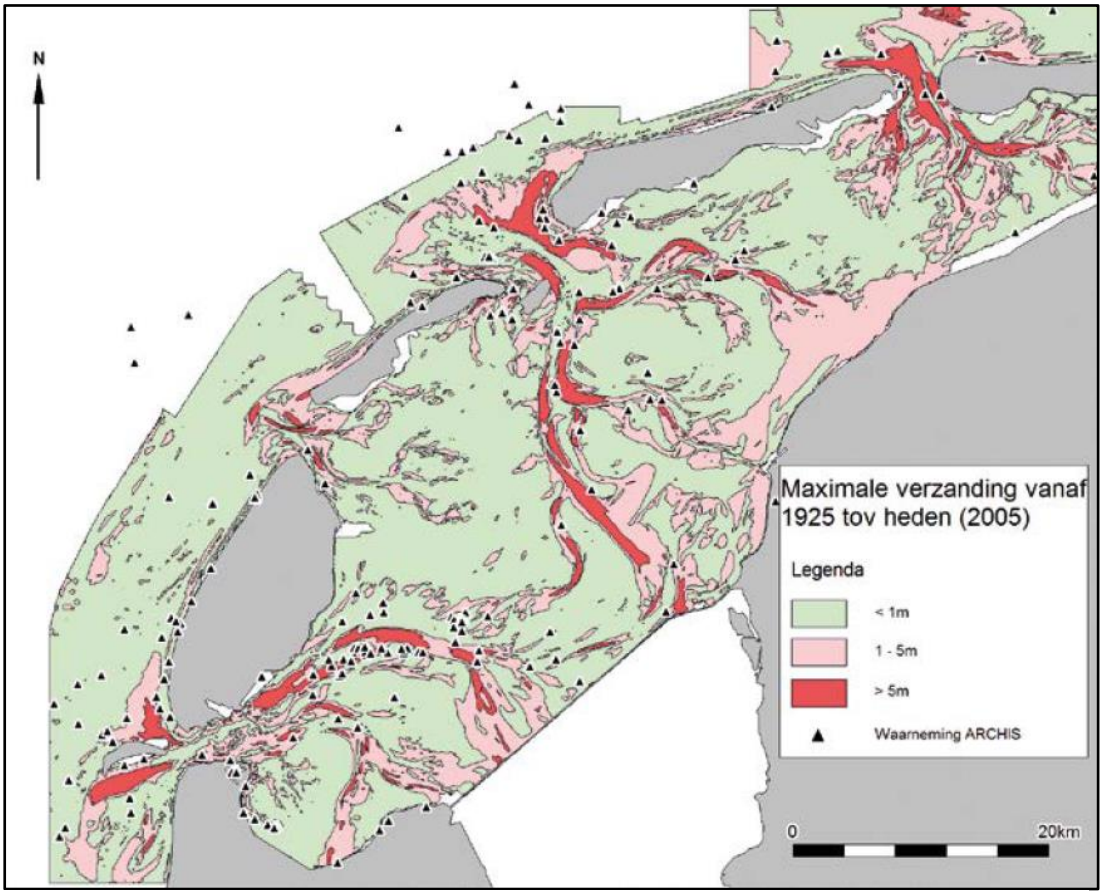

Afbeelding 34. De maximale verzandingen vanaf 1925 ten opzichte van 2005 (bron: Manders *et al.* 2014, 59).

Kortom, door sedimentatie-/ erosiemodellen te verwerken in de inventarisatiekaart van Terschelling kan een hogere waarde worden geven aan zones waar weinig erosie heeft plaatsgevonden en een lagere waarde aan zones waar weinig afzetting van zand plaatsvond. Aan de hand van de *Historische Geomorfologische Kaartenset van de Westelijke Waddenzee* is het mogelijk een model te vervaardigen dat aangeeft waar toekomstige verstoringen zullen plaatsvinden in de waterbodems van Terschelling. Door de verschillende dieptekaarten van 1925 – 2005 te vergelijken, kan worden vastgesteld waar relatief veel erosie heeft plaatsgevonden en hoe de stromen zijn verplaatst. Nadien kan op basis van deze informatie een inschatting worden gemaakt van welke zones in de toekomst door erosie zullen worden bedreigd. Bovendien kunnen eveneens de veranderingen in richting van de stromen worden bepaald. Er zou een aangepaste kaart kunnen worden opgesteld door trends te extrapoleren van de thematische kaart 'Maximale Diepte 1925 – 2005' uit de *Historische Geomorfologische Kaartenset van de Westelijke Waddenzee* om een voorspelling van de toekomst te kunnen maken.[324] Het opstellen van deze kaart ligt echter buiten de

[323] Manders *et al*. 2014, 60.
[324] Manders *et al*. 2014, 72.

reikwijdte van dit onderzoek. Desalniettemin is de vervaardiging van een dergelijke kaart zeer relevant, omdat het inzichtelijk maakt waar cultureel erfgoed in de toekomst bedreigd zal worden.

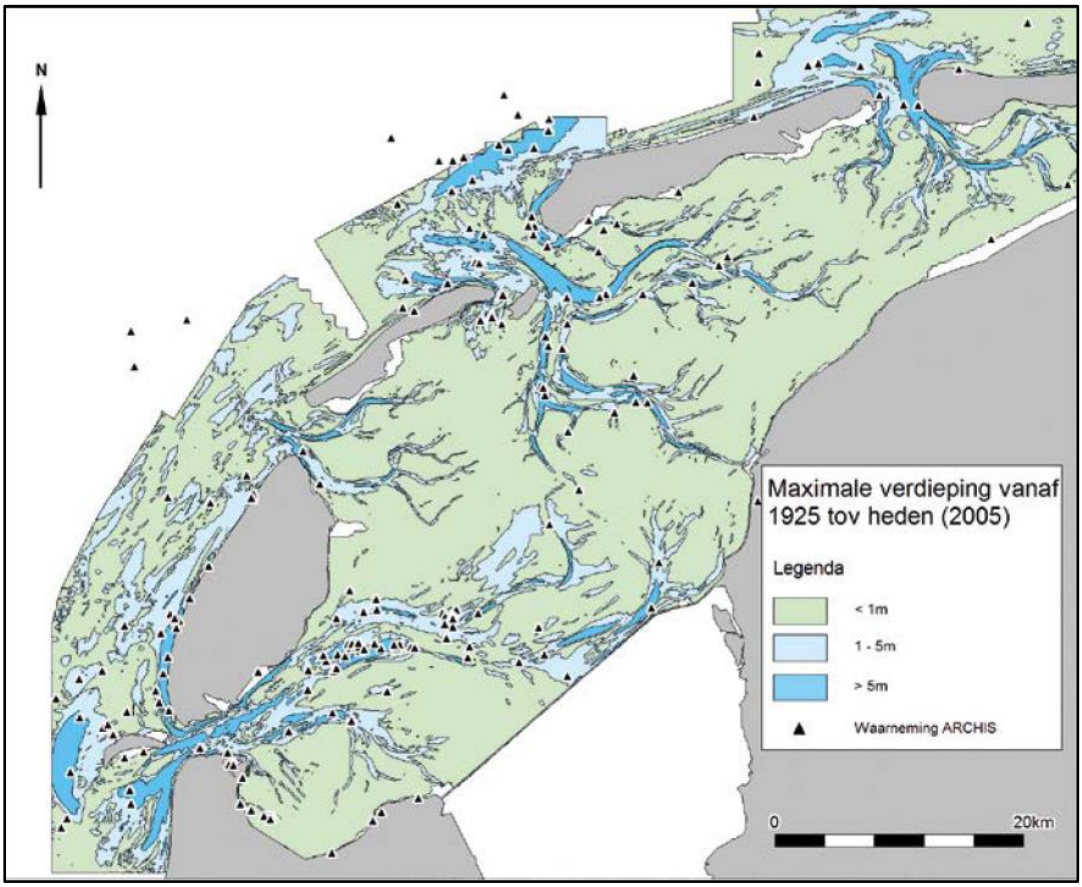

Afbeelding 35. De maximale verdieping vanaf 1925 ten opzichte van 2005 (bron: Manders *et al*. 2014, 60).

Verstoringen in de waterbodems van Terschelling kunnen naast natuurlijke processen eveneens zijn veroorzaakt door de mens. Afbeelding 36 laat een overzicht zien van de bekende verstoringen van de waterbodems in de Waddenzee volgens de bronnen van Rijkswaterstaat. Daarnaast zijn de bekende waterbodemverstoringen in te delen in verschillende categorieën, die in de tabel van afbeelding 37 te zien zijn. Zo werden de mosselpercelen tot voor kort gebruikt om mosselzaad te kweken, waarbij ankers zijn geplaatst die de bodem hebben verstoord. Soms bleken de mosselpercelen niet stevig genoeg te zijn, waardoor besloten is mosselzaadinstallaties te plaatsen. Voor mosselpercelen geldt een oppervlakteverstoring tot ca. 15 m diep bij het oogsten. Deze mosselinstallaties zorgen voor een veel hogere mate van verstoring vergeleken met de mosselpercelen.[325] Daarnaast is te zien dat kabels en leidingen hebben gezorgd voor bodemverstoringen in de waterbodems. Kabels en leidingen worden in de waterbodems geploegd tot maximaal 6 m diep en 20 m breed. Verder heeft de schelpenwinning geleid tot het zuigen van schelpen, wat de bodem tot maximaal enkele meters diep verstoord.[326]

Andere natuurlijke verstoringen in de waterbodems van Terschelling zijn zeer complex om te voorspellen vanwege het dynamische karakter van de Waddenzee. Voorbeelden hiervan zijn: de stijging van de zeespiegel en veranderingen in getijslag. Het toelichten van deze mechanische degradatieprocessen valt buiten de reikwijdte van deze scriptie, zoals de invloeden die de door de mens aangelegde Afsluitdijk kunnen hebben gehad op de waterbodems. De archeologische waarden en te verwachten waarden in de land-/ waterbodems van Terschelling worden in hoofdstuk 8 verder

[325] Manders *et al.* 2014, 53-54.
[326] Manders *et al.* 2014, 54.

toegelicht en in kaart gebracht. In het volgende hoofdstuk inventariseer ik de resultaten van het participatieonderzoek om de belevingswaarden van de burger in kaart te kunnen brengen.

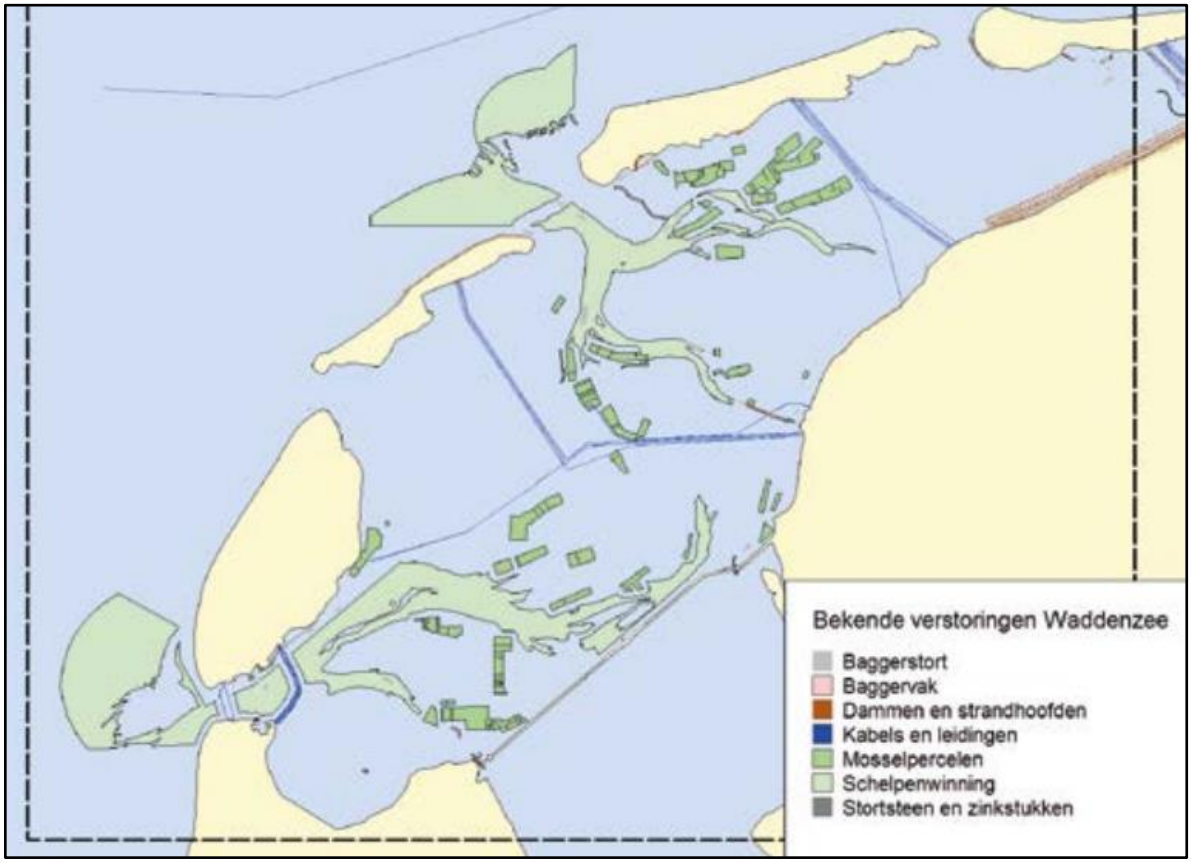

Afbeelding 36. Overzicht van bekende verstoringen en voor verstoring aangewezen gebieden (bron: Manders *et al.* 2014, 53).

Type	Omschrijving	Mate van verstoring
Baggervakken	Reguliere verdieping werkzaamheden ten behoeve van op diepte houden vaargeulen	In principe alleen verstoring van recent ingespoeld sediment
Baggerstort	Storten van baggerspecie	Geen bodemverstoring, mogelijke zetting door afdekking
Dammen en strandhoofden	Aanleggen van strekdammen	Bodemverstoring beperkt tot toplaag, mogelijke zetting door afdekking
Kabels en leidingen	Trenchen en verdiepen van kabels en leidingen	Bodemverstoring tot maximaal 6 meter diepte en 20 meter breedte
Mosselpercelen	Opkweken van mosselzaad	Oppervlakteverstoring tot ca 15cm diepte bij oogsten[94]
Mosselzaadinstallaties (MZI's)	Opkweken mosselzaad	Verstoring door per seizoen plaatsen en verwijderen van palen, erosie door stromingsverandering
Stortsteen en zinkstukken	Aanleg van verstevigingen onder water	Bodemverstoring beperkt tot toplaag, mogelijke zetting door afdekking
Schelpenwinning	Opzuigen van schelpen	Verstoring tot maximaal enkele meters diepte

Afbeelding 37. Overzicht van de bekende verstoringen in de Nederlandse Waddenzee (bron: Manders *et al.* 2014, 54).

Bijlage 3: Inventarisatie van de belevingswaarden

3.1 Doelgroepen

Tussen 7 – 30 mei 2022 ben ik in het gehucht Hee op Terschelling verbleven om burgers op het eiland te benaderen met mijn vragenlijst over de archeologie van Terschelling. Door de burgers op Terschelling op verschillende manieren te benaderen, heb ik geprobeerd verschillende doelgroepen te bereiken. Hierbij heb ik rekening geprobeerd te houden met de vijf O's (overheden, omwonenden, ondernemers, onderwijsinstellingen en onderzoekers). Voor mijn aankomst op Terschelling heb ik een oproep geplaatst op Facebookpagina's gerelateerd aan Terschelling over mijn participatieonderzoek, zodat personen die lid zijn van deze pagina's de vragenlijst konden invullen. Ook heb ik de vragenlijst gemaild naar alle bedrijven, verenigingen en scholen op Terschelling door hun emailadres op te zoeken op internet en hen de vragen te versturen. Deze digitale oproepen leverde al ca. tweehonderd deelnemers op, waarvan een groot deel toerist/daggast is. Om een zekere balans te houden tussen de groepen 'bewoners van Terschelling' en 'toeristen/ daggasten' heb ik op Terschelling vooral de bewoners van het eiland benaderd. Zo ben ik systematisch van het oosten van het eiland naar het westen alle huizen langsgegaan om de bewoners van Terschelling te vragen mijn enquête in te vullen. De manier waarop ik de burgers benaderde veranderde al snel, aangezien ik merkte dat men de tijd nodig had en wilde nemen voor de beantwoording van de vragenlijst. Om men meer tijd te gunnen heb ik de IPad ingeruild voor een geprinte versie van het oproepje (afb. 20). Aan deze oproep heb ik een QR-code toegevoegd, zodat men de code kon scannen met een smartphone en zo de vragen kon beantwoorden in hun eigen tijd. Door aan te bellen bij de bewoners van Terschelling en hen de oproep te geven en mondeling informatie over mijn onderzoek te vertellen, werd ik al snel doorverwezen naar personen die affiniteit met erfgoed hebben. Deze personen heb ik opgezocht en verzocht de enquête te beantwoorden.

Daarnaast heb ik het oproepje met QR-code opgehangen in supermarkten, winkels, restaurants, musea, cafés en de bibliotheek wanneer ik daar toestemming voor had gekregen. Ook heb ik gevraagd of het personeel in de winkels, horecagelegenheden, musea etc. de vragenlijst wilde invullen na hun werktijd. Voor personen die geen smartphone hebben, heb ik de hele enquête uitgeprint en langsgebracht en later weer opgehaald met de fiets. Nadien heb ik hun antwoorden zelf digitaal in Google Formulieren ingevuld, zodat alle resultaten daarin verwerkt zijn. Door een tip van oud conservator Frans Schot van 't Behouden Huys heb ik eveneens geprinte versies van de vragenlijst aan het personeel van verzorgingstehuis De Stilen gegeven, zodat zij ze konden uitdelen aan de bewoners van het tehuis. Na twee weken heb ik de antwoorden opgehaald en digitaal ingevuld. Ook heb ik via Schot de emailadressen verkregen van leraren van scholen, zo ook de geschiedenisleraar van de VMBO-school op Terschelling. Geen enkele school op Terschelling of individuele leraar heeft gereageerd op mijn verzoeken. Wel hebben in totaal 357 personen deelgenomen aan mijn onderzoek, doordat zij de volwassenenquête hebben ingevuld.

Kortom, ondervertegenwoordigd in de enquête is de gemeente Terschelling en de scholengemeenschappen. Desalniettemin hebben waarschijnlijk toch personen werkende bij de gemeente of op scholen deelgenomen aan het onderzoek, omdat ik systematisch van deur tot deur ben gegaan op het eiland met de enquête.

3.2 *Resultaten over demografie*

De enquête begint met een zestal demografische vragen. De eerste vraag gaat over de leeftijd van de deelnemers. Uit de resultaten is gebleken dat van de 357 personen slechts één persoon onder de zeventien jaar of jonger is (0,4%), negen personen tussen de 18-25 jaar zijn (2,5%), 33 personen tussen de 26-35 jaar zijn (9,2%), 27 personen tussen de 36-45 jaar zijn (7,6%), 83

personen tussen de 46 – 55 jaar oud zijn (23,2%), 117 personen tussen de 56-65 jaar oud zijn (32,8%), 69 personen tussen de 66-75 jaar oud zijn (19,3%) en achttien personen 76 jaar oud zijn of ouder (5,0%). Hieruit blijkt dat de meeste personen die de enquête hebben ingevuld een leeftijd hebben tussen de 56-65 jaar.

Vraag 2 is gericht op het geslacht van de deelnemers. De resultaten van deze vraag geven weer dat vijf personen hun geslacht niet willen zeggen (1,4%), 159 personen man zijn (44,5%) en 193 personen vrouw zijn (54,1%).

Vraag 3 concentreert zich op de achtergrond van de deelnemers, waarbij 345 personen hebben aangegeven een Nederlandse achtergrond te hebben (97,5%). Slechts vijf personen hebben een Westerse migratieachtergrond (1,0%). Andere antwoorden zijn 'Duits' wat gerekend kan worden tot de Westerse migratieachtergrond, waardoor het percentage stijgt naar 1,3%. Daarnaast geven drie personen aan 'Nederlands', 'Terschellinger' en 'Geboren Terschellinger'. Deze drie personen kunnen worden gerekend tot Nederlandse achtergrond, waardoor dat percentage stijgt naar 98,4%. Geen van de deelnemers heeft aangegeven een Niet-Westerse achtergrond te hebben. Tot slot vraagt één persoon zich af waarom deze vraag relevant is voor dit onderzoek (0,3%). Op basis van deze resultaten kan worden gesteld dat het overgrote deel van de deelnemers een Nederlandse achtergrond heeft.

De vierde vraag van het onderzoek gaat over het opleidingsniveau van de deelnemers. De resultaten geven aan dat slechts één persoon geen diploma heeft (0,3%), zeven personen het niveau 'basisonderwijs' hebben (2,0%), 63 personen een VMBO, HAVO, VWO onderbouw of MBO 1 diploma hebben (17,6%), 127 personen een HAVO, VWO, MBO 2-4 diploma hebben (35,6%), 85 personen een HBO- of WO-Bachelor diploma hebben (23,8%), 65 personen een HBO/WO-Master diploma hebben (18,2%) en negen personen een PhD diploma hebben (2,5%).

Vraag 5 heeft betrekking op de werksituatie van de deelnemers, waaruit blijkt dat de meeste personen fulltime werken, namelijk 127 personen (37,3%). Daarnaast werken 91 personen parttime (25,5%), zijn 101 personen met pensioen (28,3%), dertien personen werken niet 4,0%) en slechts één persoon is op zoek naar werk (0,3%). Verder zijn negen deelnemers student (2,5%), twee personen zijn scholieren (0,6%), elf personen zijn niet in staat om te werken (3,1%). De overige personen geven aan vrijwilligerswerk te doen, een eigen zaak te hebben en dus ondernemer of freelancer te zijn (2,7%). Op basis van deze resultaten blijkt dat de meeste personen werken of met pensioen zijn.

De laatste demografische vraag richt zich op de relatie tussen de deelnemers en het eiland Terschelling. De meeste personen, 191 deelnemers, geven aan dat ze permanent wonen op het eiland (53,5%). Daarnaast waren 133 deelnemers als toerist/ daggast op Terschelling. De rest van de deelnemers (33 personen) geeft aan op familiebezoek te zijn, eigenaar van vakantiehuisjes te zijn, een tweede huis te hebben op Terschelling, oud-bewoner te zijn of geboren te zijn op het eiland (9,0%). Het overgrote deel van de deelnemers is dus permanent wonende op Terschelling. In de volgende paragraaf inventariseer ik de antwoorden op de vragen over de geschiedenis van het eiland en culturele en historische locaties op Terschelling.

3.3 Resultaten over de cultuurhistorie

De volgende zes vragen (vragen 7-12) van de enquête hebben betrekking op culturele en historische plekken op Terschelling en over de geschiedenis van he eiland. Zo blijkt op basis van de resultaten van vraag 6 dat het merendeel van de ondervraagden bij locaties is geweest, zoals 't Behouden Huys (297 personen; 83,2%), het Wrakkenmuseum (310 personen; 86,8%), het Bunkermuseum (248 personen; 69,5%), de historische dorpskern van Midsland (317 personen; 88,8%), het Stryper Kerkhof (260 personen; 72,8%), de Brandaris (285 personen; 79,8%), de historische dorpskern van West-Terschelling (324 personen; 90,8%), de bunkers van Terschelling (294 personen; 82,4%), Seinpaalduin (273 personen; 76,5%), Drenkelingenhuisje (291 personen;

81,5%), Cranberryschuur (284 personen; 79,6%), Doodemanskisten (317 personen; 88,8%) en St. Janskerk in Hoorn (256 personen; 71,7%) (afb. 39). Sommige deelnemers (zeven personen) geven aan geen van de genoemde culturele en historische locaties te hebben bezocht (2%) en vijf personen juist dat ze alle locaties hebben bezocht (1,5%). Andere locaties die genoemd worden zijn onder andere het Centrum voor Natuur en Landschap, het Zeeaquarium, de Stins en de wierschuur in Oosterend, de eendenkooien, het kerkhof van West-Terschelling en het William Barentsz monument. Al deze laatstgenoemde locaties zijn steeds door één of twee personen als extra locaties toegevoegd als antwoorden.

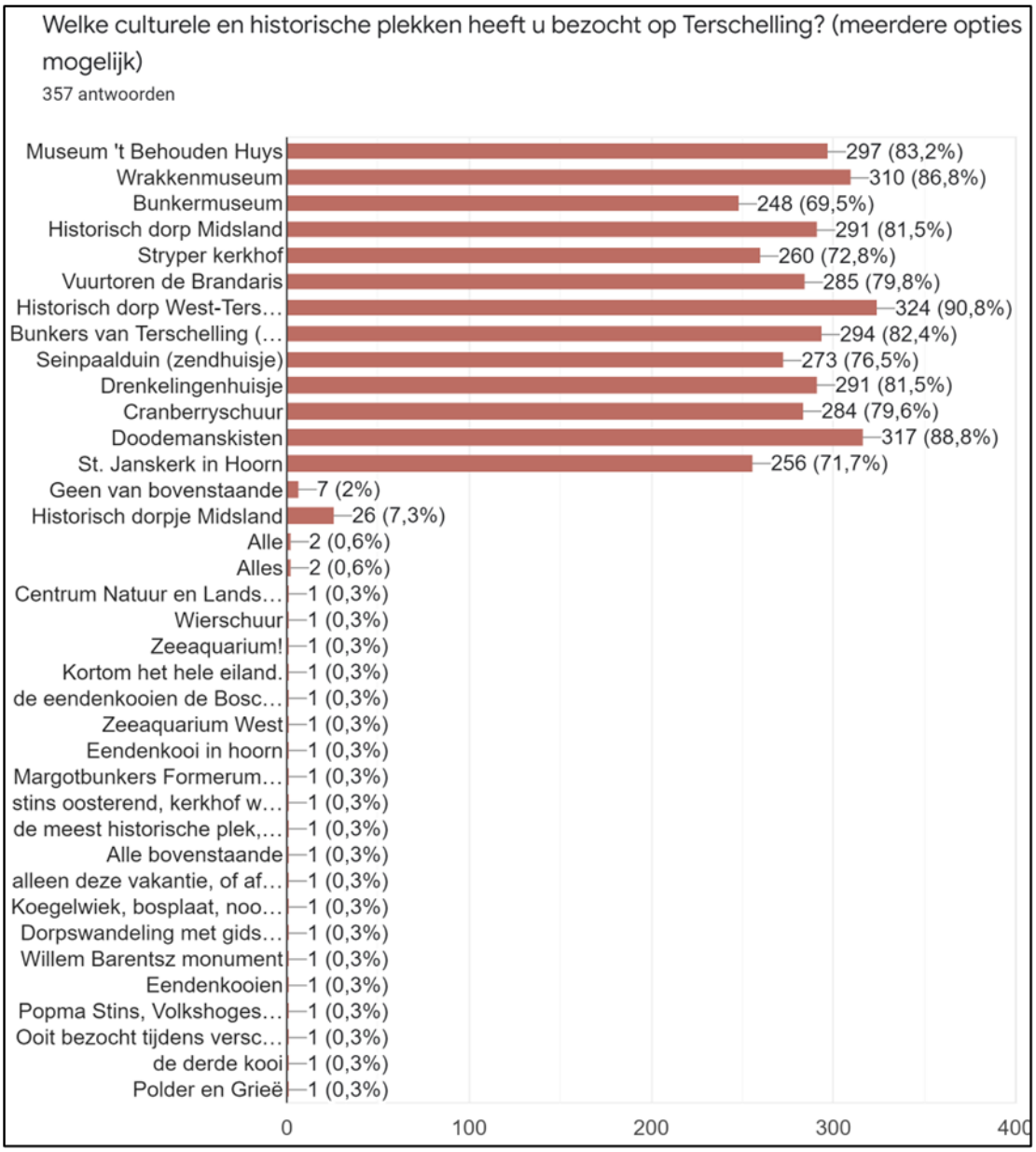

Afbeelding 38. Resultaten van vraag 7 over de bezochte culturele en historische locaties op Terschelling (bron: opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

De volgende vraag (vraag 8) heeft betrekking op of de informatie over de geschiedenis van Terschelling voldoende wordt gepresenteerd op het eiland (afb. 40). Op deze vraag hebben 175 personen ‘mee eens’ gestemd (49,0%), 83 personen ‘neutraal’ (23,2%), 39 personen ‘oneens’ (10,9%), twaalf personen ‘helemaal mee oneens’ (3,4%) en 48 personen ‘helemaal mee eens’ (13,4%). De meeste deelnemers zijn dus positief over hoe de geschiedenis wordt gepresenteerd op

het eiland, want 51 personen van de 357 deelnemers zijn het niet eens met de manier waarop dit momenteel wordt gedaan op het eiland (14,3%).

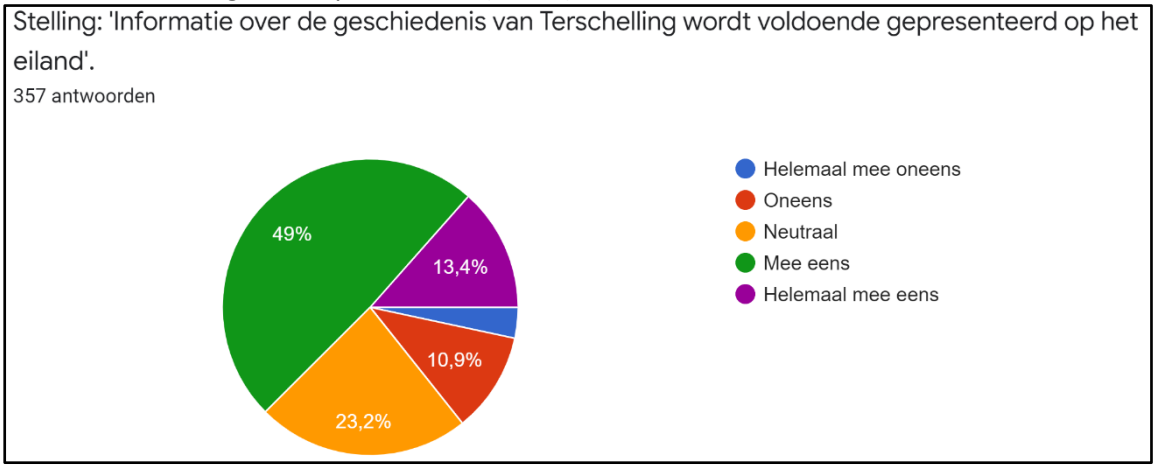

Afbeelding 39. De resultaten van vraag 8 over de presentatie van de geschiedenis van Terschelling op het eiland (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

Vraag 9 concentreert zich op verschillende perioden in de geschiedenis waar de deelnemers graag meer zouden willen weten ten aanzien van Terschelling. Hieruit is gebleken dat men het meest nieuwsgierig is naar de ‘periode van de Tweede Wereldoorlog’ (107 personen; 30%), daarna volgt het antwoord ‘alle perioden’ (92 personen; 25,8%), dan de ‘periode van de monniken en ridders’ (79 personen; 22,1%), vervolgens hebben tussen de 67 en 50 personen (14-18,8%) de perioden ‘ontdekkers en hervormers’, ‘steden en staten’, ‘regenten en vorsten’, ‘jagers en verzamelaars’, ‘boeren’, ‘Romeinen’ en ‘pruiken en revoluties’ ingevuld (afb. 41). Verder willen 53 personen niet meer van een bepaalde periode uit de geschiedenis van Terschelling te weten komen (14,9%). Twee personen beschrijven dat ze graag meer te weten willen komen over de gehele tijdlijn van Terschelling, dus Terschelling door de jaren heen (0,6%). Enkele andere deelnemers hebben antwoorden ingevuld als ‘er is voldoende informatie te vinden’, ‘de periode na de Tweede Wereldoorlog’ en andere antwoorden duiden niet zozeer op een periode in de geschiedenis, maar meer op zaken, zoals de ‘maritieme archeologie’ en de ‘zeevaart’. De meeste deelnemers zijn geïnteresseerd in alle perioden van de geschiedenis van Terschelling.

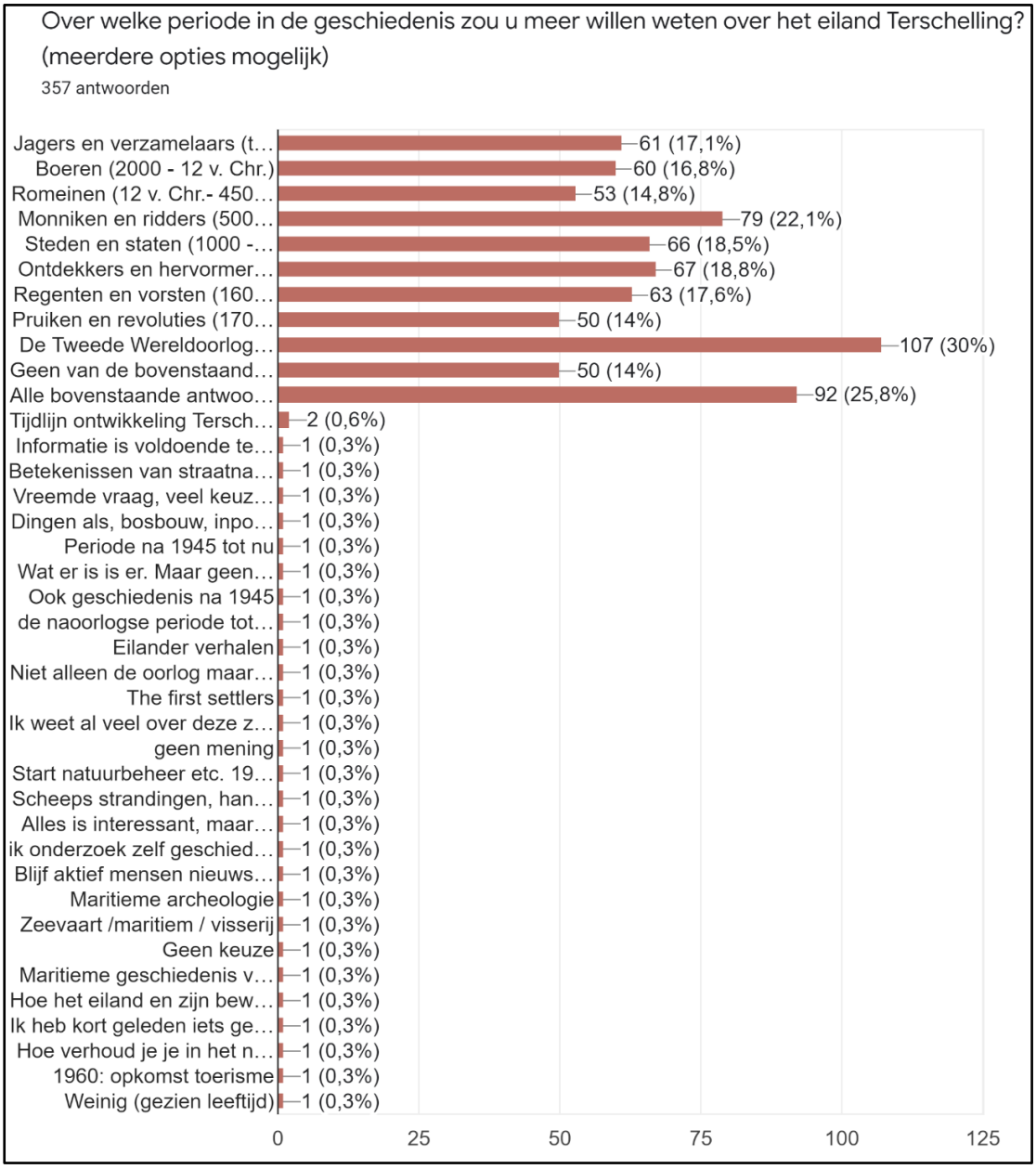

Afbeelding 40. De resultaten van vraag 9 over de interesse in perioden in de geschiedenis van Terschelling (bron: opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

De vragen 10, 11 en 12 gaan over welke historische plek voor de ondervraagden de meest belangrijke is, waarom deze waardevol is en hoe deze locaties worden gebruikt. De resultaten zijn opgenomen in de onderstaande tabellen.

Antwoorden zonder specifieke locaties	**Aantal personen**	**Percentages (van de 357 deelnemers)**
Geen voorkeur/ geen mening	15 personen	4%
Hele eiland	16 personen	5%

Tabel 6. De resultaten van vraag 10 die niet specifiek betrekking hebben op één locatie.

Antwoorden met specifieke historische plekken	**Aantal personen**	**Percentages (van de 326 deelnemers)**
Brandaris	51 personen	16%
St. Janskerk	23 personen	7%

Seinpaalduin	21 personen	6%
West-Terschelling	20 personen	6%
Tigerstelling	20 personen	6%
Stryper kerkhof	18 personen	6%
Midsland	17 personen	5%
’t Behouden Huys	17 personen	5%
Bunkers	16 personen	5%
Heel Terschelling	16 personen	5%
Geen mening	15 personen	5%
Drenkenlingenhuisje	12 personen	4%
Boschplaat	10 personen	3%
Doodemanskisten	10 personen	3%
Stranden en duinen	9 personen	3%
Oude dorpskernen	9 personen	3%
Wrakkenmuseum	6 personen	2%
Haven in West	6 personen	2%
Bunkermuseum	5 personen	2%
Baai Dellawal	5 personen	2%
Stryperpolder	5 personen	2%
Kerk in Midsland	4 personen	1%
Popma-stins	4 personen	1%
Zeevaartschool	2 personen	<1%
Oost-Terschelling	2 personen	<1%
Boerderij Groede	2 personen	<1%
Oosterend	1 persoon	<1%
Aast?	1 persoon	<1%
Slaperdijk	1 persoon	<1%
Stryper Wyfke	1 persoon	<1%
Badhuus kuul?	1 persoon	<1%
Zeelieden begraafplaats	1 persoon	<1%
De Grië	1 persoon	<1%
Verdwenen dorpen	1 persoon	<1%
Waddendijk	1 persoon	<1%
Molen in Formerum	1 persoon	<1%
Mus?	1 persoon	<1%
Heesterdijkje	1 persoon	<1%
Eendenkooien	1 persoon	<1%
Oude boerderijen	1 persoon	<1%
Cranberryschuur	1 persoon	<1%
Polder	1 persoon	<1%
Folkeshegeskoalle?	1 persoon	<1%
IJsbaan Hoorn	1 persoon	<1%
Clubhuis Duikteam Ecuador	1 persoon	<1%
Natuur (algemeen)	1 persoon	<1%
Kaapsduin	1 persoon	<1%
Landumerheide	1 persoon	<1%
Boerderij Kooiweg 3	1 persoon	<1%
Oude huizen	1 persoon	<1%
Griltjeplak (duinvallei)	1 persoon	<1%
‘t Wakend Oog (café)	1 persoon	<1%

Hoorn (dorp)	1 persoon	<1%
Begraafplaats in West	1 persoon	<1%
Bossen	1 persoon	<1%
Zonneschijn (vakantiehuis)	1 persoon	<1%
Margotstelling	1 persoon	<1%
Wierschuur	1 persoon	<1%

Tabel 7. De resultaten van vraag 10.

Op basis van de resultaten in de bovenstaande tabellen is te concluderen dat men niet erg eensgezind is over de keuze wat voor hun de belangrijkste historische plek is op Terschelling. Het meest gekozen antwoord is 'de Brandaris' maar 84,4% van de deelnemers heeft andere locaties ingevuld zoals de 'St. Janskerk', 'Seinpaalduin', 'West-Terschelling', 'Tigerstelling', 'Stryper kerkhof', 'Midsland', 'het Behouden Huys' en 'Bunkers'. Hieronder is te zien wat de ondervraagden hebben beantwoord op de vraag over waarom de locaties waardevol zijn in hun optiek en hoe zij de plekken gebruiken (enquêtevragen 11 en 12). Hierbij geeft 'waardevol 1' het meest gekozen antwoord weer gevolgd door de nummers twee, drie tot en met vijf. Ditzelfde geldt voor de tabel daaronder over hoe men de historische locaties gebruikt.

Locatie	**Waardevol reden #1**	**Waardevol reden #2**	**Waardevol reden #3**	**Waardevol reden #4**	**Waardevol Reden #5**
Brandaris	Kenmerkend voor Terschelling	Het gevoel van thuiskomen	Herkenningspunt/ centrale hart van het eiland	Maritieme geschiedenis/ zeevaart	Waakzame oog (veilig gevoel)
St.Janskerk	Oude geschiedenis	Familie ligt er begraven	Prachtige plek	Sfeer/ rust	Dierbare herinneringen
Seinpaalduin	Uitzicht op de bunkers/ het eiland	WO2 geschiedenis	Herinneringen aan oude verhalen	Plek waar onze voorouders woonden	Plek waar een straaljager is neergestort
West-T.	Oude historie	Opgegroeid	Mooie dorpskern	Startpunt van Terschelling	Familiebanden
Tigerstelling	Oorlogs-geschiedenis	Werkend als vrijwilliger	Jeugd-herinneringen	Informatie over WO2	Familie-geschiedenis
Stryper Kerkhof	Historische rijkdom	Bewijs van oudste bewoning	Herinneringen aan oude verhalen	Ligging	Keerpunt in oorlog/ legende
Midsland	Woonachtig	Familie-geschiedenis	Sfeervol dorp	Rijke historie	Voormalig bestuurscentrum
't Behouden Huys	Historische informatie	Duidelijk beeld van de geschiedenis van Terschelling	Oude panden waarin het museum is gehuisvest	Historie onder de aandracht brengen en bewaren	Er werken
Bunkers	WO2 geschiedenis	Waarderen van de vrijheid	Verhaal dat verteld moet worden	Gespeeld als kind	Natuur/ rust

Tabel 8. De resultaten van vraag 11.

Locatie	Gebruikt reden #1	Gebruikt reden #2	Gebruikt reden #3	Gebruikt reden #4	Gebruikt Reden #5
Brandaris	Naar kijken/ uitzicht genieten	Passeren in dagelijks leven	Fotograferen	Beklimmen	Naar kijken wanneer het donker is
St.Janskerk	Kerk te bezoeken	Kerkhof te bezoeken	Om te gedenken	Graf onderhouden	Er werken
Seinpaalduin	Wandelen	Bezoeken	Bankje zitten	-	-
West-T.	Wandelen	Bezoeken	Woonachtig	Faciliteiten gebruiken	Familie bezoeken
Tigerstelling	Bezoeken (van het Bunkermuseum)	Er werken	Rondleidingen volgen	Wandelen	Ooit gewerkt
Stryper Kerkhof	Bezoeken	Langskomen	Wandelen	Langsfietsen	Fotograferen
Midsland	Bezoeken	Wonen	Faciliteiten	Wandelen	Vakantie vieren
't Behouden Huys	Bezoeken	Werken	Social media volgen	-	-
Bunkers	Bezoeken	Wandelen	Rondleiding bezoeken	WO2 herdenken	Er werken

Tabel 9. De resultaten van vraag 12.

De 'Brandaris' is het meest gekozen als belangrijke historische plek op Terschelling vanwege het kenmerkende karakter voor het eiland. Andere redenen die vaak zijn genoemd ingevuld: 'het gevoel van thuiskomen', 'het herkenningspunt/ centrale hart van het eiland', 'de maritieme geschiedenis/ zeevaart' en 'het wakende oog/ veilig gevoel'. Dit laatste antwoord geeft aan dat niet alleen de mens het erfgoed beschermt, maar dat het erfgoed ons ook het gevoel kan geven dat het ons beschermt.

Wat betreft het gebruik van de historische locaties hebben de deelnemers vooral aangegeven 'naar de Brandaris te kijken en te genieten van het uitzicht op de vuurtoren'. Ook 'passeren ze de toren en fotograferen' ze het gebouw. Af en toe heeft een ondervraagde de kans gehad om het 'gebouw te beklimmen'. Tevens wordt graag naar de Brandaris 'gekeken in het donker, wanneer het licht geeft'. Op de tweede plek staat de St. Janskerk van Hoorn. Men geeft aan vanwege de 'oude geschiedenis en de historische locatie' waardevol te vinden, maar ook vanwege 'familieleden die begraven liggen op het kerkhof', het een 'prachtige plek' is, een 'rustige en sfeervolle locatie' is en 'de plek dierbare herinneringen oproept'. De ondervraagden gebruiken de plek vooral om de 'kerk en het kerkhof te bezoeken'. Men 'gedenkt er overleden familieleden', 'onderhoud de graven' en/of 'werkt bij de kerk als koster of zingt in het koor'. Daarna geeft men aan het Seinpaalduin ten westen van de dorpskern van West-Terschelling een belangrijke historische plek te vinden. Men geeft aan deze plek waardevol te vinden vanwege het 'uitzicht op Terschelling en de bunkers', 'de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog', de 'herinneringen aan verhalen van vroeger' en 'de plek waar een straaljager is neergestort'. Men gebruikt deze locatie vooral om te 'wandelen', 'bezoeken' en 'op een bankje te zitten' om vooral van 'het 360 graden-uitzicht te genieten'.

Daarnaast hebben zestien personen aangegeven geen voorkeur te hebben voor één specifieke plek. Nog eens zestien deelnemers geven aan dat ze geen keuze kunnen maken en het 'hele eiland' als belangrijk duiden, dit zijn vooral personen die permanent op Terschelling wonen. Opmerkelijk is verder dat wanneer de groepen 'permanent wonenden' en 'toeristen/ daggasten' worden gescheiden van elkaar dat de resultaten niet veel verschillen. Bij beide groepen wordt 'de

Brandaris' het meest gekozen. Bij de 'permanent wonenden' volgen hierna de locaties: Stryper kerkhof, West-Terschelling, Seinpaalduin, 't Behouden Huys en de Tigerstelling. Bij de 'toeristen/ daggasten' volgen na de Brandaris de locaties: het Seinpaalduin, de bunkers, West-Terschelling, Stryper kerkhof en de St. Janskerk. Hierbij moet worden opgemerkt dat ik de personen die zich niet tot deze twee groepen hebben geclassificeerd niet zijn meegerekend.

Verder hebben 32 personen locaties genoemd die maar één keer voorkomen als resultaat op deze enquêtevraag. Deze antwoorden zijn soms wat algemeen (zoals de 'natuur', 'polder', 'bossen', 'strand en duinen'), maar kunnen tevens zeer specifiek zijn (zoals de 'boerderij aan Kooiweg 3' en de 'Zonneschijn (vakantiehuis)'. Deze specifieke historische plekken zijn belangrijk voor de ondervraagden vanwege persoonlijke relaties met de plek, zoals familiebezoek (boerderij Kooiweg 3 en Zonneschijn) en het uitstrooien van as van familieleden in de natuur. Tot slot, worden enkele plekken genoemd die mij onbekend waren, zoals 'Heesterdijkje', 'Badhuus kuul' en 'Grië'. De ondervraagden hebben aangegeven dat deze plekken waardevol zijn vanwege de rust, prachtige sfeer en natuur om te wandelen. Deze minder bekende plekken zijn ingevuld door personen die wonen op Terschelling en daarmee het eiland dus goed kennen. In de volgende paragraaf inventariseer ik de antwoorden op de vragen gericht op het erfgoed van Terschelling.

3.4 Resultaten over het erfgoed

Vragen 13, 14 en 15 van de vragenlijst gaan over het erfgoed van Terschelling. Zo is vraag 13 gericht op welk erfgoed op Terschelling als belangrijk wordt gevonden. Hierbij konden de ondervraagden kiezen tussen verschillende soorten erfgoed, zoals 'kerken, vuurtorens en andere historische gebouwen', 'het duinlandschap en andere historische landschappen', 'tradities, zoals cranberries plukken en ander immaterieel erfgoed', 'objecten in musea en ander roerend erfgoed', 'archeologische vindplaatsen en bodemvondsten (ondergronds erfgoed; kerkhof, etc.)', 'wrakken, verdronken dorpen en ander maritiem erfgoed' en 'alle bovenstaande antwoorden' of 'geen van de bovenstaande antwoorden' (meerdere antwoorden zijn mogelijk). Slechts drie deelnemers gaven aan het erfgoed van Terschelling niet belangrijk te vinden (0,8%). De meeste ondervraagden vinden al het erfgoed van het eiland van belang (202 personen; 56,6%). Hierna volgt 'het duinlandschap en andere historische landschappen' (201 personen; 56,3%), dan de 'kerken, vuurtorens en andere historische gebouwen' (192 personen; 53,8%), vervolgens de 'wrakken, verdronken dorpen en ander maritiem erfgoed' (172 personen; 48,8%), nadien de 'tradities' (164 personen; 45,9%), de 'archeologische vindplaatsen' (121 personen; 48,2%) en als laatst de 'objecten in musea' (121 personen; 33,9%).

De volgende vraag van de enquête concentreert zich op welk erfgoed (bijv. gebouw/ museumobject) men op Terschelling het meest belangrijk vindt. Hieronder in de tabellen zijn de resultaten weergegeven.

Antwoorden zonder specifieke locaties	**Aantal personen**	**Percentages (van de 357 deelnemers)**
Geen voorkeur/ geen idee/ verkeerd ingevuld	29 personen	8%
Hele eiland	8 personen	<1%

Tabel 10. De resultaten van vraag 14 die niet specifiek betrekking hebben op één locatie.

Erfgoed	Aantal personen	Percentages (van de 320 deelnemers)	Soort erfgoed	Datering
Brandaris	165 personen	52%	Historische gebouwen	16e eeuw
’t Behouden Huys	41 personen	13%	Historisch gebouwen, roerend erfgoed, archeologische vondsten, maritiem erfgoed	Alle perioden
St. Janskerk in Hoorn	22 personen	7%	Historische gebouwen	13e eeuw
Duinlandschap	12 personen	4%	Duinlandschap en andere historische landschappen	Vanaf 300 na Chr.
Tigerstelling	10 personen	3%	Historische gebouwen/ archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	WO2-periode
Wrakkenmuseum	8 personen	3%	Maritiem erfgoed, bodemvondsten, roerend erfgoed	Alle perioden
Kerk van Midsland	6 personen	2%	Historische gebouwen	19e eeuw
Drenkelingenhuisje	5 personen	2%	Historische gebouwen	19e eeuw (nu replica uit 2005)
Bunkermuseum	4 personen	1%	Historische gebouwen/ Archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	WO2-periode
Bodemvondsten	4 personen	1%	Archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	Alle perioden
Tradities	4 personen	1%	Immaterieel erfgoed	ME + NT
Historische gebouwen	4 personen	1%	Historische gebouwen	ME + NT
Seinpaalduin	3 personen	<1%	Historische gebouwen, Archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	WO2-periode
Stryper Kerkhof	3 personen	<1%	Archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	ME + NT
Kerkhof West	2 personen	<1%	Archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	WO2 en later
Molen Formerum	2 personen	<1%	Historische gebouwen	19e eeuw
’t Wakend Oog	2 personen	<1%	Historische gebouwen	17e eeuw, huidige gebouw is 19e -eeuws
Lutine	2 personen	<1%	Maritiem erfgoed	18e eeuw

Boschplaat	2 personen	<1%	Duinlandschap en andere historische landschappen	19e - 21e eeuw
Stryper Wyfke	1 personen	<1%	Roerend erfgoed, immaterieel erfgoed (standbeeld/ legende)	17e eeuw (standbeeld uit de 20e eeuw)
Eilandgevoel	1 persoon	<1%	Immaterieel erfgoed	ME + NT
Cranberryschuur	1 persoon	<1%	Historisch gebouw/ immaterieel erfgoed	NT (schuur uit de 20e eeuw)
Landschappen	1 persoon	<1%	Duinlandschap en andere historische landschappen	Afgelopen 7000 jaar
Kerkhoven	1 persoon	<1%	Archeologische vindplaatsen/ bodemvondsten	Vanaf 850 na Chr.
Natuur	1 persoon	<1%	Duinlandschap en andere historische landschappen	Afgelopen 7000 jaar
Haven	1 persoon	<1%		ME +NT
Wrakken	1 persoon	<1%	Maritiem erfgoed	Vanaf RT
Standbeelden	1 persoon	<1%	Roerend erfgoed	Vanaf 1950
Stins in Oosterend	1 persoon	<1%	Archeologische vindplaats/ bodemvondsten	ME + NT
Pakhuis nabij Hoorn	1 persoon	<1%	Duinlandschap en andere historische landschappen	ME + NT
Kerken	1 persoon	<1%	Historische gebouwen	Vanaf ca. 850 na Chr.
Foetus van walvis in BH	1 persoon	<1%	Roerend erfgoed	20e eeuw
Neolithische bijl in BH	1 persoon	<1%	Bodemvondsten/ roerend erfgoed	Neolithicum
Dorpsgezichten	1 persoon	<1%	Historische gebouwen	NT
Stijlkamers in BH	1 persoon	<1%	Roerend erfgoed/ bodemvondsten/ maritiem erfgoed	ME + NT
Het Wad	1 persoon	<1%	Duinlandschap en andere historische landschappen	Afgelopen 7000 jaar
Natuurmuseum	1 persoon	<1%	Duinlandschap en andere historische landschappen	Vanaf 300 na Chr.
Zeeaquarium	1 persoon	<1%	Maritiem erfgoed, waterlandschap	NT - heden

Tabel 11. De resultaten van vraag 14 die betrekking hebben op één locatie.

Zoals in tabel 11 zichtbaar is, hebben 165 personen (51,6%) aangegeven de Brandaris het meest belangrijke erfgoed te vinden van Terschelling. Daarna volgt het Behouden Huys (41 personen; 12,8%), de St. Janskerk (22 personen; 6,9%). Naast de categorie historische gebouwen scoort het duinlandschap ook hoog. De meest gekozen redenen (1-5) waarom men dit erfgoed waardevol vindt, staan hieronder in de tabel beschreven.

Locatie	Waardevol reden #1	Waardevol reden #2	Waardevol reden #3	Waardevol reden #4	Waardevol Reden #5
Brandaris	Historische waarden/ maritieme geschiedenis	Iconisch voor Terschelling/ eerste wat je ziet	Gevoel van thuiskomen	Belangrijkste herkennings-punt	Nog steeds werkend
't Behouden Huys	Historische informatie/ artefacten	Geschiedenis van Terschelling	Historische gebouwen	Prachtig museum en mooie plek	Kan er nieuwe dingen leren
St. Janskerk	Historische waarde	Oudste gebouw van het eiland	Trouwlocatie	Vertelt een verhaal	Geeft tijdsbeeld goed weer
Duinland-schap	Uniek en prachtig landschap	Kun je tot door tot rust komen	Hoort bij Terschelling	Geeft een gevoel van vrijheid	-
Tigerstelling	Vertelt het verhaal van de WO2	Doet de geschiedenis herleven	Ik ben er werkzaam	Mijn oorlogsver-zamling ligt daar	Laat zien dat Duitsers ook gewone mensen waren
Wrakkenmu seum	Vertegenwoor-digt het leven van de eilanders	Historische waarden	Leerzaam	Weerspiegelt de grootsheid van de scheepvaart	Uniek/ bijzonder
Kerk van Midsland	Ouders liggen er begraven	Hart van het dorp	Verdrietige/ blije herinneringen	Verbindt de samenleving	Prachtig gelegen

Tabel 12. De resultaten van vraag 15.

De resultaten hierboven komen veelal overeen met de resultaten van de vraag waarom men de door hen gekozen historische plek het meest waardevol vinden. Een vaak genoemde reden is dat men het erfgoed waardevol vindt vanwege 'de ouderdom en de historische waarden' ervan.

Tot slot, zijn in de onderstaande tabel de resultaten van de groepen 'toeristen/ daggasten' en 'permanent wonenden' naast elkaar gezet. Hieruit valt op te maken dat de resultaten overeenkomsten laten zien. Zo is bijvoorbeeld te zien dat de meest ingevulde nummers 1 en 2 overeenkomen. Ook zijn verschillen op te merken, bijvoorbeeld dat de toeristen/ daggasten het Wrakkenmuseum, het duinlandschap en het Drenkelingenhuisje als belangrijker erfgoed achten, terwijl de permanent wonenden meer waarden hechten aan de St. Janskerk, de Tigerstelling en de kerk van Midsland. Toeristen vinden het Wrakkenmuseum vooral waardevol omdat het 'het leven van de eilanders vertegenwoordigd'. Bovendien komen toeristen vooral naar de St. Janskerk, omdat dit 'het oudste gebouw van Terschelling' is. Het Drenkelingenhuisje wordt vooral waardevol gevonden door toeristen vanwege de 'prachtige plek' en 'rustige sfeer van de locatie'. De permanent wonenden vinden de kerken van Terschelling waardevol om andere redenen, namelijk omdat ze 'de kerkdienst bezoeken', hun 'familie op de kerkhoven ligt rondom de kerk en zij hen herdenken'. Ook roepen de kerken 'blije en verdrietige gevoelens' op door gebeurtenissen zoals doopdiensten, trouwerijen en begrafenissen. De Tigerstelling wordt daarnaast als waardevol gezien door de bevolking van Terschelling, omdat men er 'werkzaam is als bijvoorbeeld gids en/of als vrijwilliger', maar ook wegens de 'historische waarden over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog op Terschelling'.

Meest ingevuld	Permanent wonenden	Toeristen/ daggasten
#1	Brandaris (84 personen)	Brandaris (62 personen)
#2	‘t Behouden Huys (29 personen)	’t Behouden Huys (10 personen)
#3	St. Janskerk (15 personen)	Wrakkenmuseum (8 personen)
#4	Tigerstelling (7 personen)	Duinlandschap (7 personen)
#5	Kerk in Midsland (4 personen)	St. Janskerk (6 personen)
#6	Duinlandschap (4 personen)	Drenkelingenhuisje (4 personen)

Tabel 13. De resultaten van vraag 15 ingedeeld naar permanent wonenden en toeristen/ daggasten.

3.5 Resultaten over de archeologie

De volgende twaalf vragen van de enquête zijn gericht op de archeologie van Terschelling (vragen 16-27). De eerste vraag gaat over of de burgers op Terschelling ooit in aanraking zijn geweest met de archeologie van het eiland. Hierop hebben 139 personen aangegeven dat zij nog nooit in aanraking zijn geweest met de archeologie, maar dat wel zouden willen (38,9%). Daarnaast zijn 108 personen wel in aanraking met archeologie geweest door het strandjutten (30,3%), 44 personen zijn nog nooit in aanraking geweest met de archeologie en zijn daar ook niet geïnteresseerd in (12,3%), dertien personen hebben kennis met de archeologie gemaakt door een opgraving op het eiland bij te wonen (3,6%), tien personen hebben kennis gemaakt met de archeologie door te zoeken met een metaaldetector (2,8%), vier personen door de fictieve opgraving van een Middeleeuws klooster bij te wonen tijdens het Oerol festival in 2014 (1,1%) en drie personen door te duiken naar historische wrakken (0,8). Andere antwoorden hebben betrekking op bijvoorbeeld het ‘bezoeken van musea en begraafplaatsen op het eiland’, ‘het uitgraven van de bunkers’ en ‘via een familielid of vriend die geïnteresseerd is’. Op basis van deze resultaten is op te merken dat de meeste ondervraagden niet in aanraking zijn gekomen, maar dit wel zouden willen. De meeste personen geven aan dat wanneer zij wel kennis hebben gemaakt met de archeologie van Terschelling dat dit is gekomen door het strandjutten.

De meeste deelnemers hebben nog nooit een archeologisch object op Terschelling gevonden (306 personen; 85,7%) (afb. 42). Wanneer zij dit wel hebben gedaan heeft het merendeel dit niet gemeld bij het Archeologisch Meldpunt van het Behouden Huys (dertig personen; 8,4%). Bijna de helft van de personen die ooit iets heeft gevonden, meldde dit ook daadwerkelijk (5,9%).

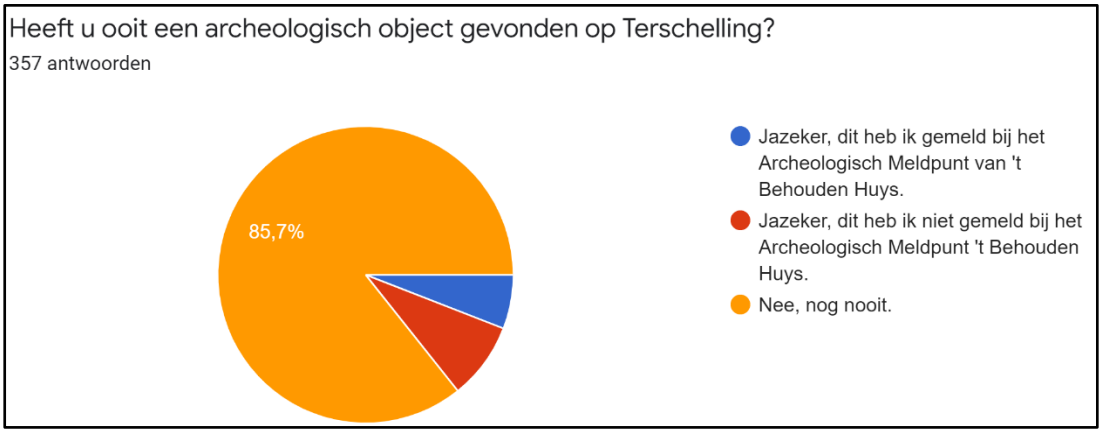

Afbeelding 41. De resultaten van vraag 17 over of men ooit een archeologisch object heeft gevonden op Terschelling (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

Vraag 18 heeft betrekking op of men de archeologie van Terschelling belangrijk vindt (afb. 43). Het overgrote deel van de ondervraagden heeft hierop 'ja' ingevuld (252 personen; 70,6%). Daarnaast vinden twaalf personen de archeologie van Terschelling niet belangrijk (3,4%) en nog eens 90 personen weten niet of ze het belangrijk vinden (25,2%). Drie personen hebben geantwoord met 'wat in de grond zit, laat je met rust', 'dat hangt van de opgraving af' en 'dat zijn een zestal plaatsen op Terschelling'. Op basis van de resultaten is te concluderen dat de meerderheid van de ondervraagden de archeologie van Terschelling belangrijk acht.

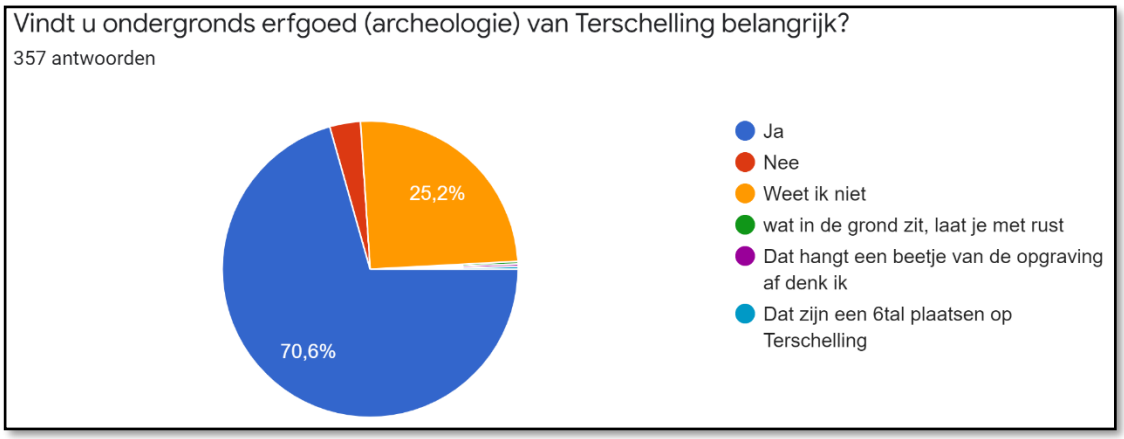

Afbeelding 42. De resultaten van vraag 18 over of men de archeologie van Terschelling belangrijk vindt (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

De volgende vraag gaat over welke archeologische vindplaats/ locatie binnen de gemeente Terschelling het meest waardevol is voor de burgers. Hierop hebben 175 mensen geen antwoord ingevuld, maar aangegeven dat ze 'geen idee/ geen voorkeur' hebben of 'te weinig van de archeologie van Terschelling afweten'. Daarnaast hebben acht personen aangegeven het 'hele eiland' archeologisch waardevol te vinden. Dit betekent dat 174 personen wel een specifieke locatie hebben gekozen, waarvan 43 personen de vraag hebben beantwoord met 'bunkers en stellingen' (24,7%), 41 personen hebben 'Het oude Seeryp' ingevuld (23,6%) en datzelfde aantal heeft geantwoord met 'wraklocaties (zee of strand)' (23,6%). Verder vinden 21 personen 'West-Terschelling met de brandlaag van 1666' de meest waardevolle archeologische vindplaats op het eiland (12,1%) en 8 personen de 'Stins in Oosterend' (4,6%). Hieronder zijn alle resultaten op de enquêtevraag te zien.

Antwoorden zonder specifieke locaties	**Aantal personen**	**Percentages (van de 357 ondervraagden)**
Geen idee/ geen voorkeur/ weten te weinig	175 personen	49%
Hele eiland	8 personen	2%

Tabel 14. De resultaten van vraag 19 die niet specifiek betrekking hebben op één locatie.

Locaties	**Aantal personen**	**Percentages (van de 174 ondervraagden)**
Bunkers en stellingen	43 personen	27%
Het oude Seeryp	41 personen	24%
Wraklocaties	41 personen	24%
West-Terschelling met de brandlaag	21 personen	12%
Stins in Oosterend	8 personen	5%
Vijfpoort in Formerum	4 personen	2%

Verdronken en verstoven dorpen	4 personen	2%
Kerken en begraafplaatsen	3 personen	2%
De Boschplaat	3 personen	2%
St. Janskerk in Hoorn	2 personen	1%
De Worf in Lies	1 persoon	<1%
Oude Slapende dijk	1 persoon	<1%
Oosterend	1 persoon	<1%
Hoorn	1 persoon	<1%

Tabel 15. De resultaten van vraag 19 die betrekking hebben op één locatie.

Op basis van de hier bovenstaande resultaten blijkt dat de burgers op Terschelling de bunkers en stellingen uit de Tweede Wereldoorlog, het oude Seeryp en de wrakken op het strand en in de zee zeer waardevolle archeologie vinden. Bovendien wordt veel verwezen naar locaties met archeologische waarden die dateren uit de Nieuwe Tijd, zoals de wrakken, de brandlaag van 1666 en de verdronken dorpen.

Verder blijkt uit de resultaten dat niet één vindplaats er duidelijk uitspringt, want de percentages van de eerste drie locaties liggen dichtbij elkaar in de buurt. Wanneer de antwoorden van de 'permanent wonenden' wordt vergeleken met de 'toeristen/ daggasten' valt op dat deze drie locaties nog steeds de grootste zijn bij de twee groepen, maar in een andere volgorde staan.

Meest ingevuld	**Permanent wonenden**	**Toeristen/ daggasten**
#1	Het oude Seeryp(30 personen)	Bunkers en stellingen (17 personen)
#2	Wrakken op het strand en in zee (26 personen)	Wrakken op het strand en in zee (12 personen)
#3	Bunkers en stellingen (23 personen)	Het oude Seeryp (8 personen)
#4	West-Terschelling met brandlaag van 1666 (18 personen)	Kerken op het eiland (3 personen)
#5	Stins in Oosterend (6 personen)	West-Terschelling (3 personen)

Tabel 16. De resultaten van vraag 19 ingedeeld naar permanent wonenden en toeristen/ daggasten.

Wat echter vooral opvalt is dat meer dan de helft van alle ondervraagden de vraag niet heeft beantwoord. Veel van de deelnemers (39,3% van de permanent wonenden en 62% van de toeristen/ daggasten) per geven aan dat ze 'geen keuze kunnen maken, omdat ze niet genoeg van de archeologie van het eiland afweten'. Meer dan de helft van de ondernemers is geïnteresseerd in de archeologie van Terschelling en wil meer hierover weten (afb. 44). Zo hebben 134 personen de vraag beantwoord met 'mee eens' (37,5%), 57 personen met 'helemaal mee eens'(16%). Daarnaast hebben 124 personen geantwoord met 'neutraal' (34,7%), 27 personen met 'mee oneens' (7,6%) en vijftien personen zijn willen niets van de archeologie van Terschelling weten (4,2%).

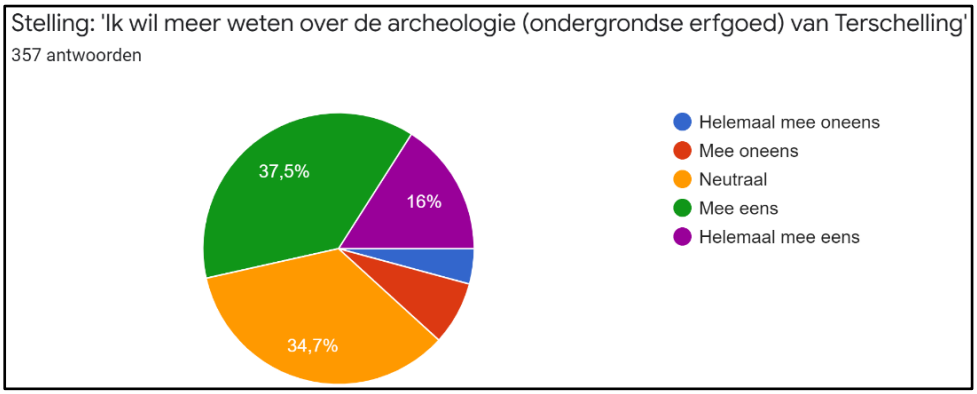

Afbeelding 43. De resultaten van vraag 20 over of men meer wil weten over de archeologie van Terschelling (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

De antwoorden op vraag 21, over of men zich verbonden voelt met de archeologie van Terschelling, zijn weergegeven op afbeelding 44. De meeste deelnemers staan hier neutraal tegenover, namelijk 166 personen (46,5%). Daarnaast zijn 112 personen met eens met deze stelling (31,4), 39 personen hebben 'helemaal mee eens' ingevuld (10,9%). Echter zijn 29 deelnemers het oneens met de stelling (8,1%) en 11 personen zelfs helemaal oneens (3,1%). Hieruit blijkt dat men, op het neutrale antwoord na, zich toch eerder verbonden voelen met de archeologie van Terschelling dan zich niet verbonden te voelen. Wanneer de resultaten worden bekeken voor de permanent wonenden geldt dat 42,5% zich verbonden of zeer verbonden voelt met de archeologie. Voor de groep toeristen/ daggasten is dit aantal lager, namelijk 33,8%.

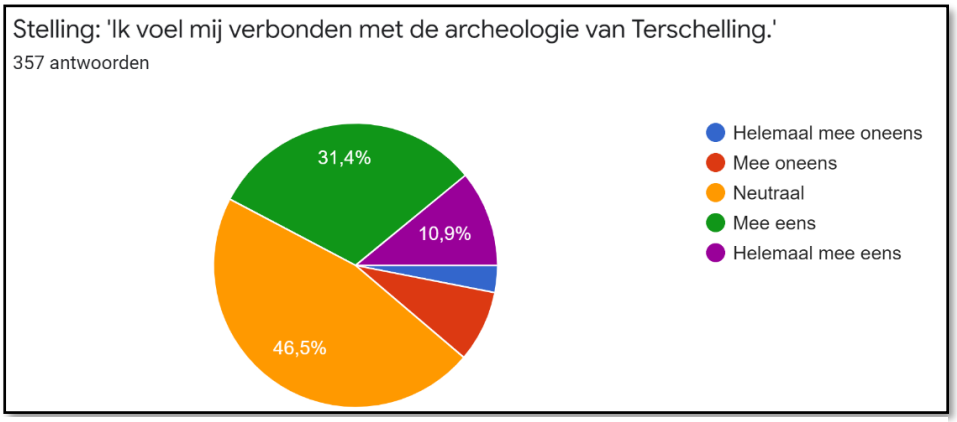

Afbeelding 44. De resultaten van vraag 21 over of men zich verbonden voelt met de archeologie van Terschelling (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

Verder zijn de antwoorden de vragen 22, 23 en 25 in de grafieken van afbeelding 45, 46 en 47 hieronder zichtbaar gemaakt. De meeste deelnemers hebben met 'neutraal' geantwoord op de stellingen over of er veel archeologie verloren gaat op en rondom Terschelling, of de archeologie beter beschermd moet worden en of er een eiland-archeoloog moet komen op Terschelling. Op de eerste stelling zijn in totaal 62 deelnemers het eens of helemaal eens en 57 deelnemers het oneens of helemaal oneens. Veruit de meeste deelnemers hebben de vraag beantwoord met 'neutraal', in totaal namelijk 239 personen.

Op basis van de resultaten van de volgende vraag blijkt dat ca. 50% van de deelnemers neutraal tegenover de stelling staat over het beter beschermen van de archeologie. Opvallend is dat nu wel een groter aandeel van de ondervraagden het eens is met deze stelling, want slechts 8,1% is het niet eens of helemaal niet eens met de stelling. Dezelfde trend is zichtbaar bij de resultaten van de vraag over of Terschelling een eiland-archeoloog zou moeten aanstellen. Alleen op deze vraag zijn vergeleken vraag 23 net wat meer mensen het niet eens of helemaal niet eens, namelijk 16,5%.

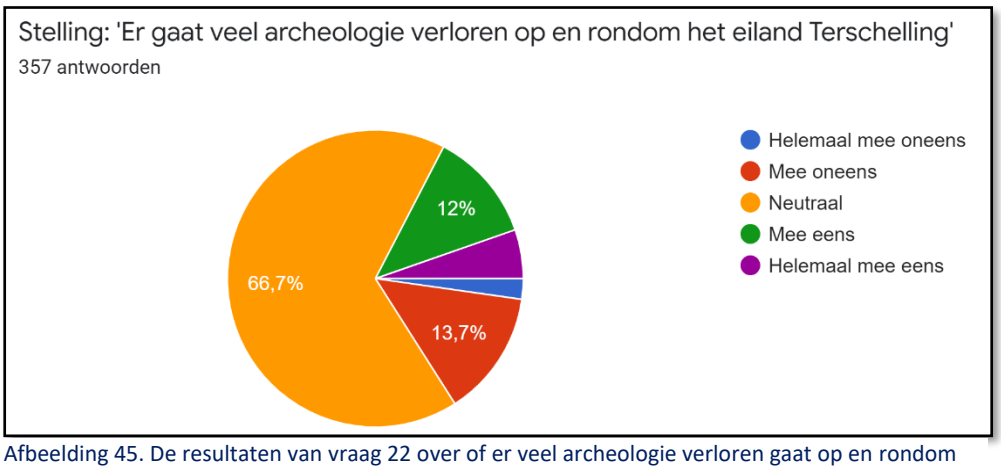

Afbeelding 45. De resultaten van vraag 22 over of er veel archeologie verloren gaat op en rondom Terschelling (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

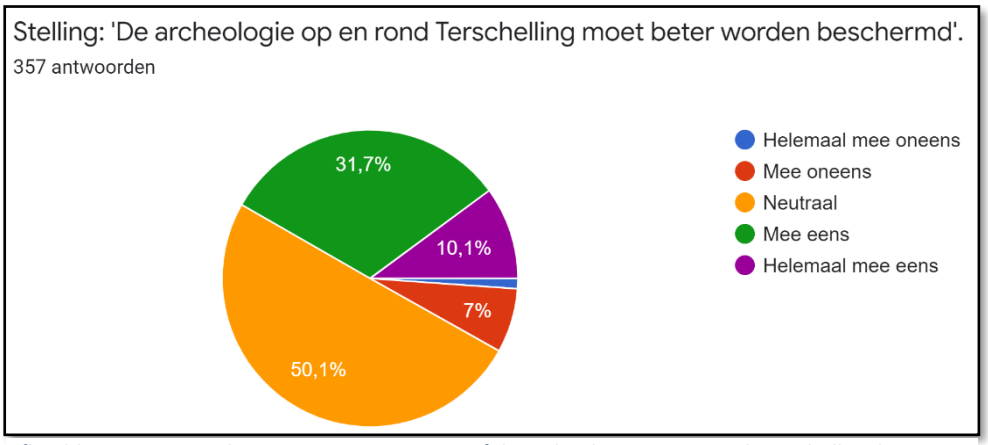

Afbeelding 46. De resultaten van vraag 23 over of de archeologie op en rond Terschelling beter beschermd moet worden (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

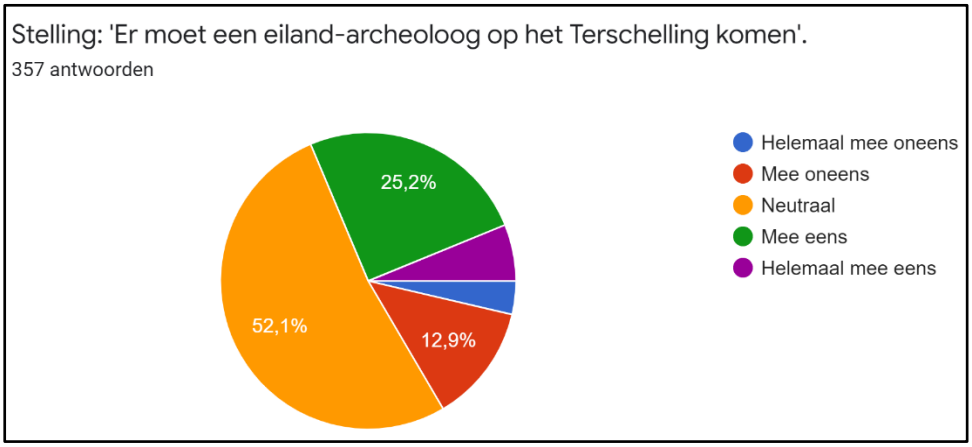

Afbeelding 47. De resultaten van vraag 25 over of Terschelling een eiland-archeoloog nodig heeft (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

Vraag 24, een open vraag over hoe de archeologie beter beschermd kan worden, geeft aan dat men het lastig vond de vragen 22 tot en met 25 te beantwoorden, omdat men bij vraag 24 vaak heeft ingevuld niet over zulke specifieke kennis gerelateerd aan het beheer en behoud van de archeologie op Terschelling te beschikken. Vraag 24 is door 207 deelnemers niet beantwoord (58,0%). Dit betekent dat 150 deelnemers wel een antwoord hebben gegeven op hoe de archeologie beter kan worden beschermd. De antwoorden zijn in de tabel hieronder opgenomen.

Oplossingen	**Aantal personen**	**Percentages (van de 150 ondervraagden)**
Relevantie van de archeologie benadrukken/ bewustwording creëren/ meer educatie over archeologie	41 personen	27%
Door zorgvuldiger en meer archeologisch onderzoek te doen bij het realiseren van nieuwbouw en deze te publiceren	19 personen	13%
Het hoeft niet beter beschermd te worden	13 personen	9%
Meer steun vanuit de gemeente is nodig	9 personen	6%
Wettelijk beter beschermen	8 personen	5%

Minder toeristen toelaten en minder festivals organiseren	6 personen	4%
In kaart brengen van de archeologie, bijv. d.m.v. een archeologische kaart	6 personen	4%
Het archeologisch meldpunt beter onder de aandacht brengen	6 personen	4%
Door beter naar de eilanders te luisteren (d.m.v. een participatieonderzoek)	5 personen	3%
Door een stop op nieuwe bebouwing	5 personen	3%
Meer geld te investeren/ oprichten van een stichting of stimuleringsfonds	4 personen	3%
Archeologische werkgroep oprichten	3 personen	2%
Archeologische plekken minder toereikend maken	3 personen	2%
Door de locaties geheim te houden	2 personen	1%
Locaties alleen onder toezicht te bezoeken	2 personen	1%
Via media de relevantie van archeologie meer onder de aandacht brengen	2 personen	1%
Meer expertise naar het eiland halen	2 personen	1%
Ziel niet verkopen aan het grote geld (Seinpaalduin als voorbeeld)	2 personen	1%
Na blootlegging de archeologie afdekken/ naar museum brengen	1 persoon	1%
Andere raad aanstellen	1 persoon	1%
Visserij beperken	1 persoon	1%
SBB verbannen	1 persoon	1%
Opgravingen verplicht stellen	1 persoon	1%
Beter communiceren wat je moet doen/ wat je niet moet doen bij strandjutten	1 persoon	1%
Metaaldetectors verbieden voor toeristen	1 persoon	1%
Meldpunt voor vondsten oprichten	1 persoon	1%
Verplichte melding bij vondsten instellen	1 persoon	1%
De archeologie kan niet altijd beter worden beschermd	1 persoon	1%

Tabel 17. De resultaten van vraag 24.

De oplossing die het vaakst genoemd is (door 41 personen; 27,3%), is het beschermen van de archeologie van Terschelling door het onder de aandacht brengen door bijvoorbeeld educatie (en daar vroeg mee te beginnen, bijvoorbeeld al op de basisschool). Men geeft namelijk aan dat door de relevantie van archeologie te benadrukken, bewustwording wordt gecreëerd over archeologie. Het onder de aandacht brengen van de archeologie kan tevens worden gedaan via de media, zoals twee deelnemers hebben aangegeven.

Door negentien personen wordt onderschreven dat de archeologie beter beschermd kan worden wanneer beter en vaker archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd bij nieuwbouwplannen en het verlenen van bouwvergunningen (12,7%). Ook het publiceren van dit onderzoek wordt als oplossing beschouwd. Zes personen geven aan dat het Archeologisch Meldpunt beter onder de aandacht moet worden gebracht. Dit blijkt tevens uit de antwoorden 'een verplichte vondstmelding instellen' en 'een meldpunt opzichten voor vondsten', want dit geeft aan dat men niet op de hoogte is van de meldplicht die is opgenomen in de Erfgoedwet en het Archeologisch Meldpunt in het Behouden Huys. Daarnaast kan de archeologie worden beschermd wanneer de burgers op Terschelling worden onderwezen over de 'do's en don't' bij het vinden van een archeologische vondst tijdens het strandjutten. Een complexe oplossing vind ik 'het luisteren naar de eilanders door middel van een participatieonderzoek', omdat uit dit onderzoek blijkt dat de meeste ondervraagden aangeven niet over kennis van het huidige archeologiebeleid te beschikken en daarom de vraag niet kunnen beantwoorden. Dit participatieonderzoek heeft namelijk ook vele antwoorden opgeleverd die niet direct naar oplossingen verwijzen om de archeologie beter te schermen, zoals de antwoorden 'minder toeristen en festivals'. Mogelijk wordt hiermee bedoeld dat minder vakantiehuizen moeten worden gebouwd om op deze manier de archeologie beter te beschermen. Andere oplossingen zijn nogal rigoureus en onrealistisch ('locaties geheimhouden', 'een andere raad aanstellen', 'opgravingen verplicht stellen', 'SBB verbannen van het eiland' en 'metaaldetectors verbieden voor toeristen'). Hierbij wordt weinig rekening gehouden met onder andere economische zaken, gelijkheid en zelfs de rechten van de mens (het recht op het erfgoed).

Andere antwoorden zijn rationeler en meer doordacht en kunnen mogelijk zeker helpen bij het beter beschermen van het erfgoed op Terschelling, zoals 'het oprichten van een archeologische werkgroep op het eiland', 'het oprichten van een stimuleringsfonds op het eiland' en dus 'het investeren in het behoud van de archeologie' en 'archeologische plekken minder toereikend maken voor toeristen' of 'alleen onder begeleiding laten bezoeken'. Bij dit laatste kan worden gedacht het beter afdekken van behoudenswaardige scheepswrakken rondom Terschelling en bijvoorbeeld de bunkers en stellingen alleen toegankelijk maken onder leiding van een gids. Dit hangt samen met het antwoord 'de archeologie na blootlegging gelijk afdekken (scheepswrakken) en naar het museum brengen (toevalsvondsten)'. Een antwoord luidt eveneens 'de visserij beperken'. Mogelijk zouden vissers inderdaad alleen met hun sleepnetten in niet-archeologische relevante zones kunnen opereren, waardoor de archeologie niet wordt verstoord.

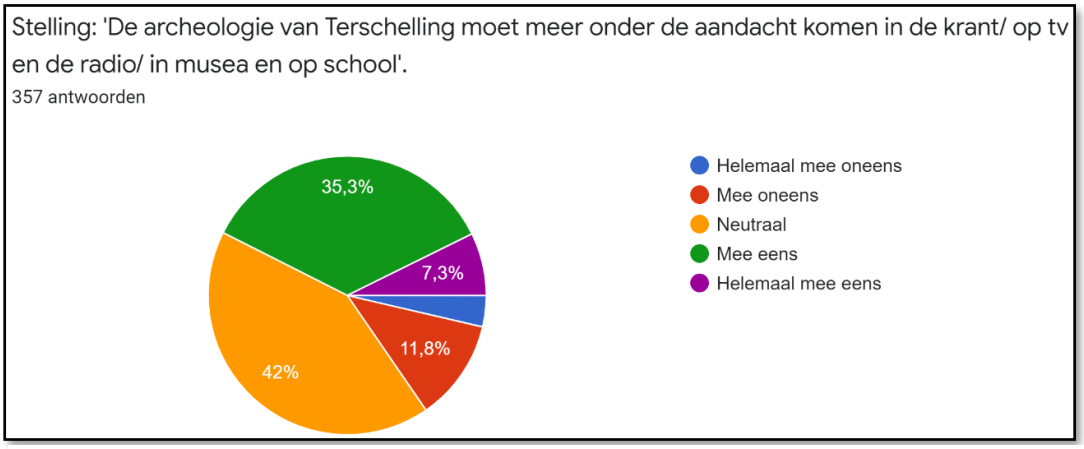

Afbeelding 48. De resultaten van vraag 26 over of de archeologie van Terschelling meer onder de aandacht moet komen in de media/ op scholen (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

De volgende vraag (vraag 26), heeft betrekking op de antwoorden van vraag 24, namelijk of de archeologie van Terschelling meer onder de aandacht moet komen in de media/ in musea en op school (afb. 49). Op deze vraag hebben 150 mensen 'neutraal' ingevuld (42%), 126 personen zijn het eens met de stelling (35,5%), 26 personen zijn het 'helemaal mee eens' met de stelling (7,3%), 42 personen zijn het oneens (11,8%) en dertien personen vinden dat de archeologie niet meer onder de aandacht moet komen (3,6%). Hieruit blijkt dat de meeste mensen geen duidelijk standpunt innemen. Toch zijn veel meer mensen het eens met de stelling dan oneens, namelijk 152 tegenover 55 personen.

De laatste vraag over het archeologisch beleid van Terschelling gaat over wie er betrokken moet worden wanneer keuzes worden gemaakt over de archeologie (afb. 50). Hierbij kon men meerdere opties invullen. Het overgrote deel van de overvraagden (303 personen; 84,9%) vindt dat de inwoners van Terschelling betrokken moeten worden. Daarnaast hebben 49 personen 'alle bovenstaande antwoorden' ingevuld (13,7%). Verder hebben 39 deelnemers geantwoord met toeristen/ daggasten' (10,9%). De minste ingevulde antwoorden zijn 'seizoenswerkers' door dertien personen (3,6%) en 'geen van de bovenstaande antwoorden' door veertien personen (3,9%). Dit geeft aan dat de ondervraagden het belangrijk vinden dat vooral de eilanders worden betrokken bij deelnemers van deze enquête zijn het eens met dat de inwoners van Terschelling actief betrokken keuzes over het behoud en beheer van de archeologie van hun Terschelling. In de volgende paragraaf licht in de resultaten van de laatste twee vragen toe over welk cijfer ze het erfgoed van Terschelling vinden en het beheer en behoud van de archeologie op het eiland.

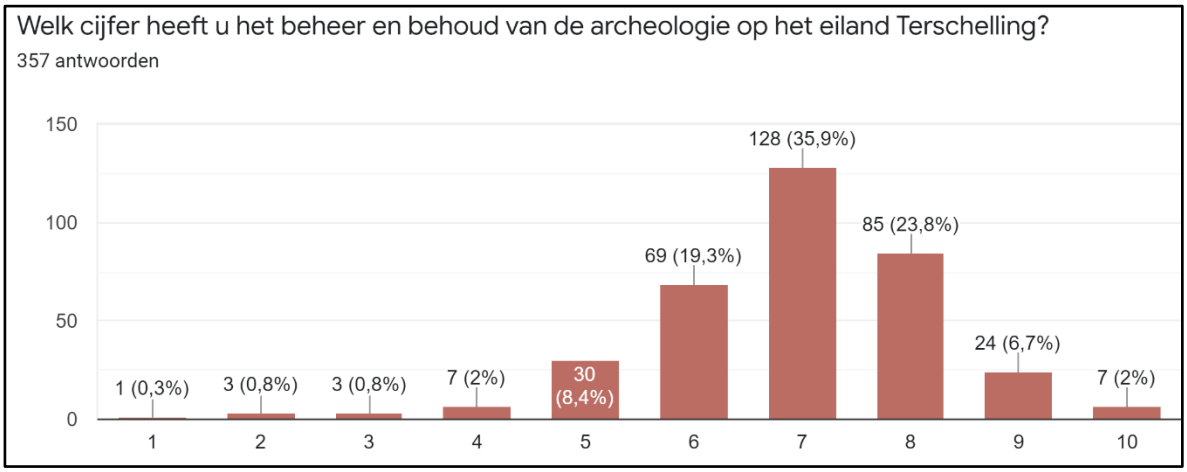

Afbeelding 49. De resultaten van vraag 27 over wie er betrokken moet worden bij keuzes over het behoud en beheer van de Archeologie van Terschelling (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

3.6 Cijfer gerelateerde resultaten

In de twee tabellen hieronder staan de resultaten van de laatste twee vragen van de enquête afgebeeld in twee staafgrafieken (afb. 51 en 52). Men geeft het erfgoed van Terschelling gemiddeld genomen een 7,9. Hieruit is op te maken dat men over het algemeen tevreden is met het erfgoed op Terschelling. Daarentegen zijn de deelnemers minder tevreden met hoe de archeologie van het eiland wordt beheerd en behouden, want het gemiddelde cijfer op die vraag is een 6,9. Dit betekent dat men redelijk tevreden is, maar dat het beheer en behoud van de archeologie zeker ook verbeterd kan worden. In de vorige paragraaf zijn mogelijke oplossingen om de archeologie beter te beschermen vanuit burgerperspectief de revue al gepasseerd.

Samengevat, zijn in dit hoofdstuk de resultaten van het participatieonderzoek geïnventariseerd. In hoofdstuk 9 worden de resultaten verwerkt in een kaart, waarop de verschillende belevingswaarden van de burgers met betrekking tot de archeologie van Terschelling zijn gekarteerd. Tevens wordt in dit hoofdstuk de belevingskaart toegelicht.

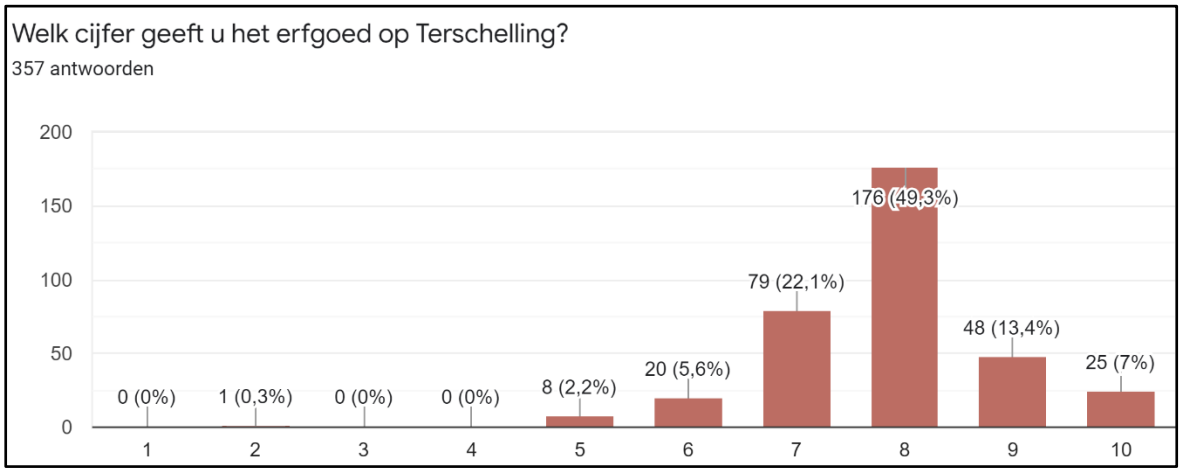

Afbeelding 50. De resultaten van vraag 28 over welk cijfer men het erfgoed van Terschelling geeft (bron: Opgesteld door MH met behulp van Google Formulieren).

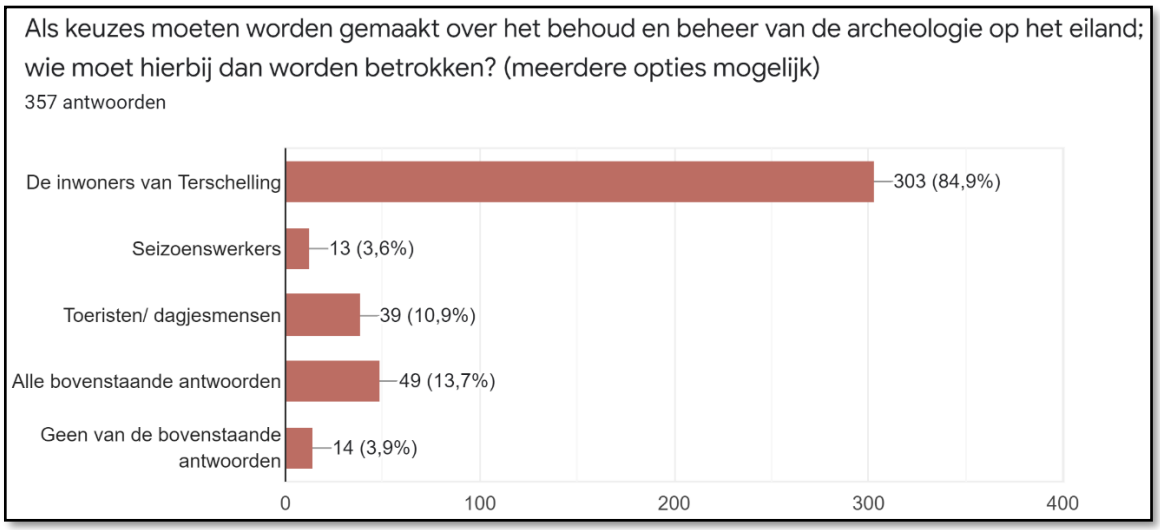

Afbeelding 51. De resultaten van vraag 29 over welk cijfer men heeft aan het beheer en behoud van de archeologie van Terschelling (bron: Opgesteld met behulp van Google Formulieren).